

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Дмитро БОЛДИРЄВ

СТВОРЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат істор. наук, доцент Л.М. Філоретова

На сучасному етапі творення незалежної української держави з усією гостротою постають не тільки державно-політичні, соціально-економічні, але й ідеологічно-духовні та культурно-освітні проблеми українського народу.

Освіта є основою культурного і соціально-економічного розвитку суспільства. Без освіти неможливе відтворення творчого потенціалу народу, національне відродження, становлення державності на принципах демократизації суспільних відносин.

Перші роботи, в яких розглядалось становище початкової освіти в XIX ст., з'явилися ще в роки досліджуваного періоду. Однак ці праці мали узагальнюючий характер, перебільшували роль царського уряду у створенні мережі навчальних закладів і одночасно замовчували внесок прогресивної громадськості в освіту простих людей. На сучасному етапі дослідження даної проблеми зустрічається у монографії В.Й.Борисенка «Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.», де вперше в історіографії висвітлюється боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. [1]. У навчальному посібнику А.В.Лопухівської «З історії розвитку гімназій і ліцеїв України» автор розглянула як позитивні, так і негативні сторони становлення та розвитку середніх навчальних закладів в Україні [4]. У нарисах про розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні XIX – початку XX ст. під редакцією М.Д.Ярмаченка авторами висвітлено у загальних рисах освітню політику самодержавства, стан народної освіти в Україні досліджуваного періоду, що дозволяє визначити причини затухання освітнього руху [5]. Загальнопізнавальне значення при дослідженні теми мав навчальний посібник з історії України В.Й.Борисенка [2].

У галузі освіти царська Росія в першій чверті XIX ст. продовжувала відставати від передових країн Європи. Кількість шкіл та інших учбових закладів на Лівобережній Україні, як і в усій Російській імперії, була незначною у співвідношенні з чисельністю всього населення.

Становлення нової початкової освіти на Лівобережній Україні в першій чверті XIX ст. відбувалось в умовах українського національного відродження, рушієм якого було дворянство. Широкі народні маси не були активними учасниками цього процесу, оскільки перебували в кріпацькій неволі, і не мали можливості впливати на культуру та освіту. У своїй масі вищі прошарки суспільства дбали переважно лише про освіту своїх дітей.

На початку XIX ст. у розвитку освіти відбулись значні зміни. Царський уряд через школи намагався задовольнити потреби країни в освічених кадрах і одночасно витравити в українського народу національну свідомість, денаціоналізувати і нав'язати йому почуття покірливості й меншовартості. Царизм приступив до ліквідації національної школи в Україні, яка вивела її свого часу врівень з найосвіченішими державами Європи. Почалось насадження нових типів навчальних закладів. [2, 407]

На початку століття імператор Олександр I проводить реформу системи освіти. У 1802 р. було утворено Міністерство народної освіти, а в 1803 р. опубліковані «Попередні правила народної освіти». Згідно них у країні створювалися навчальні заклади чотирьох типів: парафіяльні училища, повітові училища, гімназії та університети. Міністерство освіти взяло шкільництво під найпильніший контроль. На місцях його здійснювала адміністрація створених протягом півстоліття учбових округів.

Навчальні заклади Лівобережної України підпорядковувались Київському учбовому округу. За статутом 1804 р. створювалась система освіти, за якою в парафіяльних училищах викладалося те, що необхідно було знати при вступі до повітового училища, в повітових училищах навчали тому, що потрібно знати для навчання в гімназії. Гімназії, в свою чергу, розглядались, як підготовчі заклади для вступу в університет. [3, 79]

Царизм намагався перекласти витрати на освіту народу на його плечі, фактично повністю самоусунувшись від них. Тому створення парафіяльних училищ відбувалось досить повільно і малопомітно. Князь О.Б. Куракін прагнув залучити дворянство до їх влаштування і звернувся з відповідною пропозицією до всіх повітових маршалів Полтавської та Чернігівської губерній. Розрахунок генерал-губернатора на те, що в дворянстві, як культурному класі суспільства, він зустрине співчуття, не справдився.

Це був час кріпосного права, коли про освіту кріпаків не тільки не думали, але вважали її зайвою і непотрібною. Багато дворян навіть не відповіли князю, інші дали знати про отримання його пропозиції і тільки деякі висловилися з цього питання. Предводитель дворянства Зіньківського повіту Полтавської губернії від імені дворян зазначав, що вони не відчувають великої потреби у таких школах. Але, якщо подібні заклади будуть засновуватися державою, то поміщики не відмовлять їм у матеріальній допомозі. [4, 45-47]

Утопічний план заснування парафіяльних училищ без всяких витрат держави, розрахунок тільки на самодіяльність прихожан, благодійність поміщиків і дарову працю парафіяльного духовенства, заздалегідь був приречений на повне фіаско, як це і трапилось. Але то був вік сентименталізму, коли вірили в магічну силу гуманних принципів проголошуваних з трону. У справі освіти народних мас державне керівництво сподівалось, що достатньо буде його відповідного заклику і поміщики стануть відкривати за власний рахунок школи для своїх кріпаків, а духовенство не відмовиться безплатно вчителювати. Роль громадської та приватної ініціативи в першій чверті XIX ст. на Лівобережній Україні в галузі освіти та увага суспільства до неї були низькими.

Діти, які закінчували парафіяльне училище, могли продовжувати навчання в повітовому училищі, а після закінчення останнього мали право вступу до гімназії. Але за розпорядженням міністра народної освіти графа Розумовського від 18 вересня 1813 р. заборонялося приймати в гімназії дітей кріпаків. Цим наказом царський уряд забрав останню надію у простого люду отримати середню освіту і, таким чином, здобути вищу освіту в навчальних закладах Російської імперії. Видавці цього розпорядження мотивували свої висновки тим, що кріпаки не повинні навчатися з дворянськими та іншими дітьми “кращих станів” в одному навчальному закладі, а тим більше, що для них вистачить дворічного курсу повітових училищ [5, 167].

У повітові училища приймалися діти представників різних станів, які закінчили парафіяльні училища або отримали початкові знання шкільного курсу іншим шляхом.

Матеріальне забезпечення нижчої ланки освіти у першій чверті XIX ст. було вкрай незадовільним. Коштів, які виділялися на утримання парафіяльних та повітових училищ, катастрофічно не вистачало. Часто ці заклади не мали необхідних навчальних приладів і посібників. З метою полегшення фінансового становища учбових закладів громадськість надавала їм посильну грошову допомогу у вигляді пожертвувань. В училищах створювалась особлива благодійна сума з пожертвувань почесних наглядців та інших осіб.

Для запису пожертвувань в училищах велась особлива книга, в якій зазначалося хто і коли вніс благодійну суму, в якому розмірі. Поодинокі були випадки грошових пожертвувань селян на користь учбових закладів.

Завдяки добродійним пожертвуванням меценатів освітньої справи матеріальний добробут початкових училищ покращувався незважаючи на те, що вони надходили рідко і в незначних сумах. [5, 234]

Таким чином, у першій чверті XIX ст. царський уряд почав масовий наступ на національну систему освіти України. Провідником урядової політики виступало Міністерство народної освіти та його представництва на місцях.

Головну увагу заможні верстви населення приділяли повітовим училищам, які були вищою ланкою початкових навчальних закладів. Діти дворян і чиновників становили більшість їх учнівського контингенту. Громадська ініціатива у розвитку освіти селян і міщан була в цілому невисокою.

Створювана в першій чверті XIX ст. нова система початкових і середніх навчальних закладів (парафіяльні училища, повітові училища, гімназії) передбачала їх освітній зв'язок між собою і доступність для вихідців з усіх станів. В умовах самодержавно-кріпосницької системи Російської імперії вона була прогресивною, хоч і не мала далекої перспективи. Переважну більшість учнівського контингенту в повітових училищах, які були вищою ланкою початкових навчальних закладів, становили діти дворян і чиновників. Освітня ініціатива громадськості у першій чверті XIX ст. не набула широкого поширення.

У першій половині XIX ст. Міністерство народної освіти залишило за собою контрольні функції, а утримання початкових навчальних закладів переклало на плечі громадськості. Відсутність відповідних асигнувань істотно гальмувала розвиток мережі й діяльності державних початкових шкіл.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 154 с.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – 615 с.
3. Кравець В.П. Історія української школи і педагогіки: Курс лекцій. – Тернопіль, 1994. – 357 с.
4. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. Посібник для вчителів. – К., 1994. – 100 с.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): Нариси. Під ред. М.Д.Ярмаченка та ін. – К., 1991. – 380 с.
6. Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. – К., 1993. – 550 с.
7. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 367 с.

Ольга ВЕДЕРНІКОВА

КАРИБСЬКА КРИЗА, В ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ М.С. ХРУЩОВА

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.С. Парсамов

Перемога Кубинської революції 1959 року і проведення революційним урядом країни низки радикальних внутрішніх реформ зачепили інтереси деяких впливових кіл США. Цей фактор виявився настільки серйозним, що був реалізований як один із важливих напрямків зовнішньої політики США на межі 50 – х – 60 – х років.

Схема карибської кризи була проста, але дуже небезпечна: спочатку уряд Фіделя Кастро ліквідував американський вплив на Кубі. Що призвело до американської блокади "острова свободи". Загроза втратити незалежність змусила Кастро терміново вступати в політичні зв'язки з керівництвом Радянського Союзу. І далі – спільне рішення СРСР і Куби про розміщення на Кубі радянських стратегічних ракет. Таким чином, на жовтень 1962 року світ стає перед реальною загрозою світової ядерної війни. За таких умов багато що залежало вже не стільки від Фіделя Кастро, скільки від політичної позиції і рішень Д. Кеннеді та М. Хрущова.

Таким чином, можна виділити такі основні причини Карибської кризи:

- намагання СРСР досягнути паритету сил зі США – на початку 60-х років Радянський Союз помітно відставав за кількістю ядерних боеголовки від Сполучених Штатів Америки. І тому за рахунок розміщення РСД на Кубі СРСР намагався зменшити відставання від США в галузі ядерних озброєнь;
- відсутність гарантій збереження існуючого режиму на Кубі при важливому геополітичному розміщенні її для СРСР;
- прагнення США запобігти зростанню військової могутності Куби як безпосередньої загрози їх безпеки.

22 жовтня о 9-й годині вечора Кеннеді виголосив по телебаченню коротке звернення надзвичайної ваги: "Уряд, як ми і обіцяли, найпильніше спостерігав за радянськими військовими приготуваннями на острові Куба. За неспростовними даними, протягом останнього тижня виявлено, що на цьому острові неволі встановлюється серія ракет наступального характеру. Метою створення такої бази є не що інше, як протиставлення військової сили Західній півкулі... Швидко перетворення Куби на важливу стратегічну базу з присутністю там важкого озброєння далекої дії та відверто наступального характеру, призначеної для масованого знищення, являє недвозначну загрозу для миру і безпеки обох Америк... Ця раптова таємна ухвала встановити стратегічну зброю поза радянською територією є умисною провокаційною і невиправданою зміною статус-кво, яку наша країна не може прийняти, коли ми хочемо, щоб наша мужність і наші зобов'язання могли в майбутньому сприйматись як гідні довіри нашими друзями чи нашими ворогами. Ми не станемо передчасно без необхідності йти на ризик світової війни, наслідком перемоги в якій стане попіл в наших устах, але ми не відступимо перед її загрозою у хвилину, коли це буде необхідно" [2; 291].

Звичайно, Хрущов негайно дізнався про виступ Кеннеді. Всі роботи по установці ракет на Кубі проводилися цілодобово, але для закінчення цих робіт і приведення ракет в бойову готовність було потрібні ще декілька днів. Хрущов хотів мати на Кубі могутню ракетну базу, але він не хотів війни, небезпека якої все зростала. Для нього важливіше усього було в ці дні зрозуміти – чи є дії США блефом, або ж американці дійсно готуються завдати могутнього удару по Кубі і радянським ракетним установкам.

З 22 жовтня почалася відкрита фаза Карибської кризи. Радянський уряд у заяві від 23 жовтня характеризував дії США як морську блокаду і "безпрецедентні агресивні дії". На засіданні М.С. Хрущов сказав: "Трагедія полягає в тому, що вони нападуть, а ми відповімо. А це означає велику війну" [1; 68]. Врешті-решт інструкції про застосування ядерної зброї послані не були, що врятувало світ від війни.

24 жовтня Радянський уряд заявив рішучий протест проти блокади Куби і інших військових заходів США. Крім того Радянський Союз продовжував заперечувати наявність на Кубі наступальної зброї, заявляючи, що там знаходиться тільки зброя, необхідна для самооборони. У цей час на шляху до Куби знаходилося більше 20 радянських кораблів, і перші з них наближались до лінії блокади, Фідель Кастро оголосив про проведення загальної мобілізації. Президент США направив Хрущову лист із закликом дотримуватись правила блокади. Кеннеді писав, що США не збираються відкривати вогонь по радянських кораблях.

Про те напруження наростало. Один з американських літаків У-2 був збитий, і льотчик загинув. Дізнавшись про загибель американського льотчика, Кеннеді наказав збільшити в декілька разів число літаків, що патрулювали острови. 26 жовтня був відданий наказ про підготовку до вторгнення на Кубу. Хрущов не заперечував тепер, що на Кубі є радянські ракети. Хрущов пропонував Кеннеді зняти блокаду і дати зобов'язання не вторгтися на Кубу. У цьому разі СРСР забере і знищить доставлену на Кубу ракетну

зброю. Хрущов писав: "Ми з вами не повинні тягнути за кінці каната, на якому ви зав'язли вузол війни, тому, що, чим міцніше ми обидва будемо тягнути, тим сильніше стягнеться вузол, і прийде час, коли вузол буде так туго стягнутий, що навіть той, хто зав'язав його, не в силах буде розв'язати, і доведеться розрубати... Давайте не тільки перестанемо тягнути за кінці каната, але вживемо заходів до того, щоб вузол розв'язати. Ми до цього готові".

Отже, Хрущов цілком усвідомлював жахливу небезпеку, яку могла принести атомна війна, і страшенно схвилювався від ухвали американського президента. Негайно відбувся обмін листами між Кеннеді і Хрущовим. Радянські судна, перебуваючи вже в Атлантичному океані, дістали наказ розвернутися на сто вісімдесят градусів. Вони так і не зустрілися з американським флотом. 26 жовтня Хрущов запропонував через посередників урегулювати конфлікт на таких умовах: Радянський Союз виводить з Куби ракетне обладнання під контролем спостерігачів ООН і зобов'язується не поновлювати його встановлення на кубинській території. В обмін на це американці зобов'язуються ніколи не вторгтися на Кубу. За таких обставин СРСР уникав ганьби, оскільки, принаймні офіційно, встановлення пускових установок на Кубі мало на меті лише захист цієї маленької країни від можливого вторгнення могутнього сусіда. Того самого дня, 26 жовтня, Хрущов написав Кеннеді схвильованого листа, в якому підкреслював, що єдиною метою встановлення радянських ракет було забезпечення оборони Куби. Кеннеді схвалив урегулювання конфлікту на основі радянських пропозицій. Зразу ж і Хрущов повідомив, що приймає контрпропозиції Кеннеді.

Єдиною незадоволеною стороною залишилася Куба. Пошук рішення і обмін посланнями між Кеннеді і Хрущовим відбувався без урахування інтересів Фіделя Кастро. Більше того, навіть інформацію про події, що відбувалися він отримував через Мікояна. Кастро не вважав заповнення американського президента достатньою гарантією недоторканості для Куби, він також вимагав припинення польотів розвідувальних літаків США, припинення торгового ембарго і ліквідації на території Куби військово-морської бази США. Мікояну довелося витратити багато зусиль, щоб переконати Кастро не створювати додаткових перешкод до видалення радянських ракет [3].

Завершальна фаза конфлікту почалася 29 жовтня 1962 року. Віднині всі ускладнення залежали від Ф. Кастро, що різко запротестував: знову, говорив він, супердержави уклали угоду щодо маленької країни, з нею самою не рахуючись. Кастро категорично відмовився допустити спостерігачів на кубинську територію і 28 жовтня висунув "п'ять вимог кубинського народу":

1. Припинити економічну блокаду;
2. Припинити провокаційне парашутно-десантне завезення зброї;
3. Припинити піратські повітряні напади з використанням американських баз;
4. Припинити порушення кордонів Куби літаками США;
5. Вивести американців з морської бази Гуантанамо.

США відмовилися виконати вимоги Ф. Кастро, і М.С. Хрущов опинився у складній ситуації через надзвичайний опір свого союзника.

Вирішити ці завдання передбачалося за столом переговорів. 29 жовтня радянський уряд прийняв рішення направити на Кубу для переговорів з Ф. Кастро А.І. Мікояна. Від СРСР у переговорах брали участь А.І. Мікоян і заступник міністра закордонних справ В.В. Кузнецов. З американської сторони переговори вели Стівенсон і Маккоун. Тільки 19 листопада, після одинадцятиденних переговорів з А.І. Мікояном, Ф. Кастро дозволив переконати себе в необхідності демонтажу ракетних установок і злітних майданчиків для літаків Іл-28. У день від'їзду А.І. Мікояна Ф. Кастро погодився на прибуття спостерігачів із ООН.

Тривалі переговори не привели до підписання офіційного спільного документа.

Криза формально завершилася 7 січня 1963 року, коли Кузнецов і Стівенсон звернулись зі спільним листом до У Тана. Вони відзначили, що хоч обом урядам не вдалося вирішити всі проблеми, пов'язані з кризою, вони вважають, що досягнутий ступінь згоди щодо її врегулювання робить непотрібним залишення даної проблеми на порядку денному РБ ООН.

Карибська криза 1962 року поставила світ на межу ядерної безодні і була типовим проявом "холодної війни" з її жорстоким протистоянням сторін і прагненням наддержав зайняти пануюче становище у світі. Перебіг Карибської кризи примусив лідерів обох наддержав дійти до висновку, що виключно військовими методами досягти безпеки своїх країн та світу неможливо і що необхідний контроль над ядерною зброєю. Важливим було розуміння необхідності прямих контактів лідерів країн. Дві держави могли вступати у гострі конфлікти, але вони були вимушені співіснувати на одній планеті. Незважаючи на тиск Пентагону, Кеннеді відмовився санкціонувати початок військових дій, проявивши готовність до пошуку політичного вирішення у виниклій кризовій ситуації. В дні конфлікту М.С. Хрущов також піддавався тиску з боку генералітету з вимогою використати ракетно-ядерну зброю проти США, але він зайняв виважену позицію і не піддався цьому натискові. У вирішальний момент конфронтації обидва лідери проявили витримку і знайшли шляхи до розв'язання проблеми.

Можна без перебільшення називати Карибську кризу подією світового значення. У 1962 році впритул зіткнулися інтереси двох наддержав – представників двох частин світу, і ніхто не міг напевно знати, чим могло закінчитися це зіткнення. Адже у разі відмови обох сторін від розв'язання конфлікту мирним шляхом, мала б місце ядерна війна, наслідки якої були б жахливі.

Отже, війна в плани сторін не входила, але можливість атаки, як останнього аргументу, не можна було відкидати. Факт, що у разі ескалації подій на Кубі і подальшого обміну ядерними ударами переможців і переможених просто б не залишилося.

Більше того, у разі виживання деякої частини населення і командного складу, країнам-учасникам конфлікту довелося б в корені переглянути свою зовнішню політику. З високорозвинених індустріальних країн-лідерів своїх блоків вони б перетворилися у вічних споживачів економічної допомоги, нездібних до самостійного розвитку внаслідок повного руйнування індустрії, інфраструктури, агропромислового комплексу, загибелі 90% працездатного населення і ураження частини, що залишилася, радіацією.

Змінилася б сама структура взаємовідносин між країнами, утворилася б нова система міжнародних відносин, світ би став мультиполярним. А нащадкам, що вижили, представників країн, що розв'язали війну, ще довго б пригадували, як їх предки мало не знищили людство.

Але війни не сталося, СРСР і США пішли на взаємні поступки, і, по суті, після Карибської кризи наступила перша відлига у відносинах між ними. Неважливо, що вона була недовгою, і потім пішли роки безглузлого протистояння, головне, що це був перший крок до закінчення холодної війни.

БІБЛІОГРАФІЯ.

1. Боффа Дж. История Советского Союза. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг.: Пер. с итал. – М., Междунар. Отношения, 1994. – 632 с.
2. Владимиров В.Х. Куба в межамериканских отношениях, М. Межд. отн. 1984 .
3. Диалог в Гаване. Карибский кризис. Документы // Международная жизнь. 1992. № 10; 1993. № 1.
4. Добрынин А., Наши отношения с США // Международная жизнь, 1997, №8
5. Дюррозель Ж.Б. История дипломатии від 1919 р. до наших днів: Пер. з фр. – К.: Основи, 1995. – 903 С.
6. История новейшего времени стран Европы и Америки 1945-1990. Учеб. пособ. / Под ред. Е.Ф. Языкова. – М.: Высш. шк., 1993. – 447 с.
7. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В.А. Манжолла, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.
8. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи 40-90 рр. XX ст. Курс лекцій: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – 269 с.

Сергій ДЕРГАЧОВ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТА МАСШТАБИ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ У СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор істор. наук, проф. Б.О. Ачканазі

Одним із ключових понять у теорії міжнародних відносин є поняття геополітика. Вона впливає на особливості розвитку всього світового політичного процесу. Вивчення та необхідність дослідження впливу на світовий політичний процес геополітичного чинника зумовлене, з одного боку, загостренням міжнародних суперечок і конфліктів, зростанням напруженості на міжнародній арені, а з іншого – потребою регулювання цих процесів в умовах посилення взаємозалежності світу.

Під світовим політичним процесом розуміють сукупність діяльності народів, держав і їхніх інститутів, соціальних спільнот, політичних організацій і рухів, економічних організацій в тому числі і транснаціональних корпорацій, що зорієнтовані на певні політичні та економічні цілі у сфері міжнародних відносин. Водночас світовий політико-економічний процес є своєрідною формою інтегративних тенденцій у розвитку людського суспільства, формою взаємодії, взаємозв'язку його складових, комплексом узагальненої, глобальної політико-економічної і соціальної взаємодії.

Проблемами дослідження феномену “Транснаціональна корпорація” (далі ТНК), її функціонування, пріоритетів та проблемами розвитку в умовах глобалізації займається величезна когорта зарубіжних і вітчизняних науковців: Р. Робінзон, Ч. Гіл, Д. Деніелс, Дж.Майєр, Д.Сорос, С.Кіндлбергер, Х. Перлмутер, Д. Стігліц, С. Хірш, Т. Ангмон, Е. Луттвака, Ю.Пахомов, Ю. Макогон, Т.Білоус, А. Гальчинський, В.Білошапка, В.Рокоча, В.Плотніков, В.Новицький, В.Самофалов, Е.Алаєв, Л.Руденко, В.Пєфтієв, В.Черновська, Г.Ділігенський, О.Панаріна, та інші. Крім того, величезний вклад в дослідження глобальної проблематики, пошук методів розв'язання загальнолюдських проблем, а також залучення до них уваги світової громадськості пов'язаний з міжнародною неурядовою організацією – Римський клуб.

Головною тенденцією, характерною для процесу світового розвитку наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. є глобалізація, яка являє собою не однорідне, а складне, суперечливе явище, насичене різними, іноді

поляряними процесами економічного, політичного і соціального життя людства, а також новими викликами для національних економік, що зумовлює появу різноманітних теоретичних концепцій та наукових дискусій [6, 129-137]; [3, 12-21].

Сучасний стан глобалізації економіки є результатом тривалого періоду розвитку її інтернаціоналізації, головним економічним чинником якої став розвиток транснаціональних корпорацій, діяльність яких є одним із феноменів другої половини ХХ ст. У сучасних умовах ТНК є центральним суб'єктом глобальної трансформації світового економічного зростання, бо перетворилися в головну силу ринкового виробництва і міжнародного розподілу праці, що в свою чергу є домінуючим чинником світової економіки, політики і міжнародних відношень [1, 53-57]; [8, 35-41].

Сьогодні у світі налічуються понад 65 тисяч ТНК (за іншими оцінками 70 тисяч), які контролюють більш ніж 850 тисяч афілійованих зарубіжних компаній, в яких працює понад 150 млн осіб. Сучасні ТНК світу контролюють 50% промислового виробництва, 67% зовнішньої торгівлі, 80% патентів, ліцензій на нову техніку і технології, 76% продукції машинобудування, 90% прямих зарубіжних інвестицій, 50% обсягу використання винаходів у світі, 80% всієї продукції електроніки, хімії, 95% фармацевтики. Вся торгівля сировиною також знаходиться в руках транснаціональних корпорацій – 90% світової торгівлі пшеницею, кавою, кукурудзою, лісоматеріалами, 80% – оловом, чаєм, 75% – натуральним каучуком, сировою нафтою [5, 197-202]; [7, 1, 12].

Ринкова капіталізація окремих ТНК перевищує 500 млрд. дол., а щорічні обсяги продажів становлять 150-200 млрд. дол. Щорічний чистий прибуток кожної з найбільших корпорацій практично дорівнює річному бюджетові України. Країн, у яких оперують філії та дочірні компанії провідних ТНК, часто більше, ніж посольств, які мають за кордоном держави їх базування, а чисельність службовців і членів їхніх сімей, добробут яких тією чи тією мірою залежить від діяльності лише однієї великої корпорації, дорівнює населенню таких країн, як Словаччина або Македонія [9, 46-49].

Про масштаби діяльності ТНК у приймаючих державах може свідчити і такий факт: обсяг продажів їхніх зарубіжних дочірніх компаній та філій 2002 року перевищив 19 трлн. дол., що вдвічі більше за обсяг світового експорту. При цьому більш як половина всіх продажів припадала на частку 100 найбільших корпорацій, а в кожній із 1000 провідних компаній обсяг реалізованої продукції перевищив 1 млрд. дол. Так, продажі американської “Уол-Март Сторз” становили 246 млрд. дол., “Екссон-Мобіл” – 182, “Форда” – 163 млрд. дол. [10, 315-469].

Як правило, ТНК – багатогалузеві компанії, їхня діяльність широко диверсифікована. Наприклад, кожна з 500 найбільших ТНК США має в середньому підрозділи в 11 галузях, а найпотужніші охоплюють по 30-50 галузей. У групі 100 провідних промислових компаній Великобританії багатогалузевих 96, Італії – 90, Франції – 84, Німеччини – 78 [10, 315-469].

Сукупні валютні резерви ТНК у кілька разів перевищують сукупні резерви всіх центральних банків світу. Тому переміщення лише 1-2% маси грошей, що перебувають у їхньому володінні, цілком здатне змінити паритет національних валют.

Сумарні зарубіжні інвестиції ТНК зараз відіграють вагомішу роль, аніж торгівля. Формами вивезення капіталу є прямі та портфельні інвестиції, а також позики і кредити. Найбільш значимі – прямі інвестиції, що перевищили в середині 90-х років три трлн. дол. Причиною зарубіжного інвестування часто стає інтерес до природних ресурсів приймаючих країн, за яким стоїть прагнення забезпечити гарантоване постачання своїх підприємств сировиною. За рахунок закордонних інвестицій США, наприклад, одержують всі імпортовані фосфати, мідь, олово, 75% марганцевої та залізної руди; Японія – 40% бокситів, 50% нікелю, 60% мідної руди [1, 53-57].

Близько 30% міжнародної торгівлі складається із внутрішньо фірмових потоків ТНК. Вони створили специфічну форму переведення капіталів з допомогою трансфертних цін (спеціально занижених або завищених), що їх установлюють самі транснаціональні корпорації, при поставках товарів і наданні послуг своїм дочірнім компаніям та філіям у рамках внутрішньо корпоративної торгівлі.

Важливим чинником подальшого посилення економічної могутності ТНК є численні злиття і поглинання, які останнім часом досягли високого рівня. Так, 1998 року відбулося злиття двох найбільших автомобільних транснаціональних корпорацій – “Крайслер” (США) і “Даймлер-Бенц” (Німеччина), а вже через рік ця об'єднана глобальна корпорація поглинула японську “Міцубісі моторз”. В 1999 року злилися провідні американські нафтові корпорації “Екссон” і “Мобіл”; “Форд” за 6,5 млрд. дол. придбав у шведського концерну “Вольво” підприємства з виробництва легкових автомобілів.

2000 року об'єдналися американські нафтові корпорації “Шеврон” і “Тексако”, а також провідні медіа-корпорації – “Америка он-лайн” і “Тайм Уорнер”. 2003 року оголосили про своє злиття російська “Тюменская нефтяная корпорация” і англійська “Брітіш петролеум”. Злиття такого роду свідчать про централізацію та концентрацію капіталів у глобальному масштабі для наступного домінування на світових ринках.

Однією з характерних рис сучасних ТНК є їхні величезні видатки на науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР). Наприклад, щорічні витрати на це “Дженерал моторз”, “Форд”, і “ІБМ” становлять 2–3 млрд. дол., що перевищує науково-дослідницькі бюджети багатьох країн. Сьогодні в лабораторіях і наукових центрах ТНК проводиться основний обсяг наукових досліджень і розробок. При цьому дедалі більшу роль у науково-технологічній стратегії ТНК відіграють приймаючі країни. Наприклад, компанія “ІБМ” на початку 90-х років мала за межами США понад 25 тис. науковців, близько 30 лабораторій, що здійснювали програми НДДКР у рамках єдиного плану корпорації, але з урахуванням особливостей ринків спеціалізації філій і дочірніх компаній “ІБМ” [5, 197-202]; [8, 35-41].

Певний внесок у створення передових технологій ТНК роблять компанії середнього та малого бізнесу, для яких проведення принципово нових НДДКР, їх впровадження у спеціалізоване виробництво часто слугує єдиним способом виживання. І хоча частка середніх і малих фірм у сукупності витрат приватного капіталу на НДДКР не перевищує і 5%, однак на них припадає значна кількість великих винаходів. Через витрати більшість таких компаній часто розоряються і тільки найбільш везучі продовжують співробітничати з ТНК шляхом участі останніх у їх фінансуванні та через інші канали.

Багато сучасних великих ТНК, поруч із цивільною, випускають і продукцію військового призначення. Однією з характерних рис військового виробництва є наявність держзамовлень і високий рівень прибутку. Якщо в цивільних галузях він становить у середньому 8-12%, то у сфері військового виробництва – 30-40%. Ось чому в останні два десятиліття ТНК, які раніше випускали цивільну продукцію, стали вкладати свої прибутки у військове виробництво. Наприклад, “Дженерал моторз” за 5 млрд. доларів поглинула корпорацію “Г’юз ейкрафт”, яка виробляла військово-авіатехніку; “Крайслер” – за 600 млн. доларів – компанію “Гольфстрім аероспейс”, що також виробляла літаки військового призначення. А корпорація “Форд” укоренилася в авіакосмічне виробництво військового призначення, створивши дочірню компанію “Форд аероспейс енд ком’юнікейшнз” [8, 35-41]; [10, 138-180].

Щороку військово-промислові корпорації випускають на десятки мільярдів доларів військової техніки й устаткування. Номенклатура виробленої ними продукції охоплює практично всі види військової техніки – від міжконтинентальних ракет і авіаносців до капонірів та радарів. При цьому ТНК продають військово-технічну продукцію більш ніж у ста країнах. Внаслідок цього військово-промислові корпорації часто опиняються в центрі уваги світової спільноти у зв’язку з поставками зброї в зони конфліктів, ініціюванням міждержавних конфліктів, громадянських війн та військових переворотів.

Жорстка конкурентна боротьба і прагнення отримувати максимальні прибутки змушує керівництво ТНК уважно стежити за діяльністю своїх конкурентів, відстежувати процеси, що відбуваються у світі. З цією метою в більшості провідних ТНК створено спеціальні розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи, які використовують у своїй діяльності ті ж самі форми й методи, що й державні спецслужби.

На роботу в ці підрозділи приймаються, як правило, колишні працівники розвідки та контррозвідки, спецпідрозділів армії та поліції. Про масштаби діяльності спецслужб ТНК можна судити хоча б із того факту, що ще на початку 80-х років минулого століття лише на утримання своїх служб безпеки провідні транснаціональні корпорації США витрачали щорічно понад 2,5 млрд. дол. (практично стільки ж, скільки і ЦРУ США), а вартість технічних засобів охорони сягала 800 млн. доларів. Кількість працівників лише служби безпеки корпорації “Дженерал моторз” (22 тис. чол.) була порівнянна із загальною чисельністю працівників ФБР США.

Маючи широкі можливості, спецслужби ТНК дістають різноманітну політичну й економічну інформацію, що їй інколи не можуть отримати зовнішньополітичні відомства та розвідки провідних держав. Для цього найбільші компанії, крім “традиційного” устаткування, використовують власні космічні супутники і засоби радіоперехоплення. Для забезпечення інформбезпеки корпорації широко використовують шифри й коди, а для перевірки власних працівників – “детектори брехні” та інше спецобладнання.

Спецслужби ТНК здійснюють практично всі види шпигунства – від науково-технічного до політичного. Розвідслужби корпорацій займаються не лише збиранням інформації, а й підготовкою прогнозів про розвиток політичних подій у тих регіонах і країнах, які становлять інтерес для ТНК.

Як свідчить практика, між спецслужбами корпорацій і країни базування часто зав’язуються тісні взаємини. Наприклад, частину такого роду контактів між американськими ТНК і ЦРУ США закріплено й регламентовано в правовому порядку. Для підтримки постійних контактів з американськими корпораціями в ЦРУ навіть створили спецвідділ із питань зв’язку з ТНК. Крім того, останніми роками значно активізували свою діяльність спецслужби провідних компаній Японії, Франції, Південної Кореї й інших країн.

Зважаючи на економічну силу та мобільність, саме ТНК вирішують питання нового економічного та політичного переділу світу. Вони дедалі частіше контролюють ринки збуту та визначають механізми руху чинників виробництва, таких як робоча сила, капітал, технології, цим самим нагромаджуючи дедалі більше

влади. Вони створили потужні системи маркетингу та засоби сучасної реклами, що дає їм змогу маніпулювати смаками та вподобаннями споживачів в усьому світі.

Серед позитивних впливів ТНК на економіку країни, що приймає їх на своїй території, насамперед, варто назвати такі: корпорації сприяють раціональному поділу наявних ресурсів і розміщенню виробництва, завдяки їм активніше поширюються нові технології та товари, працівники підвищують кваліфікацію та формують нову філософію управління.

Водночас, негативний вплив ТНК на динаміку економічного зростання країн може бути таким істотним, що перебиває можливі позитивні ефекти. Наприклад, ТНК часто втручаються у сфери, що традиційно вважаються галузями державних інтересів. Вони можуть навіть дезорганізувати зовнішньоекономічну сферу країн-партнерів, оскільки здатні протидіяти реалізації неприйнятній для них економічній політиці держави, а інколи навіть діяти всупереч національній безпеці країн, тобто руйнувати державність країн, вливаючи негативно на політичну й економічну ситуацію в них. Дуже часто діяльність ТНК характеризується хижацькою експлуатацією природних і трудових ресурсів відповідної країни. Дбаючи про захист власних інтересів, вони, зазвичай, концентрують наукові дослідження і технічні розроблення в країнах базування, внаслідок чого країни, що їх приймають, стають менш науково та технологічно розвиненими порівняно із країнами, в яких розташована материнська компанія корпорації. Враховуючи, що могутність ТНК на сучасному етапі досягла рівня, що можна спів ставити з могутністю багатьох держав, регулювання їхньої діяльності для національних урядів є не тільки проблематичним, а і часто навіть небезпечним.[10, 93-135]; [4, 166-171].

На сьогоднішній день ТНК перетворилися в головну силу ринкового виробництва і міжнародного розподілу праці, в домінуючий чинник світової, політики, економіки і міжнародних економіко-політичних відношень. Їх здатність гнучко пристосовувати механізм інвестиційної діяльності, організаційні методи і засоби до змін, що відбуваються в національній і світовій політиці та економіці, перетворили їх в глобальні господарюючі структури, що розглядають світове господарство як сферу застосування свого капіталу. В правових аспектах ТНК поступаються державам, але враховуючи тенденції зрощування політики і бізнесу, можливість лобювання інтересів і впливу на політичні рішення, транснаціональні корпорації трансформуються у вагомий суб'єкти міжнародних відносин яких будуть формувати геополітичну структуру світу у майбутньому.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гайдуцький І.П. Розвиток транснаціональних корпорацій та їхній вплив на економіку країн // Економіка АПК. – 2008. – №1. – С. 53-57.
2. Гура В. Третій світ і глобальні реалії // Політика і час. – 2001. – №6. – С. 41-47.
3. Данильє А. Глобалізація сучасного світу: Методичний посібник у картах і схемах. – К.: Шк. світ, 2007. – 128с.
4. Жук О.П. Процеси транснаціоналізації на сучасному міжнародному ринку // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип.19.5. – С. 166-171.
5. Заярна Н.М. Розвиток транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації економіки // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.2. – С. 197-202.
6. Крапивний І.В. Глобалізація: сутність, чинники та етапи розвитку // Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2008. – №1. – С. 129-137.
7. Самофалов В. Глобальний виклик транснаціональних корпорацій // Дзеркало тижня – 2003. – №31. – С. 1, 12.
- 8.Сорока І.Б. Транснаціональні корпорації та їхня роль у процесі активізації міжнародної інтеграції //Актуальні проблеми – 2009. – №9. – С. 35-41.
- 9.Фесенко М. ТНК і держава: суперечливі взаємовідносини в умовах фінансової глобалізації // Зовнішні справи. – 2008 – №10. – С. 46-49.
10. Якубовський С.О., Козак Ю.Г., Савчук О.В. Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності : Навч. Посібник – К.,2006 – 488с.

Надія ДЄЛЛАЛОВА

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник — кандидат іст. наук, доцент Л.М. Філоретова

Останнім часом все більше уваги приділяється історії формування, розвитку та діяльності мережі правоохоронних органів у нашій державі. Природно, дослідженням у цій галузі сприяли державотворчі процеси 1991 року, коли, після проголошення незалежності, Україна низкою законодавчих актів створила власну систему правоохоронних органів, у тому числі органів внутрішніх справ. Протягом тривалого часу на території України створювалися, діяли й набували неоціненного практичного досвіду силові структури

різних державних утворень. Практичний досвід створення і функціонування силових структур завжди є корисним і може бути використаний у подальшій роботі.

Неоднозначні і наслідки існування та діяльності поліцейсько-жандармського апарату Російської імперії в Україні, сама наявність якого викликає неабиякий інтерес у контексті дослідження історії правоохоронних органів в Україні взагалі.

Найбільше відомостей про організацію репресивних установ царату в Україні в першій половині XIX ст., про особливості їх утворення та функціонування міститься в “*Полном собрании законов Российской империи*” [1]. ПСЗ містить документальні свідчення про їх діяльність, реорганізації, функції, які вони здійснювали.

Більш серйозна розробка питань організації та діяльності поліцейсько-жандармських установ Російської імперії розпочалася в працях радянських вчених Оржеховського І.В. [7], Деревніної Т.[2], Дубровіна А.Б.[3], Єрошкіна Н.П. [4], Мироненка С.В. [6], Сергієнка Г.Я [8].

На початку XIX ст. самодержавством було здійснено подальшу централізацію держави і апарату управління, розпорядчої і виконавчої діяльності органів, посилено контроль центральних органів управління за місцевими. Одночасно надано було ширших і надзвичайних повноважень органам управління на місцях, внаслідок цього самодержавство набуло характеру військово-поліційної диктатури.

Із зміцненням централізованої поліцейсько-бюрократичної самодержавної системи управління проводився процес уніфікації адміністративного і судового апарату в різних місцевостях Росії. Ці загальні риси реорганізації системи управління царської Росії мали прояв і на Україні, відбилися на її правовому становищі в складі Росії, потягли за собою в 30-х роках XIX ст. остаточну ліквідацію залишків автономії України.

На початок XIX ст. Україна являла собою в складі Росії не єдиний політично-адміністративний організм, який об'єднувався в загальну систему управління і права, а ряд губерній: Київську, Волинську, Подільську, Слобідсько-Українську, Малоросійську і Новоросійську. [2;67]

В адміністративному поділі України протягом першого десятиріччя XIX ст. відбувся ряд змін. Найбільш характерними рисами цих змін було збільшення розмірів губерній, збільшення їх кількості і утворення кількох генерал-губернаторств. Утворення між губернатором і центральними органами управління такого органу як генерал-губернатор було спрямоване на наділення найбільш широкими повноваженнями особливо довірених агентів вищої влади.

У 1802 р. Новоросійська губернія була поділена на три губернії: Катеринославську, Таврійську і Миколаївську, з яких Миколаївська у 1803 році була перейменована в Херсонську. З Малоросійської губернії в 1802 році були утворені губернії Чернігівська і Полтавська. Таким чином, в 1803 році, кількість українських губерній зросла до дев'яти. [4; 96] Правове становище губерній України в складі Росії визначалось різними нормативними актами, але мало загальні характерні риси. Вони полягали в тому, що російське самодержавство на території всієї України користувалося повнотою законодавчої і виконавчої влади, кожна губернія повністю була підпорядкована центральному державному апарату Російської імперії і управлялась по “Учреждению о губерниях” 1775 р. Система місцевого губернського управління в усіх її вищих і середніх ланках комплектувалась у відповідності з порядком, встановленим самодержавством і діяльність всієї цієї системи визначалась центральною владою.

В царських указах кінця XVIII – початку XIX століть неодноразово підкреслювалось, що реформи 90-х років XVIII ст., які проголошували поновлення в Малоросії попереднього управління і судочинства та збереження за малоросійськими (Чернігівською і Полтавською) і Волинською, Подільською і Київською губерніями особливих їх прав і привілеїв не мали на увазі “загальнодержавного губернського і казенного управління”, не поширювались на питання регулювання правового стану цих губерній в складі Російської імперії і управління ними царським самодержавством. [1]

Політика самодержавства була спрямована на приведення управлінсько-адміністративного апарату і права в губерніях України в цілковиту тотожність з устроєм інших губерній. Це забезпечувало класові й національні інтереси царизму.

Управління Україною в системі вищих органів державної влади і управління здійснював цар, сенат, комітет міністрів, міністерство внутрішніх справ і галузеві міністерства, що мали свої органи в системі місцевого управління України, а також III відділення канцелярії Імператора (створене у 1826 р.), яке було в системі вищих органів Імперії центральним органом поліції та жандармерії.

З 1831 по 1848 р. функціонував спеціальний Комітет в справах Західних губерній, у віданні якого знаходились Київська, Волинська і Подільська губернії, (а також білоруські губернії — Віленська, Гродненська, Мінська). Він був створений для приведення возз'єднаних з Російською державою губерній до загального порядку управління.

В організації місцевого управління, поряд із усуненням залишків феодального автономізму провадилось розширення і зміцнення місцевого бюрократичного апарату, підпорядкованого центральним органам управління, наділення головної адміністрації на місцях все ширшими повноваженнями, все ширше

застосовувалися військово-поліцейські методи управління. [5; 131] Вищими службовими особами були генерал-губернатори, які об'єднували управління декількома губерніями і мали титул головних начальників губернії.

Губернський адміністративно-поліцейський апарат очолювали губернатори, у розпорядженні яких була ціла система адміністративно-поліцейських органів.

В другій чверті XIX ст. на території України широко практикувалось призначення замість або поряд з цивільними губернаторами губернаторів військових.

Верхівка місцевої адміністрації призначалася безпосередньо монархом. В законі було зазначено, що кандидати на посади генерал-губернаторів і губернаторів представлялись сенатом. Але в зв'язку з тим, що сенат був підпорядкований царю і його функції, крім судової, в XIX ст. занепали, це положення значення не мало. Фактично вище чиновництво призначалось монархом за власним вибором або по рекомендації відповідних міністрів, а сенатське “представлення” додавалось як маскувальний захід для створення враження про колегіальність обговорення і відбору кандидатів. [6; 12]

Генерал-губернатори зосереджували в своїх руках вищу місцеву, адміністративну, поліцейську і наглядову судову владу і здійснювали нагляд за всіма місцевими установами губернії і керівництво ними. В їх розпорядженні знаходилися місцеві війська, які використовувалися для придушення народних виступів.

В цілому, за обсягом справ управління компетенція генерал-губернаторів була однаковою з компетенцією губернаторів. Відмінність полягала у вищому ступені влади генерал-губернаторів. [8; 314] В губерніях органом вищої урядової влади були цивільні і військові губернатори. До кола їх компетенції входило керівництво діяльністю станкових органів, контроль і нагляд за діяльністю губернських установ. Фактично ж губернатори здійснювали керівництво діяльністю адміністративно-поліцейських установ губернії: поліції, суду, фінансових і господарських організацій. Вони керували комплектуванням чиновницького апарату, проведенням рекрутських наборів, розкладенням подушної податі, збиранням податків і податей. Вони давали вказівки по розглядуваних в судах справах, затверджували вироки і рішення судових органів.

Наказ губернаторам 1837 р., який розширював їх повноваження у порівнянні з “Учреждением о губерниях” 1775 р., посилював владу губернаторів за рахунок скорочення самостійності губернських установ різних відомств і створював умови цілковитого підпорядкування губернських установ губернаторам. [9; 185]

Військові губернатори, що виконували функції цивільного і військового управління, крім губернських адміністративних і поліцейських установ мали в своєму підпорядкуванні військові частини і військові установи, розташовані на території губернії.

Головною адміністративно-поліцейською установою губернії було губернське правління, бюрократична чиновницька установа, яка була знаряддям реакції і її провідником. За “Учреждением о губерниях” правління підпорядковувалось імператору і сенату, склад його призначався сенатом, а компетенцію було визначено як керівництво місцевими установами різних відомств. Проте вже в першій чверті XIX ст., у зв'язку з розширенням наданих губернаторам повноважень, губернські правління перетворилися на допоміжний виконавчий орган губернаторів і свої функції по нагляду і керівництву місцевими галузевими установами виконували за прямими їх вказівками. [2; 141]

Губернатор і весь комплекс очолюваних ним органів являли собою місцеві установи Міністерства внутрішніх справ. Поряд з ними в кожній губернії існували губернські установи Міністерства фінансів — казенні палати, Міністерства державного майна — палати державного майна, Міністерства юстиції — судові установи.

Для управління малоросійськими козаками паралельно з казенними палатами в Чернігівській і Полтавській губерніях з 1834 по 1835 р. функціонувала створена при генерал-губернаторі головна господарська контора. Вона була місцевим органом міністерства фінансів. Голова головної господарської контори призначався царем, а оклад — міністром фінансів.

У 1835 р. головна господарська контора була перетворена на господарське відділення при Чернігівському і Полтавському губернаторах, які функціонували за тим же призначенням. Проте вони були вже не органами міністерства фінансів, а військового міністерства. [1]

Починаючи з 40-х років XIX ст. на Україну було поширено реформу управління державними селянами (відому під назвою реформи Кисельова). Ця реформа переслідувала мету посилення державної опіки (тобто державного регулювання і регламентації) над державними селянами, сполучення господарського і поліцейського управління селянами в одній системі державних органів на чолі з міністерством державного майна. Губернськими органами цієї системи була палата державного майна. В Київській губернії така палата була заснована в 1839 р. і відкрита в 1840 р. В інших губерніях — в наступні роки.

У губернському управлінні була така ланка, як органи прокурорського губернського нагляду. Призначенням їх був нагляд за феодалною законністю. У визначенні компетенції цих органів було перелічено такі дії: нагляд за переведенням справ у губернських установах, сприяння точному урозумінню

законів, нагляд за точним виконанням законів, охорона порядку, нагляд за неперевищенням губернськими органами їх компетенції, охорона закону казни, нагляд за судочинством і законністю судових рішень, нагляд за робітними і гамівними будинками. [7; 235]

Губернський прокурорський нагляд здійснювали губернський прокурор і два його помічники — губернські стряпчі. Призначались і звільнялись вони сенатом за поданням міністра юстиції. Перше місце в наглядовій діяльності належало губернатору. В разі виявлення зловживань і порушень, закону прокурор докладав про це губернатору, який і повинен був вживати заходів до усунення їх. Наслідком цього було те, що губернські прокурори були фактично чиновниками при губернаторах, а губернський нагляд було віддано на відкуп вищій адміністрації. Зрозуміло, що в зв'язку з цим установи було втрачено. Губернатори не тільки лишали без уваги зловживання і хабарництво чиновництва, а й самі йшли цим шляхом. [3; 82]

Таким чином, система губернського державного управління створювала всевладдя ненависних народів чиновників, забезпечувала поліцейську сутність російського самодержавства. Вона гарантувала безмежне втручання державних органів в життя народу, широку регламентацію будь-якої громадської діяльності, навіть і такої, яка була далека від політики, винищення кожної, небезпечної, на погляд влади, дії шляхом застосування поліцейсько-адміністративних заходів заборони, обмежень і т.п.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ): Т. VI — № 4094; Т. VII — № 5069; Т. XI — № 9727; Т. XII — № 10303, 10304; Т. XV — № 13386, 14016; Т. XXVII — № 20619, 26611; Т. XXXIX — № 29896
2. Деревнина Т.Г. III отделение и его место в системе государственного строя абсолютной монархии в России (1826-1855). — М., 1973. С. 24.
3. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.) — К. 1966.
4. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. — М., 1981. С.325
5. Лопухин А.А. Настоящее и будущее русской полиции. — М., 1907.
6. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия: Политическая история России первой половины XIX в. — М., 1990. С.235.
7. Оржеховский И. В. III- отделение (жандармский корпус в России) 1826-1880 гг. // Вопросы истории. 1972. № 2.
8. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826 – 1850. — К.: Наукова думка, 1971. С. 30.
9. Шильдер Н.К. Император Николай, его жизнь и царствование. — СПб., 1903. т. 1. С. 315.
10. Шинджикашвили Д.И. Сыская полиция царской России в период империализма. — Омск, 1973.

Сергій ЄВЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ ІДЕЇ ІСТОРІКО – ФІЛОСОФСЬКОЇ ШКОЛИ В ФРАНЦУЗЬКІЙ РОМАНТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПП. ХІХ СТОЛІТТЯ

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук, проф. О.І.Кіян

Дослідження історичної науки в контексті розвитку національних історичних шкіл складають важливе завдання сучасної історіографії. В даному контексті непересічну вартість має історія зародження історико – філософської романтичної школи французької історіографії періоду Реставрації у Франції. Дана тема була частково досліджена в працях істориків історичної науки – Реізова Б.Г., [1] Даліна В.М., [2] Алпатова М.А., [3] Карєєва М.І., [4] Адо А.В. [6] та ряду інших.

Але незважаючи на увагу до теми, проблема теоретичного спрямування досліджень представників даної школи на даному етапі розвитку історіографічної науки залишається малодослідженою. Відповідно метою даної статті є окреслити основні теоретичні положення представників цієї школи (Тьєра, Гізо, Міньє, Тьєрі), та показати їх вплив на подальший розвиток європейської історичної науки.

1814-1830рр. були часом політичного господарювання великих землевласників-дворян на території Франції. Але вплив революційних подій був таким значним, що це підірвало могутність французької аристократії, яка змушена була йти на компроміс з верхівкою буржуазії.

Боротьба між партією ультрароялістів, яка захищала претензії аристократів та представників вищого духовенства на необмежену владу в країні, та ліберальною партією, за якою стояли широкі кола буржуазії і ліберальні групи дворянства, які добивалися усунення перешкод для розвитку капіталізму, визначала в ті роки політичний клімат в країні. Ця боротьба накладала свій відбиток на філософські твори, художню літературу, але особливо на історіографію. Французькі історики періоду Реставрації знаходилися в вирі політичних подій і в своїх творах захищали і пропагували свою світоглядну позицію.

20-ті роки XIX ст. були відмічені значним поживленням суспільно - політичної боротьби у Франції. Монархія Бурбонів все більше еволюціонувала в сторону дворянської та клерикальної реакції, і це

привело до посилення ліберальної опозиції.[5;95] В той же час в Європі піднялася нова революційна хвиля: відбулися буржуазні революції в ряді країн, що знайшло живий відгук в суспільній думці Франції.

За цих умов на арену суспільної та наукової діяльності вийшло нове покоління істориків романтичного напрямку, сформувалася знаменита ліберальна історична школа періоду Рествращі, представлена О.Тьєрі, Ф.Міньє, Ф.Гізо, Л – А.Тьєром та рядом інших істориків. «На протязі одного десятка років силами одного покоління створюється нова історична наука та цілий ряд її шедеврів».[1;89]

В своїй творчості ці історики в ряді відношень продовжували традиції історичної думки буржуазного напрямку в просвітництві. Вони прийняли її антифеодальний напрям, історичний оптимізм, віру в прогресивний характер розвитку історії людства. Їм були близькі й елементи раціоналізму в підходах до історії.

Але в цілому для ліберальної школи був характерний історизм наукового мислення, представлення про органічний розвиток суспільства. Відстоюючи «представницьке правління», тобто буржуазну конституційну монархію, вони намагалися виявити в історії середніх віків зародження і генезис буржуазії і відповідних їй інтересам політичних установ. В даному відношенні вони йшли в руслі романтизму, хоча сприйняття його ідей більшістю з них мало свої межі.

Центральною проблемою, яка цікавила істориків цієї школи, була Французька революція і ширше – проблема буржуазної революції як такої (хоча вони і не використовували цього поняття, яке було введено в науку пізніше). Осмислюючи її, одні з них (О.Тьєрі, Ф.Гізо) поринули у вивчення середніх віків, бажаючи відшукати далекі історичні коріння революції, інші (Ф.Міньє, Л – А.Тьєр) звернулися до вивчення самої французької революції.[2;187] Великий інтерес істориків ліберальної школи викликала історія Англії, яка раніше Франції ступила на шлях буржуазного розвитку і конституційно – монархічного правління. Зрозумілою є і увага даних істориків до Англійської революції XVII ст., якій вони присвятили ряд праць і документальних публікацій.

Найбільшим представником ліберально – буржуазного напрямку в французькій історіографії того часу є Огюстен Тьєрі (1795-1856). В перші роки своєї діяльності він виступав спільно з Сен-Сімоном . 1814 року з'явилася їх спільна праця «Про реорганізацію європейського суспільства...», в якій вихваляли конституційний лад в Англії і висказували свою думку про перебудову Європи за англійським зразком.

В основі історичної концепції Тьєрі присутня думка про те, що вся історія Франції є боротьба двох станів у Франції, які ворогували між собою,початок якої покладено завоюванням. На основі історії про Жака Простака показав гноблення французького народу пртягом століть, а потім його успішну боротьбу в кінці XVIII ст. в ході Французької революції. 1825 року вийшла в світ його праця «Історія завоювання Англії норманами...», яка йому здавалася, як боротьба двох націй завойовників і завойованих.[4;123]

Тьєрі перш за все в своїх працях прославляє буржуазію, але й переймається долею простого французького народу.

Ще одним представником французької історіографії був Франсуа Гізо (1787-1874) – видатний вчений і політичний діяч. 1812 року почалася його наукова і викладацька діяльність. 1820 р. випускає в світ книгу «Про уряд Франції з часів Реставрації і про нинішнє міністерство», займається політичною діяльністю.

Гізо, як ліберал писав на захист більш демократичних порядків і зазнав нападків зі сторони роялістів – монархістів.[3;276]

Вчений займався також вивченням Англії, а особливо Англійської революції XVII ст. У 1826 р. вийшов перший том досліджень Гізо «Історія англійської революції». 1829 р. він почав видавати велике дослідження «Історія цивілізації у Франції від падіння Римської імперії до 1789 року». Обидві праці пронизані духом боротьби буржуазії проти дворянства та її перемогою в кінці XVIII ст.

Заслугою Гізо був висновок про те, що в основі станових суперечок лежать майнові відносини. Виникнення цих відносин він пояснив зовнішніми причинами – завоюванням.

Визначними вченим – істориками тих часів були Франсуа Міньє (1796-1884), та Луї – Адольф Тьєр (1797-1877). Міньє написав «Історію французької революції», яка отримала широку популярність у читача і декілька разів перевидавалася. Автор бачив в революційних подіях у Франції закономірне явище, яке було підготоване самим попереднім історичним розвитком країни.

Переходячи від минулого до сучасності, Міньє виражав глибоку впевненість в тому, що реакція, носієм якої є уряд реставрованих Бурбонів є явищем тимчасовим і вона обов'язково повинна мати своє закінчення .[1:430]

Великою популярністю користувалися в ліберальних колах і твори Луї – Адольфа Тьєра – сучасника, односторонця і друга Міньє.

1823 року вийшли в світ перші 2 томи книги Тьєра «Історія французької революції»(8т.,завершена 1827 р.). Написана з тих самих позицій, що і праця Міньє, але Тьєр дав детальний виклад подій заснованих на багатому фактичному матеріалі, зі спогадів учасників революції та багатьох історичних джерел.Він різко засуджував королівський двір, феодальну аристократію, емігрантів – контрреволюціонерів, але дуже негативно ставився до простого люду, називаючи їх «черню».[2;134] захищав партії, які перемогли в

політичній боротьбі, і послідовно засуджував тих, хто зазнав поразки. Наполеона буквально боготворив – праця «Історія консульства та імперії».

Одним з найбільш типових представників романтичного напрямку в історіографії як протипага лібералам був публіцист, граф Жозеф де Местр (1753-1821) – емігрант,

1819 року Жозеф де Местр опублікував трактат «Про папу», в якому назвав революцію 1789-1794рр. «справою сатани». Різко нападав він і на філософів-просвітителів на «безумні доктрини» Вольтера і Руссо, на теорії суспільного договору та народного суверенітету.

Розчарувавшись в результатах реставрації Бурбонів і втративши віру в успіх своїх планів перетворення Європи в федерацію абсолютистсько-дворянських монархій під головуванням папи, де Местр впав у глибокий песимізм: «Людський рід регресує»[2;148],- говорив він.

Близьким за духом до Жозефа де Местра був інший представник романтичної історіографії початку XIX ст. віконт Луї де Бональд (1754-1840). Ще 1796 року з'явилася головна праця Бональда «Теорія політичної та релігійної влади в громадянському суспільстві, заснована на розумі та історії». Книга була написана з метою спростування конституційної теорії Монтеск'є, та демократичного світогляду Руссо і вирізняла дуже реакційним духом, що була заборонена урядом Директорії. 1802 року Бональд опублікував трактат «Первинне законодавство, яке розглядається останнім часом з точки зору розуму» - де виступає на підтримку абсолютизму, за що був щедро нагороджений владою.[4;287]

Визначним представником романтичної історіографії того періоду був віконт Франсуа Рене де Шатобріан (1768-1848). 1797 року він видав трактат під назвою «Історичний, політичний і моральний про революції давні та нові, які розглядаються в зв'язках з сучасною французькою революцією». Основна ідея цього твору – про бездумність всіх революцій. Трактат проникнений духом фаталізму і песимізму.[1;261]

В середині 20-х років Шатобріан перейшов в ряди опозиції до уряду. 1826 року перевидає свій «Досвід про революції» з коментарями і сказав, що відмовляється від своєї теорії колообігу – людство рухається по концентричних колах, які все розширюються в безкінечному космічному просторі. Шатобріан так і не перейшов до табору лібералів і залишився на своїх проаристократичних позиціях.

Ще одним значним представником романтичної французької історіографії був граф Франсуа Домінік де Монлозьє (1755-1838), автор серії історико-політичних трактатів «Про французьку монархію». За дорученням Наполеона він написав трактат «Про французьку монархію з часів її становлення і до наших днів». Трактат заборонили через надмірне вихваляння автором «старого режиму»[5;98]. Його історична концепція була мало оригінальна і являла собою лише подальшу розробку ідей історіографії XVIII ст., яка пов'язувала походження дворянства і третього стану з завоюванням франками Галлії.

Тема розкриває подальші перспективи досліджень у напрямку вивчення романтичної і ліберально – романтичної школи у французькій історіографії.

Автором даної статті була зроблена спроба дослідити розвиток французької історичної школи поч. XIX ст..

Історико – філософська школа у Франції дала імпульс всьому подальшому розвитку історичної та історіографічної науки не тільки в вищеназваній країні, а й на території всього Європейського континенту. Вчені – історики другої половини XIX – XX ст.. були як прихильниками, так і противниками ліберальних ідей та досліджень про революційні події в Англії та Франції представників романтичної школи і писали як схвальні відгуки так і критику в їх адресу.

На думку автора основні теоретичні положення представників цієї школи були розкриті, але вклад даних вчених в розвиток історіографії наскільки значний, що опрацювати і переосмислити всі їхні роботи надзвичайно складне завдання. І тому для інших дослідників залишається ще велике поле для діяльності в цьому напрямі досліджень історіографії.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Реизов Б.Г. – Французская романтическая историография (1815-1830) – Л.: Изд –во ЛГУ, 1956-537с.
2. Далин В.М. – Историки Франции XIX – XX веков М.: Наука 1981-327с.
3. Алпатов М.А. – Политические идеи французской буржуазной историографии XIX в. – М-Л.АН СССР 1949- 405с.
4. Кареев Н.И. – Историки французской революции Т.1 – Л.: «Колос» 1924-358с.
5. Историография истории нового времени стран Европы и Америки – Под ред. Дементьева М.: Высшая школа, 1990 – 511с.
6. Буржуазная и Великая Французская революция. Сборник научных трудов - Предисл. А.В.Адо – М.: Изд-во МГУ 1989 – 213с.
7. Большая Советская Энциклопедия //статья «Историография» - диск 2 серия «Русские Энциклопедии»

Ольга КАТАНА

ІДЕЯ ПАТРІОТИЗМУ В ТВОРАХ ГРЕЦЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(VII – IV СТ. ДО Н.Е.)*(магістрантка факультету історії та права)**Науковий керівник – кандидат істор. наук, доцент Л.В. Пономаренко*

Сучасна культура в багатьох своїх виявах бере початок у багатогранній культурі Стародавньої Греції. Елементи науки, філософії, техніки, різні форми літератури, архітектури, образотворчого мистецтва стали істотною і невід'ємною частиною тієї основи, на якій успішно розвивалася і розвивається світова культура. Від античної літератури, в тому числі від літератури Стародавньої Греції, беруть свій початок майже всі сучасні літературні жанри – епос, лірика, комедія, трагедія. Слово «поезія» також є грецьким словом і означає «творчість».

Зокрема, історія архаїчного і класичного періодів грецької літератури є для нас цікавою не лише завдяки високій якості створених в цей період художніх цінностей, але й завдяки глибокому впливу їх на всю європейську літературу. Оскільки вся європейська культура будувалась на руїнах античної, то природно, що елементи останньої органічно ввійшли до нашого суспільного розуміння, в наше мислення, мову, художні образи, і багато сторін сучасного життя були б незрозумілими без знання античної культури.

Грецькі літературні твори крім, художньої цінності, мають ще й історичну обумовленість, оскільки створювались в певних історичних умовах. Виходячи з цього, метою даного дослідження є не лише показати художню цінність окремих творів грецької літератури у їх взаємозв'язку, а й історичні умови, в яких створювались окремі твори, а також прослідкувати відображення патріотичних почуттів у літературі архаїчного та класичного періодів.

Джерелами для вивчення історії давньогрецької літератури виступають передусім самі літературні твори Калліна, Тиртея, Солона, Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана. Але, крім них, важливе значення мають праці різних давньогрецьких вчених, де наводяться біографічні дані, історичні свідчення і характеристики та інші матеріали, іноді навіть уривки із самих творів (Арістотель, Платон, Геродот, Фукидід).

Дану проблему досліджували в статтях та монографіях Г. Н. Підлісна, І.П.Мегела, К.Куманецький, В.Н.Ярхо, С.І.Радциг, І.Ф.Анненський, І.М. Тронський, Д.О.Торшилов та ін.

Саме в грецькій літературі сформувалися основні жанри європейської літератури в їх архаїчних формах та основи науки про літературу. Естетична наука античності визначила три основні літературні жанри: епос, лірику і драму [3,372], ця класифікація зберігає своє базове значення в наші дні.

На початку архаїчного періоду (VII ст. до н.е.) лірика була невіддільна від музики: слово, музика і танці становили одне ціле, і тільки потім текст починає існувати окремо. Термін «лірика» утворений від назви музичного інструменту— ліри. Цей термін за елліністичної доби придумали античні філологи (вчені александрійської школи), оскільки вірші декламували або співали під акомпанемент ліри.

Найпростішими видами лірики цього періоду виступають елегія та ямб. Елегія – ліричний жанр, створений в Іонії. Ще в античний період згадувалось, що елегія виникла з обрядових поховальних голосінь, які виконували під флейту. Але поступово тему плачу витіснило звертання старших до молодших із метою повчання й настанови. Елегія містила спонукання й заклики до важливого серйозного вчинку, роздумів, афоризмів і т.д. [2,138].

Першим відомим представником і засновником цього жанру лірики вважається Каллін з Ефесу в Іонії (перша половина VII ст. до н.е.). До нас дійшла лише одна елегія Калліна, що містить заклик до ефеських громадян об'єднатися перед загрозою поневолення. Поет постає тут як патріот і політичний діяч, якого турбує доля своїх співвітчизників. Він закликає їх забути лінощі, безжурне життя, виявити «дух могутній», оскільки «всюди війна на землі» і вона наближається до їхньої батьківщини [4,29]. Поет нагадує, що кожний громадянин повинен захищати її, незважаючи на можливу смерть. Твір розпочинається питаннями, які, слідуючи одне за одним, сприяють нарощуванню загального напруження, що й визначає загальний настрій твору: «Чи скоро ви прокинетеся? Коли ваше серце заб'ється войовничою відвагою?»

Головним тут виступає думка про те, чим же керується воїн на війні, що його надихає, що є для нього найбільш пріоритетним. Цим визначальним моментом для поета, як бачимо, є почуття відваги: «Вимагає слава й честь, щоб кожен за батьківщину боровся, боровся з ворогом за дітей, за молоду дружину...» [4,30].

Для поета понад усе – це слава й честь, які є рушіями, тією внутрішньою силою, що визначає помисли й вчинки людини. «Батьківщина, діти, дружина» – це вже мовби особисті інтереси, причому на передньому плані виступає патріотичне, батьківщина, а вже відтак – діти, як нащадки і продовжувачі роду. Поет апелює до обов'язку кожного громадянина захищати рідну землю, бути готовим віддати за неї життя. «Адже смерть прийде тоді, коли мойри визначать її час». Кількома словами, але дуже наглядно поет змальовує воїна, який

готується до бою: «...піднявши списа, кожен до бою поспішає, міцним щитом прикриваючи багато могутнє серце...» [4,30]

Якщо спробувати уявити собі образ людини, яка стоїть у центрі епічного твору – воїна, героя, то це повинна була бути людина великої мужності і відваги, яка, не лякаючись смерті, прагне здобути славу щитом і списом. Головна мета такого героя – захистити батьківщину, сприяти покращанню як особистого життя, так і добробуту своєї общини

Образ ідеального воїна створює у своїх маршових піснях – епбатеріях – Тіртей (перша половина VII ст. до н.е.). Відомості про життя цього видатного елегійного поета досить суперечливі й овіяні легендою. Розповідали, що одного разу спартанці попросили в афінян військову допомогу під час ведення Мессенської війни, а ті прислали їм кульгавого шкільного вчителя Тіртея. Та як би там не було, Тіртей постає автором талановитих елегій, що цілком реально могли сприяти перемозі спартанського війська над ворогами. У легенді йшлося про те, що перед тим, як піти на бій, він написав для спартанських вояків патріотичну елегію, з якою на вустах ті вийшли на вирішальну битву. Власне, саме ця натхненна, патріотична пісня й вирішила долю битви. Для поета найпрекрасніше – це «...впасти у передніх рядах ополчення, батьківщину-неньку від ворогів боронячи в бою...» [7,233]. Тому, що тільки таким чином можна досягти поваги, слави, захоплення з боку інших бійців. Гіркота й засудження звучать натомість у віршах поета, коли він говорить про тих, хто осоромив себе в бою, втік з поля битви і тим самим прирік себе й свою вітчизну на сором, а себе на вигнання: «...край же покинути рідний, який вигодував тебе, і хліба просити у чужих людей – найгіркіша доля...» [7,234]. Провідною думкою елегій Тіртея виступає перевага чесної смерті воїна над безславним боягузством.

В інших місцях елегії поет подає низку порад і настанов: «Юнаки, міцно тримайтеся, тісно зімкнувши ряди. Не покидайте своїх товаришів, старших літами, духом відважних, але позбавлених колишніх сил, – на жаль!» [7,232]. Особливе місце займає ставлення поета до тіла людини, яке не слід залишати на глум ворогам, його необхідно поховати з почестями, якщо за життя ця людина виявилася гідною поваги й не осоромила себе на полі бою.

Понад усе виділяє Тіртей славу героїв, полеглих і живих, яка повинна служити зразком для наступних поколінь. Поет вважає, що тільки військова доблесть у бою залишає по людині добру пам'ять: «...бо не буде вівки доблесним мужем у війні той, чий очі не стерплять кривавого видовища січі» [7,235]. Тобто, Тіртей доповнює образ ідеального воїна, яким він поставав у поезії Калліна. До вже звичних характеристик він додає стійкість духу, військову доблесть і бажання відзначитись у бою.

Наступним кроком у розвитку елегійної лірики, прикладом поступового переходу войовничо-патріотичної елегії у загальногромадянську служить творчість відомого афінського законодавця Солон. У своїх «Порадах афінянам» Солон передає важке становище Афін до проведення його реформ, малює жадібність, зажерливість знаті й застерігає від великого лиха для всього народу, яке може спіткати його внаслідок такої нерозсудливої поведінки. Солон проповідує поняття міри, яку він висуває як принцип людського життя взагалі. В той же час в елегії висвітлюється безмежна любов до батьківщини, поет прославляє рідне місто Афіни:

«Місто державне оце не загине ніколи за Зевса
Вироком чи через гнів вічноблажених богів;
Адже прихильна заступниця наша Паллада Афіна,
Грізного батька дочка, руки простерла над ним.» [7,297]

Періодом розквіту давньогрецької літератури є класичний період (V–IV ст. до н.е.). З розвитком рабовласницької демократії, особливо в Афінах, розвивається масовий вид літератури – драматичні вистави, що виникли на основі масових народних свят у формі трагедій і комедій. Давня грецька драма у специфічній формі віддзеркалює широке коло проблем, якими жила Еллада. Драматичні поети стають проповідниками громадянських та моральних ідеалів. Це зумовило величезну популярність трагедій у Стародавній Греції і перетворило їх на живий і яскравий документ тієї доби. Знаменитими авторами трагедії були Есхіл, Софокл та Евріпід.

Поета Есхіла (525—456 рр. до н. е.) називають батьком трагедії. В епоху, коли він жив, були закладені підвалини філософії, моралі, релігійного світогляду, що мали неабияке значення для подальшого історичного розвитку народів Сходу і Заходу. Есхіл — один із визначних володарів думок Еллади. Вважають, що Есхіл написав приблизно 90 п'єс. До нас повністю дійшло 7 та ще деякі уривки.

Есхіл належав до знатного роду з Елевсина. А Елевсин був центром землевласницької аристократії, яка під час війни з персами проявила високопатріотичні настрої. Есхіл разом зі своїми братами приймав активну участь в головних битвах з персами, зокрема в славнозвісній Марафонській битві. В трагедії «Перси», виражаючи почуття всього народу, він показав справжню урочистість перемоги. Пафосом любові до Батьківщини і свободи пронизана і трагедія «Семеро проти Фів», герой якої Етеокл представлений автором як зразок правителя-патріота, що віддає життя за врятування держави [8,236].

Есхіл прославляв силу розуму, незламність людського духу, велич героїв, які повстають проти тиранів. Він жив за доби створення афінської держави, становлення афінської рабовласницької демократії і захищав здобутки цивілізації проти пережитків первісного варварства. П'єса Есхіла «Перси» (472 р. до н.е.) — його єдина драма, написана на історичному, а не на міфологічному матеріалі. Йдеться про події, в яких поет брав особисту участь, — про греко-перську війну. П'єса має незвичну форму. По суті — це голосіння персів з приводу своєї поразки: у ранніх творах Есхіла особливо дається взнаки зв'язок із хоровою лірикою, з якої виросла грецька трагедія. «Персів» можна розглядати як розгорнутий френ (тренос) — журливу пісню-плач. Пройнята патріотичним пафосом, трагедія «Перси» виховувала громадянські почуття сучасників, лишилась взірцем патріотичної драми для нових поколінь [8,242].

Найбільш відома трагедія Есхіла «Прометей закутий», що входила до трилогії про Прометея («Прометей-вогненосець», «Прометей закутий», «Звільнений Прометей»). З першої та останньої частини дійшли тільки уривки. Skorиставшись популярним в Елладі міфом, Есхіл створив узагальнений образ тираноборця, вічного революціонера — так за нових часів сприймало цей образ прогресивне людство. Прометей Есхіла втілює розум і силу духа, волелюбність і велич подвигу в ім'я щастя людей.

Як справжній патріот, Есхіл глибоко ненавидить будь-яку зраду і на протипагу їй показує зразок самовідданості хору Океанід в «Прометей», які у відповідь на погрози Гермеса висловлюють свою вірність Прометею [8,310]. Під ударами блискавки Зевса вони провалюються разом з Прометеем.

Згадуючи повалення тиранії і вбачаючи в діях Гіппія, сина Пісістрата, спробу повернути собі владу з допомогою персів, Есхіл в «Прометей закутому» в особі Зевса зобразив тип всевладного деспота-тирана. Ймовірно, що така критика богів небесних спрямовується разом з тим і проти богів «земних». У трагедії Есхіла немає песимізму. І не через те, що в ній чимало натяків на майбутнє визволення Прометея. Уся трагедія пройнята вірою в торжество розуму і справедливості. Завдяки Есхілові образ Прометея став символом борця проти гнобителів, що жертвує собою заради щастя народу [8,315].

В основу сюжету трилогії Есхіла «Орестея» покладено міфи про Троянську війну. Вони були добре відомі всій Елладі. Гомер в «Одіссеї» кілька разів згадує про жакливу долю, яка спіткала владущого Агамемнона. Коли той, зруйнувавши Трою, переможно повернувся додому, його вбила дружина, — цариця Клітемнестра, а потім син Орест убив свою матір [7,133].

«Орестея» пройнята людяністю, насичена роздумами про взаємозв'язок подій, війну і мир, злочин і покаєння, про те, що таке справедливість, що є закон, а що — беззаконня. В третій частині «Орестей» — «Евменіди» Есхіл заперечує закон «кров за кров». Він закликає громадян боротися за єдність держави, пам'ятаючи про загрозу навали чужинців. Хор прославляє силу і могутність афінської держави, її закони, нову мораль [8,453]. Есхіл увійшов до світової літератури як поборник розуму й свободи.

Афіни в епоху Перікла стали економічним, політичним і культурним центром всієї Греції. Сам Перікл називав Афіни «школою Греції» [13,244]. Не дивно, що й самі громадяни відчували неабияку патріотичну гордість за свою батьківщину. В цих умовах формувалися їхні суспільні і художні ідеали, які знайшли яскраве відображення в багатьох поетичних творах.

Таким патріотичним піднесення пронизані пісні хору в трагедії Евріпіда «Медея», яка була поставлена в 431 р. перед самим початком Пелопоннеської війни, а також і в останньому творі Софокла «Едіп в Колоні». В обох піснях Аттика прославляється як благословенний край, що наділений милостями самих богів. А на західному фронті Парфенону була представлена суперечка Афіни і Посейдона за панування в Аттиці; це означало, що Аттика — така прекрасна країна, через яку ведуть суперечки самі боги. Сюжетами деяких трагедій брались міфічні події, в яких показувалася міць і благородна роль афінського народу як захисника пригноблених, наприклад в «Просительницях» і «Гераклідах» Евріпіда [6,281], в трагедії «Едіп в Колоні» Софокла [5,74].

Софокл, як видно з його біографії, приймав активну участь в суспільному житті свого часу, і тому природно, що багато сторін його життя знаходили відображення в його поезії. Разом з тим він був письменником об'єктивним. Виражаючи свої думки в образах, він рідко допускав суб'єктивні відступи. В його трагедіях знаходять відображення багато подій сучасності. Цілком можливо, що мор, який описується в трагедії «Цар Едіп» [5,92], є відображенням епідемії в Афінах в 430 і 429 рр., а «вигнання скверні», тобто вигнання вбивці, який своєю присутністю ганьбить місто, в той же час дуже нагадує вимогу, висунуту спартанцям проти Перікла як людини, яка пов'язана з родом Алкмеонідів, що наслали на місто ще до реформи Солон «скверну» вбивством прибічників Кілона під час його спроби захопити в Афінах тиранічну владу. Наділення вкрай негативними рисами Агамемнона і Менелая в «Аяксі» не можна не розглядати як відгук ворожих відносин зі Спартою. В «Едіпі в Колоні» чітко прослідковується патріотична тенденція — показати благородну роль своєї держави як захисника справедливості, а чудова пісня хору прямо висловлює почуття самого поета [5,78].

В особі Едіпа в трагедії «Цар Едіп» показаний мудрий правитель, який по-батьківськи ставиться до підданих, але в той же час зазначається, що і він може зловживати владою, засуджуючи за однією лише підозрою ні в чому не винного Креонта. Позитивні ідеали правителя, який дбає про благо держави,

висловлюються в промовах жерця в трагедії «Цар Едіп» [5,65] і Гемона в «Антигоні» [5,126]. З упевненістю можна говорити, що Софокл ненавидів тиранію. Він з найгіршої сторони показав тиранів в образах обох Атридів в «Аяксі», в особі Креонта в трагедії «Едіп в Колоні» і його ж в «Антигоні».

Софокл зупиняє також свою увагу на питаннях війни і миру. Наприклад, в «Аяксі» соратники героя в скорботній пісні замислюються, як довго ще триватиме війна, що відірвала їх від рідної землі і позбавила їх радощів життя, вони проклинають того, хто розпочав війну [5,104]. І хоча під цим розуміються негаразди, пов'язані з Троянською війною, можна зрозуміти, що глядачі в театрі сприймали ці слова як вираження власних переживань у зв'язку з неперервними зіткненнями зі Спартою та іншими державами. А поет, користуючись нагодою, вустами хору «прославляє священні Афіни» [5,113]. Так, в пісні хору поет висловлює свої власні думки про блага миру та показує патріотичні почуття.

Патріотом Афін, прибічником афінської демократії був Евріпід – молодший сучасник Софокла, останній у тріаді великих афінських трагіків. Сучасник Пелопоннеської війни, яка точилась між демократичними Афінами і аристократичною Спартою, поет завжди підкреслював зверхність Афін. Свою трагедію «Іфігенія в Авліді» Евріпід присвятив юній героїні, що пожертвувала собою задля батьківщини.

Евріпід, прославляючи рідні Афіни, висловлює в трагедіях патріотичні почуття. Цьому присвячена, наприклад, ціла пісня хору в «Медеї» [6,75], полонянки в «Троянках» висловлюють бажання потрапити в Афіни, а не в Спарту [6,212]. В деяких трагедіях Евріпід під виглядом подій міфологічного минулого показує благородні справи афінської держави, яка завжди готова стати на захист справедливості. «Найдорожче для людини – це батьківщина, – говорить в «Фінікіянках» Іюаста, – а втратити батьківщину – велике нещастя» [6,430].

В деяких трагедіях Евріпід наводить чудові приклади самопожертви в ім'я щастя батьківщини. Це є основним мотивом «Іфігенія в Авліді», де героїня добровільно віддає себе в жертву на благо Греції [6,297]. В «Фінікіянках» син Креонта Менекей, дізнавшись, що для перемоги рідного міста потрібно принести його в жертву, без вагань, таємно від батька, віддає своє життя [6,395].

Давня грецька трагедія являє собою неповторне й специфічне породження еллінської культури, що відіграло свого часу велику роль у морально-ідейному вихованні людей. Глибока життєва правда творів Есхіла, Софокла та Евріпіда виходить далеко за межі того історичного періоду, в якому вони виникли, і за межі самої Еллади. Трагедії цих визначних поетів стали надбанням усього людства.

Гострі конфлікти й проблеми, драматичні колізії, щире співчуття до страждань людини, могутні й благородні поривання людської душі, врешті, глибокий гуманізм, що їх знаходимо в давньогрецькій трагедії, привертала увагу й хвилювали людей всіх часів. [23]

Таким чином, проаналізувавши твори грецької літератури архаїчного і класичного періодів, можна зробити висновок про їх велике суспільне і виховне значення. Хоча, зазвичай, сюжети грецьких літературних творів походили із міфів, вустами міфологічних персонажів автори завжди говорили про свою сучасність, про моральні поразки і перемоги героїв своєї дійсності. В той же час і ліричні, і драматичні твори виховували патріотичні почуття греків, закликали до вірності батьківщині, громадянському обов'язку, залучали всіх громадян полісу до співпереживання єдиному героїчному минулому і сучасним етичним проблемам. Простота, доступність форм була зрозуміла кожному громадянину суспільства..

Вищесказане красномовно свідчить про величезне пізнавальне, морально-етичне, громадянсько-патріотичне значення літературних творів в усіх сферах життя грецького суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анненский И.Ф. Античная трагедия: (публичная лекция). – М.: Лабиринт, 2000. – 320 с.
2. Античная культура. Литература, театр, искусство, философия, наука: Словарь-справочник / Составление и общ. Ред.. В.И. Ярхо / 2-е испр. И доп. Узд. – М.: Лабиринт, 2002. – 352 с., ил.
3. Аристотель. Сочинения: в 4-х томах. – М.: Просвещение, 1989. – Т. 1-4.
4. Давньогрецька класична лірика: Антологія / Передмова та примітки І.Мегели, О.Левка. – К.: Арістей, 2006. – 400 с.
5. Давньогрецька трагедія. К.: Дніпро, 1981. – 232 с. [Вершини світового письменства. Том 37].
6. Евріпід. Трагедії. /Евріпід; Пер. З давньогрец. А. Содомори, Б. Тена; Передмова А. Содомора. – К.: Основи, 1993. – 448 с.
7. Эллинические поэты VIII – III вв. до н.э. – М.: Ладомир, 1999. – 478 с.
8. Эсхил. Трагедии. М.: Худож. лит., 1989. – 460 с.
9. Литературный энциклопедический словарь /Под общ. ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
10. Підлісна Г. Н. Антична література. – К., Наукова думка, 1992. – 384 с.
11. Пашенко В.І, Пашенко Н.І. Антична література. – К.: Либідь, 2001. – 718 с.
12. Радциг С.И. Древнегреческая литература. – М.: Высшая школа, 1982. – 488 с.
13. Тронский И.М. История античной литературы. – Л.: Лениздат, 1946. – 320 с.
14. Ярхо В.Н. Драматургия Эсхила и некоторые проблемы древнегреческой трагедии. М.: Просвещение, 1978. – 353 с.

Тетяна КОЗИНЕЦЬ РОЛЬ ЖІНКИ В ІУДАЇЗМІ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – канд. істор. наук, доцент О.М. Марченко

Проблема осмислення ролі жінки в сім'ї, релігії та суспільстві, ставлення релігій до неї довгий час залишалась білою плямою в релігієзнавчій науці. Жінка й релігія – одне з найбільших парадоксальних відносин в історії розвитку людства. В духовних аспектах усіх релігій жіноче начало відіграє важливу, а іноді й провідну роль. Проте у соціально-духовному аспекті майже у всіх релігіях з боку Церкви ми віднаходимо ігнорування ролі жінки, розгляд її як другосортної, навіть сатанинської істоти, відведення їй другорядної ролі в релігійному житті. Жінка не може бути служителем культу, їй відводять особливе місце в храмі, обмежені її функції у системі богослужіння, вона постає головною винуватицею гріха тощо. І це мало місце не лише в минулому, а ще значною мірою по-своєму виявляється в кожній конкретній конфесії і в наш час. З'ясування природи цього явища релігійних відносин не втратило своєї актуальності. Дана проблема буде розглянута на прикладі традицій іудаїзму.

У теперішній час зростає роль жінки не тільки у суспільному житті, але й у діяльності релігійних спільнот. Жінка постає як активний суб'єкт релігійного життя при, скажемо так, масовій секуляризації чоловіків, вона виступає переважно охоронницею релігійних традицій. Відтак актуальним стало нове богословське витлумачення місця жінки в світі та її призначення у релігійній сфері. Усе це вимагає належного нового осмислення проблеми участі жінки в релігійному житті, у становленні та поширенні іудаїзму, статусу жінки в єврейській громаді. Нині важливо з'ясувати те, як впливає іудаїзм на функції жінки в суспільстві, наскільки вони сприяють (чи гальмують) процес її вивільнення від віковичної неволі.

Жінка в євреїв завжди займала найважливіше місце: недарма на івриті її називають *“akeres a-bayis”* тобто *“корінь дому”*. Сутність жінки реалізується через її відношення до світу, а точніше три відношення, в які вступає жінка: до сім'ї (чоловіка, дітей, рідних), суспільства, Бога [1].

Сім'я стає місцем реалізації призначення жінки, і створити та дбати про власну сім'ю – найголовніше завдання в житті, сенс її існування. Відношення жінка – суспільство, жінка – Бог відтепер відбуваються опосередковано через чоловіка, який панує над нею. Тому важливо проаналізувати, як ставляться до жінки в іудаїзмі.

В іудаїзмі детально розписано, якою має бути жінка. Основна вимога до неї – це скромність. Вона передбачає, що скромним має бути все – і мова, і манера одягатись, їжа, пиття, розваги й задоволення. Жінка має уникати непристойних жестів, виразів, вульгарної мови, агресивності, розв'язаності, лайки. В усьому слід дотримуватись міри [2].

Богослови всіх конфесій велику увагу приділяють функціям жінки в сім'ї. Умовно їх можна поділити на три групи відповідно до функцій сім'ї: природно-біологічні, суспільні та духовно-психологічні. Ясна річ, що перша група функцій передбачає виконання жінкою її подружніх обов'язків щодо чоловіка та народження дітей. Право на статеві стосунки в іудаїзмі вважається законним правом жінки, не менш важливим, ніж прагнення на отримання їжі та одягу, якими чоловік зобов'язаний її забезпечити. Статеві стосунки іудаїзм не обов'язково пов'язує із зачаттям та продовженням роду, хоч і заохочує народження чим більшої кількості дітей. Рамбам писав: *“Той, що дає нову душу Ізраїлю подібний до Того, Хто створив світ”* [2]. Жінка має право на статеві стосунки і тоді, коли вона не здатна до зачаття, хвора, стара, безплідна тощо. Секс – є запорукою збереження духовного й фізичного здоров'я, як чоловіка так і жінки [5].

В іудаїзмі є певна незалежність жінки в сексуальному житті від чоловіка і, більше того, є можливість впливати на чоловіка, регулювати відносини. Це перш за все через омовіння в *мікві*, до якого вона для нього недосяжна, заборонена, хоча богослови і повчають жінок, що вони не повинні використовувати в боротьбі з чоловіком, чи для його покарання, подовження стану заборонності, зволікаючи відвідання мікви.

Про добре ставлення до жінки, дружини свідчить і той факт, що чоловік повинен дбати в першу чергу про потреби своєї половинки: *“Чоловіка закликають турбуватись про задоволення жінки під час статевого акту і не схвалюють, якщо робота заставляє його знаходитись поза домом і цим прирікати дружину на більш довгі перерви в спілкуванні з чоловіком, ніж вона чекала, коли виходила за нього заміж”* – пояснює С. Пілкінгтон [6,182].

Аналізуючи тексти Талмуду (Шабат,25 б; Йевамот 62 б; Сангедрин, 76 б; Хулин,8б; Бава мециа, 59а Бемидбар раба, 89 та інші місця), присвячені проблемі жінки, Х.Донін приходять до висновку, що мудреці Талмуду суворо застерігають чоловіка від образливих слів на адресу жінки, навіть якщо поруч немає нікого. Особливо тяжкий гріх, коли чоловік ображає дружину при людях. *“Хто багатий?”* – спитали рабина Акиву, він відповів: *“Той, чия дружина лагідна і добра”*. Ортодоксальна іудейська традиція орієнтується на чоловіка. Він має дотримуватись певних правил у ставленні до жінки. *“Чоловік має любити свою дружину,*

принаймні, як самого себе, а поважати більше, ніж самого себе“ [2].

У домашніх справах чоловік має слухати поради дружини: тоді мир і благополуччя будуть панувати в його домі. Чоловік має бути добрим, невибагливим, непередливим у своєму домі. Заміжня жінка, згідно іудейського закону, повністю залежить від свого чоловіка. Якщо він, наприклад, не бажає, щоб вона допомагала своїм літнім батькам, то вона вільна від своїх обов'язків дочки. Але така залежність не позбавляє єврейську жінку права мати власну думку, діяти згідно своїх переконань та бажань. Той, хто дійсно може змінити думку чи дії чоловіка, так це його дружина. Всі побутові та сімейні питання в першу чергу вирішує жінка або допомагає їх вирішувати своєму чоловіку з рівним правом голосу [2].

Берл Лазар так говорив про місце єврейської жінки: “В іудаїзмі жінка завжди ставиться вище за чоловіка. Недаремно і в синагозі місця для жінок розташовуються вище. Сарра і взагалі всі наші пра матері дійсно були в релігійній ієрархії по статусу вище мужчин-прабатьків. Коли Аврам хотів утримати удома свого сина Ішмаеля, Сарра сказала: потрібно його відіслати, бо він заважає вихованню другого сина – Іцхака. І Бог повелів Авраму: “Все що Сарра тобі скаже, слухайся голосу її...” (Тора, Ваєйро, 21:7)“ [1]. Навіть народження Мойсея стало можливим завдяки втручанню жінки (дочка Аврама вмовила його повернутись до своєї дружини) [7].

Жінка в іудаїзмі не зобов'язана молитися у синагозі, чи ще в якийсь спосіб брати участь у релігійному житті, адже прояв віри відбувається в іудаїзмі через побут, домашній уклад. Головне її завдання – зберегти віру, а вона зберігається, якщо діти виховуються в єврейській сім'ї. Тому не менш важливою поряд з роллю дружини в іудаїзмі є роль жінки-матері. Яким повинен бути дід, як виховувати дітей – ці життєві питання вирішує дружина. Саме жінці довірено зробити дід по-справжньому єврейським. Жінка дає можливість дитині засвоїти різні структури взаємодії з природою, з іншими людьми, з самим собою. Елементи діяльності, мови, соціалізації, спілкування, знання й пізнання, поведінки у суспільстві тощо закладає мати. Любяча мати готує поступово дочку чи сина до відкритості, спрямованості особистості не на себе, а на людей, дає їй можливість успішно спілкуватись з людьми, тоді такі відносини відповідають нормам гуманістичної моралі. Про що найчастіше говорять євреї – так це про свою єврейську маму, адже в ній вони завжди бачать свою опору. Коли Тора почала коментуватись, іудеї вважали, що основна роль жінки полягає в тому, щоб господарювати в домі, виховувати дітей, а не брати участь у суспільному чи релігійному житті. Ортодоксальні іудеї вважають, що роль, яку жінки відіграють у суспільстві, релігійному житті не говорить про те, що жінка займає нижче становище від чоловіка. Вона просто займає те місце, яке чоловік не займає. За нею залишалось виконання заповідей, котрі можна виконувати вдома. Наприклад, дотримання Суботи, посту в День Спокути, споживання маці в Песах. Вона мала дотримуватись також заборонних заповідей, вважають іудейські богослови Х. Донін, Р. Вашгал, Н. Лем та інші. Такий підхід викликаний тим, що **Галаха** приймає до уваги обов'язки жінки, як дружини та матері.

У різних течіях іудаїзму важливим є питання й про те, чи повинна жінка працювати. Може працювати, хоч і не зобов'язана і навряд чи працюватиме, якщо має малих дітей. В ортодоксальному іудаїзмі зберігається з равиністичних часів “горда традиція: жінка годувальниця“ (годувальниця дає можливість чоловіку вчити Тору). Вся проблема в тому, що наголос у євреїв робиться на шлюбі та дітонародженні“ [6, 121].

Релігійна функція жінки – творити разом з усіма членами сім'ї та підтримувати домашню церкву. Як вважають більшість богословів, жінка-священнослужитель – це перебирання функцій чоловіка жінкою. В іудаїзмі до нашого часу переважно жінка не допускається до активної участі в релігійному культі, особливо до зайняття посад. Це пояснюють різними причинами, частіше, посилаючись на традицію. Жінка у євреїв була позбавлена активної участі у громадському житті, громадянських прав. Все за неї вирішували чоловіки: спочатку – батько, потім – чоловік. Але, не зважаючи на це, в іудеїв жінки поруч з чоловіками або й самостійно брали участь у політиці. В Біблії ми знаходимо постаті жінок, які виконували виключно важливі релігійно-соціальні функції. Є розповіді про жінок як позитивні так і негативні: Вірсавія, Юдиф, мати Самуїла, Есфір, Сара, Рахіль... Вони брали участь у змовах, захисті батьківщини, спасінні народу тощо. У книзі Вихід – Міріам, сестра Аарона, постає як пророчиця й один із провідників народу Ізраїлю під час блукань пустелею, пророчиця Девора судила синів Ізраїлю й очолювала військо. В Біблії є сильні особистості жінок: Анна, Есфір, Юдиф, сестри пророка Мойсея та інші [4, 56].

Проте вирішення Єврейської теологічної семінарії, прийняте 1983 року і яке допустило жінок до призначення в рабини, викликало несамовиті атаки не лише з боку ортодоксів, але і з сторони багатьох традиціоналістів в найконсервативнішій течії, зокрема серед викладачів Талмуда в самій семінарії. Але фактично це рішення було неминучим, оскільки реформісти почали призначати жінок рабинами вже на початку 1970-х років.

За останніх тридцять років, як тільки жінки почали ставати рабинами, збільшилася і можливість того, що неортодоксальне рабинство все більше стає жіночою професією. Жінки-рабини поки що не призначаються главами великих общин, хоча їх запрошували служити там в якості помічників рабинів. Характерно, що багато жінок-рабинів, особливо в консервативній течії, скаржаться, що їм часто говорять:

“Ви дуже привабливі, щоб бути рабином“, або називають їх **ребецин** (слово на ідиші, що означає “дружина рабина“). Всі жінки, що працюють стикаються з проблемами виконання своїх материнських обов’язків; ще гостріше ця проблема стоїть для рабинів, робочий день яких не обмежений і може затягуватися до безкінечності [8, 363-364]. Церкви прагнуть використати тенденцію зростання ролі жінок в усіх сферах суспільного життя, їх зростаючу соціальну активність в інтересах зміцнення позиції церкви в сучасному світі, деякі іудейські течії ліквідують монополію чоловіків на посади священників, канторів, рабинів тощо [5].

Донін Х.Х. так говорить про місце єврейської жінки: “Саме жінка, як правило, визначає духовний характер будинку. Саме матір найчастіше закликають відповісти на щоденні питання її діти. Саме міра материнської віри, сила її цінностей і переконань грає вирішальну роль у формуванні духовного характеру наступних поколінь“. Жінка виступає одночасно в різних іпостасях: дружина, мати, господиня, годувальниця, вихователь, вчитель, носій традицій, знань, досвіду, лікар, рукодільниця, спокусниця, тощо. Вона ж одночасно має бути бажаною, спокусницею, жаданою, коханою [6, 123].

Підвищення жіночої освіти і бажання реалізуватись у суспільстві стає в наш час для багатьох жінок важливішим за сім’ю, в догоду кар’єрі створення сім’ї, народження дітей відкладають на більш пізній час, що негативно відбивається на суспільстві в цілому. Такі переми відбувались поступово. Як писала лідер феміністичного руху в Німеччині Берта Паппенгейм: “Єврейська дружина подібно тягловій худобі повинна була тягнути на собі каміння для домашнього вогнища... Але зате як хвалили її і підносили ...її душа залишалась відкритою і покірливою! Це загальноприйняте відношення до жінки привело до тяжких наслідків. Саме байдужість до того чому навчались жінки і дівчатка, на відміну від того, чому навчались і що знали чоловіки та хлопчики, привело до повільних і спочатку непомітним переминам в способі життя і свідомості єврейських жінок“ [3, 545].

Отже, в сучасних умовах перед жінкою постає маса проблем породжених розвитком суспільства, промислового виробництва, науки, техніки, медицини. Великий вплив на становище жінки мають секуляризація та фемінізм. Сучасному суспільству, державі потрібна не індивідуальність, а безлика армія працівників певного фаху. Місця жінці з малими дітьми, їх хворобами, проблемами в ньому немає. Соціологи, демографи говорять про кризу сім’ї в секуляризованому суспільстві. Аналіз богословської літератури показує, що в наш час на сторожі жінки в сім’ї переважно стоїть лише релігія. Саме в іудаїзмі, як і в християнстві та ісламі, роблять наголос на важливості сім’ї як для жінки, зокрема, так і для майбутнього людства взагалі.

Розглянувши роль жінки в сімейному та суспільному житті, можна зробити висновок, що в житті жінки поступово відбуваються суттєві комплексні зміни, які досить істотно впливають на спосіб її існування та потребують переосмислення в кожному епоху.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Берл Лазар “А идише мамэ” // <http://www.lechaim.ru/ARHIV/129/moscow.htm>.
2. Донин Х. Быть евреем // <http://www.evrey.com/sitep/biblio/>
3. Евреи в современном мире: История евреев в новое и новейшее время: Антология документов. – М.: Мосты культуры, 2003. – Т 1. /Сост. П. Мендес – Флор, Й. Рейнхару – 2003. – 575 с.
4. Карсен Х. Жінка, дружина і мати у Святому Письмі. – К.: Світло на сході, 1993. – 188 с.
5. Недзельська Н. І. Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К., 2004 // http://duluman.uath.org/Woman_in_religin.htm
6. Пилкінгтон С. М. Иудаизм. – М.: Фаир – Пресс, 2002. – 400 с.
7. Симонович Н. Женщины в Торе // http://www.machanaim.org/tanach/_weekly/shmot-n.htm.
8. Телушкин Й. Єврейський мир: Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. – М., 1998, – 575 с.

Світлана ЛЕГКА

ДОХРИСТИАНСЬКІ ВІРУВАННЯ СХІДНИХ СЛОВ’ЯН

(студентка V курсу факультету історії та права)

Науковий керівник – канд. істор. наук, доцент О.М. Марченко

Язичницькі вірування, свята та обряди наших пращурів формувалися протягом багатьох століть. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. До числа інститутів, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належали календарні свята, міфи та легенди.

Перші праці, в яких містилися свідчення про язичницькі вірування наших предків, з’явилися в другій половині XVIII ст. В 1767 р. М.Д. Чулков, письменник і журналіст, видав “Краткий мифологический лексикон”, де разом з іменами античних богів були наведені імена із язичницької міфології слов’ян. Це були одні із перших спроб вивчення язичницького світогляду давніх слов’ян, але зараз цій проблемі

присвячено велика кількість досліджень та монографій, зокрема це праці М.І.Костомарова, Ю.М.Теплицького, С.А.Токарева та інші. В контексті церковних, християнських вчень огляд язичницьких вірувань робить і митрополит Іларіон у своїй праці “Дохристиянські вірування українського народу”.

Власне слов'янські міфологічні тексти не збереглися: релігійно-міфологічна цілісність язичництва була зруйнована в період християнізації слов'ян. Однак східнослов'янське язичництво відбито у великій кількості різнопланових джерел. Це, перш за все, точно датовані археологічні матеріали, що розкривають саму суть язичницького культу: ідоли богів, святилища, кладовища без зовнішніх наземних ознак. Своєрідним, але досить погано вивченим залишком язичницької сторони є численні назви урочищ: “Свята гора”, “Лиса гора”, “Перинь”, “Волосово” та інші. Вагомим джерелом є свідчення сучасників, занесені в літописи або в спеціально записані книги проти язичництва.

Дохристиянська релігія – це зазвичай релігія кожного первісного народу. Слов'яни не відокремлювали себе від навколишнього середовища і персоніфікували всю природу, приписували природним явищам розум, силу, хитрість, злобу – риси притаманні людям. Первісна людина широкими очима дивилась на своє довкілля, на все те, що її оточувало, від чого залежало її життя. Кругом у природі були живі духи, що панували над певними своїми ділянками. А природу первісна людина знала досконало, – ліси, поля, річки, дерева, звірів, птахів тощо. І легко з'являлись думки, як зробити так, щоб це сильніше не було на шкоду людині, як жити з ним у повній злагоді. Для того, щоб це сильніше (божество, вища сила) не мстилося, люди складали з ним відповідні лояльні стосунки. Це і був зародок первісної релігії.

Початкові вірування були найтісніше пов'язані з життям (вони були натуралістичні) – з природою, своїм довкіллям, бо це вимагалось власним господарським побутом. Людина хотіла бути з природою в найкращих стосунках, бо ясно бачила, що в усьому залежить від неї, і тому дохристиянська релігія була заснована на боротьбі людини за своє існування, власне на певному ставленні до сонця, води, землі, дерев, а особливо до звірини.

До прийняття християнства наші предки були “поганими” (язичниками). Слово “поганій” латинського походження (paganus). Спочатку воно визначало тільки мешканця села – “селянин”, оскільки християнство розповсюджувалось тільки по великих містах, а села зоставались при своїй старій вірі, тому скоро слово “селянин – paganus” стало одночасно визначати й нехрещеного. Слово “поганин,” “поганій” часто вживається вже в наших перших писаних пам'ятках XI століття, і завжди визначає нехристиянина. У “Слові о полку Ігоревім” 1187-го року поганими зуться тільки половці, плем'я нехрещене. Значення “поганин” як нехристиянин постало дуже рано, десь іще за імператора римського Констанція (337-361pp.) і вжите вже в акті 368 року. Кожен не грек чи не римлянин, що говорив іншою мовою, звався варваром; наше старе язичник; а що варвари звичайно були не охрещені, тому скоро “язичник” стало визначати нехристиянина [4, 16].

Як правило, стародавня поганська віра не мала якоїсь послідовної глибокої системи, не мала якихось своїх непохитних догматів, а тому з бігом часу легко змінювалась, як змінювалась й географічно, по різних місцевостях. Але головне в ній трималося незмінно: природа жива, нею керують різні боги, що шкодять або допомагають людині, але шкідливих богів можна вмиловити.

Давні літописи показують нам, що слов'янські племена, наші предки, не були однаковими щодо своєї культури, а це значить мали деякі різниці і в своїх віруваннях. Одні з них у різних формах обожнювали природу та її явища, а серед інших панував культ предків. Кожне плем'я шанувало своїх богів, а також мало якісь власні культу.

Поганські культу наших предків можна поділити на певні періоди. Спочатку формою релігії був *анімізм*, тобто вірування в добрих (берегинь) і злих (упирів) духів. Згодом почали поклонятися *Роду* і *Роженцям* як богам родючості і добрим духам предків, що втілювали творчі сили природи. Відтак виникла ціла ієрархія божеств у масштабах племен і ширше, що підтверджується писемними матеріалами та археологічними джерелами.

Слов'яни мали священні гаї і поклонялися старим ясеням, дубам, липам, ліщині та іншим деревам. Вони поклонялись дуплистим деревам, обвішували їх обрусами. У священних галях стояли поганські ідоли [7, 96-97].

У слов'ян панувало багатобожжя, яке, однак, не заперечувало існування головного божества. Нерідко ним визнавали бога *Перуна*. Відомий український історик Микола Костомаров стверджував, що від цього божества відрізнялась єдина верховна істота – Бог, яка в різних слов'янських племен називалася по різному – Щонайвищим Богом, Прабогом, Богом богів, Богом Вседержителем і так далі. Як вірили наші предки, Бог, що є творцем, випромінює свій життєвий дух на всі явища. Від нього походить світло, якому поклонялись східні слов'яни. Перун теж мав світлоносне начало, адже у багатьох мовах це слово означає вогонь. Символами Перуна були кінь, громовий і сонячний знаки, дубове листя тощо. Він визнавався богом війни і як “господар” дощу був безпосередньо пов'язаний з родючістю [3, 42-45].

Одне з центральних місць у слов'янському пантеоні язичницьких божеств займав *Хорс* – бог сонячного диска. Він був непереможним, адже ніхто не міг наблизитись до нього. Слов'яни уявляли його в образі молодого гарного юнака. На ідолах бога Хорса теж були зображені сонячні знаки.

Богом світла вважався також *Сварог*, що був начебто батьком *Дажбога* або *Сварожича*. Йдеться про те, що, як уже зазначалося, кожне плем'я мало своїх богів, а одне й те ж божество могло мати різні назви. Сварожич був, за переконанням наших предків, посередником між небом та землею, втіленням найвищої мудрості. Наші предки вірили у щорічне народження сонця, що пов'язувалося з поворотом на літо. Така подія святкувалась від 23 травня до 24 червня як свято Лада, що вважався синонімом злагоди, гармонії, краси і кохання. На думку деяких дослідників це було божество весни, символом весняного сонця.

У слов'янській міфології світлим, позитивним божествам протиставляли темних. Одним із таких злих божеств був – *Чорнобог*, противник Білобога. Наші предки вважали, що цей бог зла жив у підземеллі. Він прагнув знищити людей посилаючи на землю різні нещастя, хвороби, смерть. У Чорнобога є вірні поплічники: Змій-Дракон. Чорний пес і Вихор – злий вітер. Перший з них веде постійну боротьбу з Перуном-громовержцем. Чорний пес щонаочі перегризає ланцюг, на якому сидить, руйнує порядок на землі. Проте перед світанком його мучить спрага і він біжить до джерела, а тим часом ланцюг знову зростається.

Крім Чорнобога, темним божеством була його дружина *Мара*. Коли на землю опускається ніч, з'являється дивна жіноча постать. Вона ходить по під дворами і вигукує імена господарів. Той, хто відкличеться на її поклик, помирає. Це так збавляється Мара – богиня зла, темної ночі, страшних сновидінь, хвороб і смерті, повелителька підземного царства. За давніми повір'ями вона душила людей уві сні і випивала у них ще теплу кров. Від союзу Чорнобога й Мари пішло багато інших божеств, в основному вони уособлювали хвороби та різні стихійні лиха [2, 22-24].

Цікаво, що в пантеон не увійшли деякі боги, що за своїм значенням були однопорядковими релігійно-міфологічними персонажами з Перуном.

Про розвиток у слов'ян землеробства свідчить пантеон язичницьких божеств, що уособлювали ті чи інші періоди землеробського циклу. Культ землі був представлений *Зібогом*, що був наділений великою силою, адже він творець. Він в одному місці підняв землю і встановив там гори; в іншому опустив – полилась вода, утворились моря й океани, де Зібог провів пальцем там потекли ріки, а де торкнувся мізинцем там утворилися озера. Цей бог оберігав землю, якщо люди його прогнівають – земля тряслась, піднімались величезні хвилі тощо.

Розвиток землеробства у давніх слов'ян знайшов відображення у звичаях та обрядах.

Каравай (Коровай) – у східнослов'янській міфології обрядовий круглий хліб з прикрасами і водночас міфічна істота, символ родючості. Приготування короваю було пов'язане з ритуальними діями, що тривали декілька днів. У весільних обрядах коровай символізував нареченого. Два короваю – нареченого й наречену [5, 204-205].

Хліборобські звичаї слов'ян бачимо в поясненні деяких позаземних явищ. Наприклад, у сузір'ї Оріона хлібороби знаходили плуга, котрий, ще за стародавнім скіфським повір'ям упав з неба. **Веселка** – це сьйливе коромисло, яким цариця небесна Лада зачерпує із всесвітнього джерела животворну воду і зрошує поля. Цікаві народні назви більшості сузір'їв. Так, Велика Ведмедиця мала назву Великий Віз. Група зірок Плеяди відома в народі як Волосожар, Квочка, Квочка з курчатами. Здавна була відома Вечірня зірка – планета Венера [1, 78-79].

Дохристиянське язичництво ґрунтувалося на астральному культі. Вклонялися небові з його світилами та блискавкою – громом. Сонце мало сім образів. Молоде весняне сонце – *Ярило*, а в розквіті сил – *Семиарило*. Весілля Семиярила з богинею води *Даною* відзначалося обрядами в ніч на Івана Купала.

Купало належить до культових постатей дохристиянського часу. Етнограф О.Воропай зазначає, що в старих писемних джерелах Купало характеризується як поганський бог земних плодів, якому приносили в жертву хліб як головний плід рідної землі. Виплетений із квітів дівочий вінок, що пускався із запаленими свічками за течією річки, вогняне колесо, що котилося з берега у воду. – це символ Сонця. На вищому ступені розвитку язичницького світогляду батьком, творцем усього земного визнавалося світло. А воно однієї природи з вогнем, таке ж, як і вогонь, що від Сонця. Отже, вогнепоклонство близьке та споріднене сонцепоклонінню. Цікава аналогія: загальновідомий релігійний центр Стародавнього Єгипту – м.Іуну. Греки іменували його Геліополем – містом Сонця. У ”Папірусі Бремнер – Рінд”, який зберігається у Британському музеї, пишеться: “Я той, хто виник у Хеопрі... Все, що було створене, з'явилося після мене. Не було ще ні неба, не було ще землі, не було ще суші і змій у тому місці.”

В українських колядках трапляється чимало перегуків з цим текстом:

Ой як се було на початку світа:

Не було тоді ні неба, ні землі.

Тільки-но було сине море...

Роль тваринництва теж відображено у дохристиянських віруваннях слов'ян. **Велес** (Волос) – бог скотарства і багатства, покровитель тваринного світу, також відомий як хранитель стад. Велес – охоронець

волхвів, пастухів; наділяв людей талантами, фізичними даними: високим зростом, гарним голосом та слухом. Перун привернув його на свій бік бути йому правою рукою і радником. Волос з'являвся в особі бородатого пастуха. Мабуть тому, у слов'ян існував звичай – “завивати бороду”. Останні колоски не спалювали, а заплітали в бороду, як подарунок богу Велесу. Трави й ліси – волосся землі.

За своєю природою поганство – жорстоке. З ним пов'язані різні жертвоприношення, у тому числі й людські. Йдеться зокрема про ритуальні вбивства людей похилого віку [7, 99].

На питання про те, чи мали наші предки жерців, напевно не може бути однозначної відповіді. Деякі жрецькі функції могли виконувати найстаріші в роді особи. Від них вони перейшли до князів, бо це слово в германців означало старійшину роду. Нарешті, нашим предкам були відомі як професійні жерці – волхви.

Прийняття християнства супроводжувалось боротьбою проти поганства (руйнування ідолів і капищ, вирубування священних гаїв, знищення волхвів тощо). Незважаючи на це, сліди давніх родових культів не зникли до нашого часу. Це стосується насамперед образів так званої нижньої міфології. Йдеться зокрема про культ *берегинь*. Вони набули родинного характеру.

Прикладом переоцінки старих культових постатей має бути *Коляда*. Ще в давніх джерелах називався так один із богів, але згодом, як видно з етнографічних досліджень, Коляда почав ототожнюватись зі сніпком збіжжя, що вносять у хату на Свят-вечір. Дохристиянські свята наших предків поділялись на три частини, зумовлені трьома діями хліборобського циклу, що мали на меті посіяти, зібрати і приготувати.

До першої частини належать уже згадані торжества на честь Лади, як свята весни, воскресіння чи повернення Сонця. Це свято також називали *проліттям*.

У літній частині свят релігійні й хліборобські аспекти переплітались, що засвідчують звичаї обходити поля з іконами. Вінцем творіння вважалось поєднання Сонця з водою, що збігалось зі святом Купала. Наші предки вірили, що тоді Сонце тричі на день зупиняється і вся природа радіє. Закінчувалося ця частина святом *обжсинок*.

Нарешті, третя частина свят справлялась узимку. Тоді на честь Сонця, яке народжувалось, святкували Коляду. Всі слов'янські племена святкували з незапам'ятних часів Новий рік. Рік визначався по сонячних фазах. Розпочинався він як і у нас першого січня. Новорічні святкування – “*святки*” тривали дванадцять днів, захоплюючи кінець старого й початок нового року. У ці дні спочатку гасили всі вогні у вогнищах, потім здобували тертям “живий” вогонь, пекли спеціальні хліби і по різних прикметах прагнули вгадати яким буде наступний рік [6, 174].

Збереженню дохристиянських культових постатей і звичаїв сприяло те, що для слов'янського народу праця ніколи не мала лише утилітарного значення. В свою чергу гра була зв'язана з певними святковими днями і завжди набувала практичного характеру. Таким чином, вони з'єднувались та існували нероздільно серед народу, хоч і зазнавали переосмислення.

Язичництво, не будучи релігією у повному сенсі цього слова, не могло вирішити головного завдання, яке поставив час, – об'єднати державу, що включала у своєму складі різні племена й народи. Це завдання могла вирішити лише одна із “світових” релігій – для слов'ян це стало християнство [5, 204].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виклади давньослов'янських легенд або міфологія /Уклад. А.Ф. Головацький. – К.,1991. – 354 с.
2. Киресвский И.Р. Мифы древних славян. – Х.,2006. – 218 с.
3. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
4. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Київ: Акціонерне товариство “Обереги”, 1992. – 383 с.
5. Теплицкий Ю.М. Откуда пошла земля русская и какого мы рода-племени. – К.: Аристей, 2004. – 256 с.
6. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 387 с.
7. Українське народознавство: Навч. посібник /М.С. Глушко, П.О. Гонтар 3-те вид., – К.: Знання, 2006. – 567 с.

Оксана МИСНИК

ЗВІЛЬНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО НОВОАРХАНГЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ НАВЕСНІ 1944 РОКУ

(магістрантка факультету історії та права)

(Науковий керівник доцент кафедри історії України Біденко Н.І.)

З кінця 1943 - початку 1944 року Радянські війська розпочали масштабний наступ на Правобережній Україні. У цей період діяли крупні угруповання військ сторін. Перший, Другий, Третій та Четвертий Українські фронти нараховували 2230 тис. солдат та офіцерів, 28654 знарядь та мінометів, 2015 танків та 2600 літаків [1]. Обидві німецькі групи армій - «Південь» Манштейна та «А» Клейста мали – 1760 тис.

солдатів та офіцерів, 16800 знарядь та мінометів, 2200 танків та 1460 літаків. Відповідно, домінування радянських військ було відносно невеликим [5]. Не дивлячись на це вони успішно вели наступ, твердо утримували стратегічну ініціативу.

З ліквідацією оточеного угруповання військ противника під Корсунь-Шевченківським, ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення — силами Першого, Другого і Третього Українських фронтів розгромити угруповання німецьких армій «Південь», вийти на державний кордон СРСР і тим самим підготувати умови для проведення операцій у Балканському напрямку. У відповідності з цим рішенням, Другий Український фронт, під командуванням генерала І. С. Конєва, до складу якого ввійшли 4-а, 5-а та 7-а гвардійські, 37-а, 52-а, 53-а, 57-а загальновійськові армії, 5-а гвардійська танкова армія та 5-а повітряна армія [2, с.24], опинився у центрі стратегічного напрямку радянських військ на Правобережній Україні та повинен був розгромити Уманське угруповання ворога і вийти до Південного Бугу на ділянці Ладизин - Гайворон.

Підготовка Умансько - Ботошанської операції проходила з 19 лютого по 4 березня і була пов'язана з великими труднощами, викликаними погодними умовами (внаслідок ранньої весни, що супроводжувалась бездоріжжям, розливом рік). Це ускладнювало маневр військ і забезпечення їх всім необхідним для успішного виконання поставленого завдання. Протягом 11 березня дивізія відбивала контратаки танків і піхоти. На 14 годину цього дня в напрямку Торговиці та Свердлового всі атаки гітлерівців були відбиті. До кінця дня прорив вже сягнув 300 км по фронту і до 100 км в глибину. Ставка Верховного Головнокомандування 11 березня вимагала від генерала І. С. Конєва рішучих переслідувань противника, не дати йому можливість організувати оборону на Південному Бугу, після чого розвивати наступ до Дністра та зрештою перетнути рубіж Муровані Куриловці- Могилев-Подольський- Ямполь та захопити переправи на Дністрі [4, с. 187]. Відповідно, в плані подальшого розвитку наступу кожної армії були поставлені конкретні завдання: 40-й армії форсувати Південний Буг та до вечора 14 березня оволодіти лінією Немирів, Брацлав, Клебань; 27-й армії з ходу форсувати Південний Буг, 12 березня захопити плацдарм на правому березі річки та розвиваючи наступ, до вечора 13 березня оволодіти лінією Клебань-Дембовка-Сальци; 52-й армії з ходу форсувати Південний Буг і, розвиваючи наступ, 13 березня оволодіти Лободовкою та Жабокричкою. В подальшому наступати в напрямі на Радянське та Зиковку; 53-й армії наступати на Новоархангельськ, Голованівськ. До вечора 13 березня форсувати Південний Буг та рухатися в напрямі Балти [там же, с. 188]. 53-я армія (командував армією генерал-лейтенант І. М. Манагаров, член військової ради генерал-майор П. І. Горохов) на початок наступу займала полосу в 90 кілометрів по фронту, охоплюючи повністю територію Новоархангельського району.

89-та стрілкова Білгород - Харківська дивізія, використовуючи успіх 25-ї ГСД, переправилась через річку Гірський Тікич в районі села Криве Коліно, форсувала річку Велика Вись і з боями під кінець дня 10 березня звільнила села Скалеву та Синюху.

12 березня силами 310 стрілкового полку визволено с. Ямпіль. Війська Радянської Армії вийшли на північний берег річки Велика Вись, розпочавши бої за Кальниболот. За день битви противник втратив 60 автомашин, 7 бронетранспортерів, 28 полонених. Війська 110-ї ГСД в ніч з 12 на 13 березня, форсувавши річку Велика Вись, звільнили Новомиколаївку, а вранці — Кальниболот, Арделеву, Кіндратівку. Розвиваючи наступ, війська 25-ї ГСД отримали завдання 13 березня визволити села Станіславівку, Нерубайку, Підвисоке і вийти на рубіж Боршова — Перегонівка [6]. Вранці 14 березня було визволено Розсохуватець і Покотилове.

13 березня було звільнено села Сабове, Кагарлик, Мар'янівку, Лозоватку, Мартинівку. Цього ж дня при взаємодії з 734 стрілецьким полком війська 233 стрілецької дивізії звільнили Надлак, Іванівку, Покровку, Шляхову, Тимофіївку. 14 березня війська 110-ї гвардійської дивізії (командир гвардії полковник Д.С. Соболев) визволили Новоархангельськ. У повідомленні Радянського Інформбюро з оперативного зведення за 14 березня 1944 року сказано: «Західніше міста Кіровограда наші війська, продовжуючи наступ, оволоділи районними центрами Кіровоградської області Підвисоке, Новоархангельськ, Хмельове, а також з боями зайняли понад 70 інших населених пунктів, серед яких Нерубайка, Торговиця, Копенкувате, Розсохуватець, Скалева, Тимофіївка, Арделівка, Миролубівка, Анастасівка» [5].

В результаті в 110-ту ГСД влилися багато жителів Новоархангельська, які приймали участь у подальшому визволенні України, а також Молдавії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини аж до Німеччини. Отож, населені пункти Новоархангельського району були табором бойових дій військ 53-ї армії Другого Українського фронту, безпосередньо двох корпусів 26 гвардійського і 49, п'яти стрілкових дивізій: 25-ї, 89-ї, 94-ї, 110-ї та 233 гвардійської дивізій. На підступах до Новоархангельська підрозділи 383-го стрілецького полку захопили в полон тридцять п'ять гітлерівців. Мінометники сержанта В.Защитіна в бойових порядках піхоти знищили понад тридцять загарбників.

Досить вагомий внесок у визволення території сучасного Новоархангельського району від фашистських загарбників навесні 1944 року був зроблений воїнами-земляками. Зокрема, капітана Івана Миколайовича Курти, його нагороджено двома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра

Невського, медалями «За звільнення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною». Не меншими заслугами відзначилися Григорій Павлович Гулий, Василь Гнатович Бевзенко, Борис Павлович Вовнянко, Яків Григорович Ліподат, Володимир Ксенофонович Сущенко. Ось, що повідомляла фронтова газета «На захист Батьківщини» про сержанта 375 Бухарестської Червонопрапорної дивізії В.К.Сущенка: «Сержант Сущенко прославився своєю винахідливістю і хоробрістю в боротьбі з німецькою піхотою. За відмінні бойові дії, за військову майстерність і відвагу комсомольця Сущенка нагородити орденом Слави III ступеня» [6]. Бойовими нагородами відзначено 636 воїнів - новоархангельців, 325 чоловік загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Не меншою мужністю відзначилися також жителі інших населених пунктів Новоархангельського району. Зокрема, житель села Надлак, санінструктор сержант І. У. Вербовський протягом війни врятував життя близько 500 поранених радянських воїнів, знищив у бою багато ворогів. За мужність та відвагу він у червні 1945 року удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. А. А. Вітвицького, який служив кулеметником у 31-му гвардійському стрілецькому полку, нагороджено орденом Слави 3-го ступеня, орденом Червоної Зірки та чотирма медалями. І.Ф. Варяниця – повний кавалер ордена Слави. Загалом, за свободу та незалежність віддали своє життя 246 жителів села Надлак.

Близько 600 жителів с. Підвисокого воювали з фашистами. А. Р. Сливко в роки війни зробив понад 200 бойових вильотів. У лютому 1944 року йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Уродженець села полковник В. М. Пилипенко з 1943 по 1945 рік був начальником політвідділу гвардійської Таманської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії ім. М. І. Калініна. Він нагороджений 8-ма орденами. В боях за власну незалежність віддали своє життя 249 жителів с. Підвисокого.

У Великій Вітчизняній війні брали участь 143 жителі села Ганнівка (120 з них нагороджені орденами та медалями, 73 не повернулися з фронту), 540 жителів с. Калниболота (443 нагороджені орденами та медалями, 233 загинули на війні), 558 жителів с. Кам'яне (268 з них загинуло на фронті), 231 житель с. Копенкувате (94 загинуло, 140 нагороджено бойовими орденами та медалями), 234 жителі с. Мартинівка (106 нагороджено орденами та медалями, 78 загинуло), 308 жителів с. Небелівка (160 не повернулося з фронту, 140 були нагороджені орденами та медалями), 416 жителів с. Нерубайка (120 загинуло на фронті), 237 жителів с. Покотилове (118 загинуло, 98 нагороджені за мужність та відвагу), 426 жителів с. Свердликове (178 не повернулися з фронту), 396 жителів с. Торговиця (148 з них загинуло) [3, с.489]. Загалом загинуло 2788 жителів Новоархангельського району.

Поблизу с. Свердликового був смертельно поранений юнак - росіянин Герой Радянського Союзу М.С. Лисов, прах якого покоїться в селі Кам'яне [6]. Тут йому споруджено пам'ятник і названо одну з вулиць села. У селі Ятрань захоронено останки узбецького воїна Аліма Ісмаїлова.

Отже, бойові дії Радянської армії по звільненні Правобережної України від фашистських загарбників стали вирішальною подією зими-весни 1944 року та мали велике політичне, економічне та стратегічне значення. Радянські війська протягом січня-квітня 1944 року завдали тяжкої поразки головному угрупованню противника, що нараховувало понад 100 дивізій та відкинули її на 250-450 км на захід. У результаті проведених операцій Першого, Другого, Третього Українських фронтів завдання наступу були виконані. Правобережна Україна була визволена. Зокрема, в результаті проведення Умансько-Ботошанської операції була визволена населені пункти Новоархангельського району, була розгромлена 8-а А, а також частково 1-а ТА німецько-фашистських військ та розділений фронт групи армій «Південь», що стало одним з вагомих кроків на шляху до перемоги.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941- 1945//<http://militera.lib.ru/h/gpwsh1/index.html>;
2. Ф. Данилов Уманско-Ботошанская операция//ВИЖ. – 1969. – №3. – с. 24-26;
3. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – Київ, 1972. – с. 816
4. И. С. Конев Записки командующего фронтом 1943-1945. – М., 1982. – с. 368;
5. Основные операции Советских Вооруженных Сил в ВОВ, начавшиеся в 1944 году//http://militarymaps.narod.ru/oper_1944.html;
6. М. Шраменко Звільнення Новоархангельщини від німецьких загарбників//<http://site/narcbs/velika-vitciznana-vijna-i-nas-kraj>.

Олексій ЛІТВІНОВ

КОЛІЇВЩИНА 1768 РОКУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – доцент К. С. Мельничук

Народно-визвольне повстання 1768 року, що дістало назву Коліївщина – яскрава сторінка життя українського народу. Воно стало кульмінацією гайдамацького руху у XVIII ст. на Правобережжі. Сам перебіг повстання, його причини та наслідки достатньо детально описані на сьогоднішній день. Тому важливо звертати увагу на ті аспекти повстання, які слабо або взагалі не висвітлені в історичній літературі. Російська імперія і Річ Посполита – це дві держави, які залишили найбільший вплив на українські землі, що відчувається і сьогодні. Тому Коліївщина не могла не вплинути на взаємовідносини цих двох держав, що у XVIII ст. володіли українськими етнічними територіями.

Польща і Росія у XVIII ст. постійно боролись між собою. Перевага в той час була постійно на боці росіян, чия держава постійно зміцнювалась і розширювалась, а Польща ж навпаки втрачала свою могутність і ослабла. Територія Речі Посполитої була базою для російських військ під час Семирічної війни (1756-1763), а після неї російська воєнна присутність в цій державі стала постійною [3, 322].

Катерина II всі свої зусилля направляла до того, щоб добитись тих цілей, які стояли ще з часів захоплення західноруських і українських земель Литвою і Польщею – об'єднати українські і білоруські землі, що знаходились під владою Речі Посполитої [7, 361].

Політичний хаос того часу в Речі Посполитій завершився проголошенням найбільшої з відомих доти шляхетських конфедерацій - Барської. Її проголосили в лютому 1768 р. у м. Бар, а до осені 1769 р. паралельно організувалося ще 35 конфедерацій решти воєводств і земель, ставлячи за мету оборону «золотих вольностей» [13, 369].

Відповіддю на Барську конфедерацію стала чергова інтервенція російської армії. Розпорошені кінні загоны добровольців до 1772 р. протидіяли їй методами партизанської війни по всій території Речі Посполитої - від Литви до підгір'їв Татр, доки їх не розгромив поодиноці російський воєначальник Олександр Суворов.

Конфедерати продемонстрували лицарський героїзм «шляхетського народу», що, на противагу деморалізованій верхівці, зумів зберегти безкорисливу жертвність в ім'я батьківщини та ідеалів. Однак побічні наслідки, які потягнула за собою Барська конфедерація, мали цілком протилежний зміст. Безпосередньо Україні стосувався, зокрема, накликаний нею ефект Коліївщини. [13, 470].

Величезне народно-визвольне повстання 1768 року, відоме в історії під назвою «Коліївщина», - якісно новий етап у розвитку антифеодального руху на Україні. На відміну від розрізнених дій гайдамацьких загонів під час Коліївщини існував єдиний керівний центр на чолі з М.Залізником та І.Гонтою та досить чіткий план дій. Численні розпорошені повстанські загоны були об'єднані в справжнє військо, поділене на полки, сотні та десятки. Характерно, що повстанці мали 30 прапорів, які символізували приналежність селян і козаків до відповідного підрозділу. Діяло також спеціальна канцелярія, яка вирішувала різні господарські справи на визволеній території, розглядала різноманітні прохання ремісників та торгових людей і випускала перепустки для виїзду їх за кордон [10, 40-41].

Не останню роль зіграв у розгортанні повстання і російський фактор. Повстанці чекали допомоги від північних сусідів-православних, чим і скористались росіяни. Серед прийомів дипломатичного впливу за Катерини II особливо широко застосовувалась агітація серед православного населення в чужих країнах [7, 370].

Повстання почалося святковим проголошенням його в Мотронинському монастирі (див. додаток Г) на Зелені Свята за старим стилем, 18 травня, а за новим стилем 29 травня 1768 року. Але підготовка до повстання тривала кілька років. Організатором і керівником повстання став запорожець Максим Залізник, який у 1767 році прибув із 18 козаками до Мотронинського монастиря й тут зробив свою тимчасову квартиру. Щоб замаскувати ціль своєї діяльності, Залізник записався разом із його товаришами в послушники, які, нібито, готувались поступити в монарший чин.

На Зелені Свята, 29-го травня 1768 року зібралася в Мотронинському монастирі велика кількість прочан. Після богослужіння перед церквою заїхало кілька возів із зброєю, - переважно з ножами, - і кількадесят кінних козаків. Максим Залізник відчитав спеціальне звернення, відоме під назвою "Золота Грамота", із закликом до всенародного повстання проти польських окупантів України з метою винищення їх, або прогнання з України й відновлення Гетьманщини. Після цього один із монахів-священиків відправив молебень і посвятив ножі, що їх по освяченні розібрали між собою перші учасники повстання

З Мотронинського монастиря вирушило близько триста повстанців. Курінні отамани Неживий, Бондаренко, Швачка й Журба подались із невеличкими загонами, як зав'язком їхніх частин, на призначені

їм терени. Полковник Максим Залізняк із головною частиною подався до Лебедина, а звідси його похід ішов через міста: Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Шайки, Камінний Брід, Межин, Лисянку. В усіх тих містах, після здобуття, Залізняк винищував поляків і євреїв, роздавав залишене панське майно міщанам і селянам, встановлював українську владу й доручав зберігати лад та порядок. Коли відділ Залізняка проходив через села, назустріч йому виходили селяни із хлібом-сіллю: це значило, що вони на вістку про повстання вже самі впоралися зі своїми панами. Коли цього не було, то це означало, що в селі є ще польські пани. Тоді відділ Залізняка, або його частина, заходили до того села, здобували панський двір і ліквідували польських панів та їхню шляхетську челядь. Від головного відділу відлучувалися малі загони із призначеним їм отаманом, щоб очистити від поляків подальші від шляху села. Ті загони поповнювалися новими повстанцями, що приставали до них з-поміж селян.

До боротьби з гайдамаками у 1768 році на початковому етапі приєдналися російські та національні магнати, але цього було недостатньо. Верховна влада у Варшаві негайно видала розпорядження відносно придушення бунту [11, 65].

Із Лисянки вирушив Залізняк, з'єднавшись із кількома іншими загонами повстанців, на найсильнішу в тому часі фортецю Умань, де розігралася головна драма. Місто Умань було центром величезних маєтностей родини Потоцьких в Україні. 8-го квітня 1760 року тут з особливим пафосом було проголошено закладення фортеці. Місто обведене валом і ровами та збудовано укріплені брами. Власник маєтностей, Францішек Салезій Потоцький, що був київським воєводою, призначив адміністратором цілої Уманщини з осідком в Умані з титулом "генерального губернатора" Рафала Младановича, який прибув до Умані із 32 гарматами. В час Коліївщини в Умані були розташовані частини польської регулярної армії, три сотні драгунів і триста вояків артилерії й технічних відділів під команду Ленарта, близько тисячі надвірних козаків під командуванням польських полковників Обуха, Магнушевського й Лаща та козацьких сотників Івана Гонти, Дашка і Яреми, 800 озброєних конфедератів, 200 вояків "зеленої міліції", організованої спеціально, з огляду на небезпеку, із селян. Коли колії почали наближатися до Умані, комісар Бендзінський, привів до Умані ще 500 своїх надвірних козаків під команду сотника Уласенка.

Іван Гонта був тільки одним із сотників двотисячної козацької міліції Потоцьких в Умані, якою формально командували три польські полковники, але, не дивлячись на те, всі, від київського воєводи Сілезія Потоцького починаючи, вважали його, сотника Гонту, дійсним комендантом всієї козацької міліції.

На вістку про те, що Залізняк вирушив із головними повстанськими силами з Лисянки на Умань, Младанович зі старшиною доручили міліції йти проти коліїв, а польському війську - отаборитися перед містом. Міліція повинна була пропустити коліїв і перейти непомітно в тил повстанців. План був такий, що коли повстанці підійдуть під місто їх обстріляє з мурів міста артилерія, після чого польські частини атакують їх спереду, а міліція ззаду. Залізняк надходив із північного сходу, здобувши міста Звенигородку, Буки й Соколівку.

По виїзді війська з міста від міліції не було три дні ніяких вісток. У місті росла паніка. Представник Потоцького Цесельський втік до Києва, брат Младановича в Молдову, а разом із ними втекло теж багато значніших панів та старшин польської армії.

А тим часом Гонта, вирушивши ранком з постою в селі Попужинцях, затримав усіх і сказав полковникам Обухові й Магнушевському, щоб вони негайно поверталися до міста, якщо не хочуть загинути від повстанської шаблі. А всім козакам заявив, що він із сотниками Уласенком і Яремою переходить до Залізняка, щоб спільними силами визволити Україну з польського ярма, тож хай кожний вирішує: або, йти з ним, або повертатися з польськими полковниками до Умані. Козаки всі до одного пішли за Гонтою

14 червня 1768 року Гонта з усією козацькою міліцією приєднався до повстання. З'єднані сили повстанців ліквідували польський табір у Грековому Лісі, в якому мало бути від 5 до 8 тисяч польських панів із челяддю та євреїв, і підійшли під Умань.

Під містом повстанці затримались. На очах поляків, що дивились з валів, Гонта і Залізняк виїхали з-поміж своїх військ, зустрілись і дружньо привітались. Младанович, побачивши це, втратив мову; команду міста перебрав Ленарт. Польські частини з-перед міста були спішно стягнені до міста. Ленарт казав озброїти всіх, хто тільки був здібний носити зброю: всіх шляхтичів, євреїв і навіть 200 учнів школи василіан. Почалась облога міста. Вже першої ночі всі українці, що були тоді в Умані, члени "зеленої міліції", гарнізону, панська обслуга й українські міщани перейшли до повстанців; ті, які не могли перейти брамою, перескакували вали й рів і втікали до Гонти. В місті залишилися тільки поляки й євреї. Ранком 18 червня Младанович скликав усіх євреїв і казав їм навантажити підводи сукном та дорогими подарунками й послати це Гонті, благаючи у нього пощади для міста. Гонта й Залізняк зажадали, щоб місто здалося, запевняючи, що в такому випадку полякам і євреям буде гарантована змога безпечно виїхати з родинами з України в Польщу. Поляки відкинули ультиматум. Почався наступ. Селяни з околиці підрубували сокирами палісади валів, повстанська артилерія обстрілювала місто з гармат, а колії пробували наступати на вали, підходячи із двох сторін: від Грекового Лісу й зі сторони Нового Міста. Польська артилерія з валів завзято,

хоч дуже не прицільно, обстрілювала наступаючі лави повстанців, але запаси амуніції скоро вичерпалися. Переполох у місті зріс, тим більше, що вичерпалися теж запаси води. Тому, коли вранці 21 червня біля брами з'явився Гонта з білою хоруговою, викликаючи Младановича на переговори, той погодився і казав впустити до міста Гонту й гурт його охорони. Але у брамі виникло замішання, бо польські старшини, не дбаючи про збереження вимоги безпеки мирової делегації, кинулися зі зброєю на Гонту, щоб його вбити. Зав'язалась боротьба, під час якої у відкриту браму вскочило більше повстанців, а за ними ввійшли й головні сили коліїв. Наступила кривава розправа, відома в польській мемуаристичній літературі під назвою "уманська різня", в якій загинуло від п'яти до вісімнадцяти тисяч осіб польської шляхти й євреїв. Багато польських жінок і дітей урятував від загибелі Гонта, доручивши перевести їх до української церкви, або до своєї квартири в домі українського міщанина Багатого, а між ними й дочку та сина губернатора Младановича, які залишили опісля свої спомини про події в Умані.

22 червня 1768 року в Умані під гарматні і рушничні постріли проголошено святково відновлення Гетьманщини. У проголошенні було подано, що панщину і шляхетство скасовано, всі українці будуть вільними козаками і вся українська земля буде зватися по-давньому "Гетьманщина" щодо свого політичного стану. Гетьманом відновленої української держави було обрано Максима Залізняка, а головним комендантом збройних сил уманського полковника Івана Гонту. Комендантом міста Умані призначено сотника Пантелеймона Уласенка. Окремі постанови регулювали податкові і військові повинності громадян щодо української держави; всякі самовільні накладені контрибуції були заборонені. В державі мав панувати лад і порядок на принципах справедливості й рівності всіх громадян. Країну поділено адміністративно на полки й сотні.

Так у результаті двомісячних боїв увесь терен Київського і Брацлавського воєводств були зовсім очищені від поляків. Хто з них не втік завчасно на захід, той був знищений повстанцями. Правобережна Україна ставала знову вільною, самостійною державою із гетьманом Максимом Залізняком. На звільнених теренах запроваджено козацький лад, встановлено українську адміністрацію. У тренувальному військовому таборі біля Умані під керуванням полковника Івана Гонти сформовано нові повстанські загони, які вирушили на захід і північ, щоб звільнити від поляків теж Поділля, Галичину, Волинь і Полісся. Хвилі повстання докотилися навіть до Закарпаття.

Визволення навесні-влітку 1768 року величезної території Правобережної України висунуло на перший план завдання по практичній реалізації гасел та вимог повстанського керівництва. Слід зауважити, що М. Залізняк та І. Гонта, незважаючи на загрозу реставрації польсько-шляхетського панування, в умовах постійних військових сутичок з каральними командами здійснили значний обсяг робіт, спрямованих на перехід господарського життя краю у нормальне русло. В урочищі Карчівці поблизу Умані, де була влаштована резиденція М. Залізняка, стікалася вся необхідна інформація про розвиток подій та ситуацію на Правобережжі. На місця були послані представники керівника повстання, на яких накладався обов'язок «по деревнях следовати и испитовать ляхов... и порядок в селах и в деревнях учиняти» [9, 163-164].

Спочатку уряд Катерини II прихильно ставився до народних виступів на Правобережній Україні, вважаючи, що вони послаблюють Польщу. Але дуже скоро він змінив свою позицію, як тільки цей рух поширився на Лівобережну Україну, де в цей час активно проводилось закріпачення вільного селянства. Звісно, селянський рух на Лівобережній Україні набув антикріпосницького характеру, що і налякало Катерину [12, 192-193].

Нищівний удар для повстання прийшов звідти, звідки ні повстанці, ні їхні провідники ніяк не сподівалися: з рук Москви. Бачачи свою неспроможність протистояти переможним ударам коліївського повстання польський уряд звернувся з проханням про допомогу до московського уряду і її одержав. З доручення московського уряду, що не менше був наляканий відновленням самостійної гетьманської України на Правобережжі, як поляки, під кінець червня 1768 року на зайняту українськими повстанцями територію ввійшли великі частини московської армії: генерал Кречетніков із Поділля, де російська армія перебувала допомога польському королеві Станіславу Августові у війні проти його політичних противників, барських конфедератів; ген. Воейков з Новоросійської губернії і ген. Рум'янцеv з Лівобережжя. Це були великі частини добре зорганізованої російської армії.

Перший удар був скерований на центр повстання - на Умань. З доручення ген. Кречетнікова під Умань підійшли полки полк. Кологрівова і полк. Гурьєва. Це занепокоїло командування українського військового табору біля Умані, яке перейшло в стан готовості, готуючись до збройної розправи. Але посланці ген. Кречетнікова заявили Залізнякові й Гонті, що росіяни ставляться прихильно до українських змагань і що російська армія переходить тільки через Україну до Польщі на допомогу польському королеві проти його польських противників - "барських конфедератів". Сам ген. Кречетніков відвідав український військовий табір, хвалив дисципліну й порядок і запропонував співпрацю в боротьбі проти поляків. 6 липня московське командування повідомило, що російські війська відходять у Польщу й запропонувало відгуляти прощання на знак приязні українського й російського народів.

Колії повірили в щирість та приязнь росіян. Влаштовано бенкет, під час якого зрадливі росіяни щедро пригощали коліїв горілкою, притримуючись самі суворо таємного наказу не пити. Вранці 7 липня, коли полк. Гурьєва повідомлено, що підпоєні колії заснули, а їх табір щільно оточений російськими військами, московський полковник Гурьєв несподівано вдарив в лице полковника Гонту на знак московським солдатам, щоб вони закували в кайдани Гонту, Залізняка й інших українських старшин. Гонта й Залізник не встигли вхопити зброю і купа московських солдатів кинулась на них і закувала в кайдани. Одночасно вся маса московської солдатні, що оточила табір коліїв, кинулась на сплячих коліїв, щоб їх кувати в кайдани. Атака була нищівна. Бій тривав до обіду. Більшість або прорвалася боєм з оточення, або лягла в бою [2, 104].

Але ядро збройних сил і керівництво відновленої української держави було знищене: Залізняка, Гонту й більшість головних старшин, що були в Умані, захопили російські війська таким способом у полон. Разом із ними захоплено тоді в полон живими 780 козаків з колишньої міліції і 65 запорожців, та 14 гармат. Закутих у кайдани Залізняка й Гонту наказав ген. Кречетніков важко побити нагаями. На наказ того московського генерала арештовано теж дружину й малолітні дочки Гонти та прилюдно важко побито їх нагаями.

Полковника Неживого ліквідував командир гусарського полка Федір Чорба. Коли в районі Неживого появились московські війська, Неживий вислав до російського генерал-губернатора Лівобережжя гр. Рум'янцева спеціального посланця, Василя Шелеста, із запитом про ціль руху московських військ в Україну і про відношення московського уряду до українського повстання проти поляків. Рум'янцев відповів, що цариця для повстання не закликає, але росіяни співчують українцям, а московське військо переходить через Україну в Польщу. Після того полк. Чорба викликав полк. Неживого на розмову "для вияснення ситуації". Коли Неживий прибув до квартири Чорби в селі Галаганівці той арештував його та запропонував, щоб увесь відділ Неживого склав зброю і піддався російським військам. Неживий і його частина відмовились.

На звістку про те, що московські війська розгромили ядро української армії біля Умані й захопили в полон гетьмана Залізняка та полковника Гонту, у Брацлавщину й Київщину прийшли частини польської армії та спеціальний каральний відділ Стемпковського для тортур й езекуцій зловлених повстанців. Суддею призначив польський король Ксаверія Браницького. Серед поляків запанувала величезна радість.

Але, хоч ліквідація росіянами головного проводу керівництва та ядра повстанських військових сил була дійсно смертельним ударом, до дійсної повної ліквідації Коліївщини було ще далеко. Місце повстанських отаманів, що впали в бою, або попали в полон, зайняли нові отамани. Неживого заступив Майборода, а по нім Станкевич. Отаман Заєць не лише перебрав становище Швачки, але і прийняв на себе ім'я "Швачка", щоб підкреслити тяглість боротьби. Наслідником Бондаренка став Саченко. Командирами інших загонів стали: Губа, Тимченко, Панченко, Шостак. Важкі й надзвичайно запеклі бої проходили далі по всій Правобережній Україні. Так, 19 липня 1768 р. повстанські загопи здобули місто Тетіїв і Ставище та панські замки в околиці Ставищ і винищили польську шляхту, що на вістку про московську інтервенцію під Уманню почала повертатися в Україну, а здобуте панське майно роздали навколишнім селянам та біднішим міщанам.

Поляки усвідомили собі, що важкий московський удар по повстанню під Уманню не означає ще повної ліквідації повстання, як вони зразу думали, та що Польща й далі неспроможна сама успішно протистояти коліївському повстанню. Тому польський уряд поновив свої прохання до московського уряду, щоб Москва дала Польщі військову допомогу для придушення українського повстання спільними силами Польщі й Росії. Збройна інтервенція Росії на стороні Польщі проти Коліївщини стала вже явною.

Підступний маневр російських військ проти коліїв під Уманню вніс ясність щодо того, як справді ставиться Росія до українського повстання коліїв. Виданий 20 липня 1768 року "маніфест" цариці Катерини II, в якому вона проголосила, що українські повстанці це "разбойники, вори" й закликала їх негайно скласти зброю та добровільно повернутися до польських панів, розвіяв будь-які сподівання на якусь допомогу. Тому, починаючи із другої половини липня 1768 року, в відозвах керівників коліївського повстання до українського народу, як от у відозвах "козака Івана", отамана Савченка та інших, доводилося, що росіяни такі самі вороги українського народу і його визвольної боротьби, як поляки. На пропонувані розмови з московськими командирами не йшов уже ніхто з коліївських отаманів, московським військам не здавався добровільно ніхто з учасників коліївського повстання.

Отже, Коліївщина прямо і безпосередньо впливала на російсько-польські відносини. Російська держава спочатку неофіційно підтримувала повстання, адже воно ослаблювало Польщу. В перспективі росіяни розраховували згодом захопити землі Правобережжя. Але з розгортанням народного руху Коліївщина стала небезпечною і для самої Росії, бо могла перекинутись і на підконтрольні їй території. Тому Катерина II погодилась на прохання поляків і допомогла їм у придушенні цього повстання.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Болобольченко А. Бунтівні українці (Правління Катерини II) // Вітчизна. – 1998. - № 5. – С.98-102.
2. Вінтоняк, О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття, НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - Львів : Дніпрова хвиля, 1995. – 139 с.
3. Горелов М. С., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК «Екс Об», 2005. – 632 с.
4. Горобець В.М., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: Тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. - № 1. – С.22-43.
5. Гуржій О. І. Сто великих постатей і подій козацької України. - К.: Арії, 2008. – 462 с.
6. Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
7. История дипломатии, т. 1, М, Государственное Издательство политической литературы, 1959, 896 с.
8. Матях В.Л. Українсько-російські відносини другої половини XVII – XVIII ст.(стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // Український історичний журнал. – 2004. - № 1. – С.81.-87.
9. Смолій В.А. Лозунг «Землі та волі» в народних рухах на Україні // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.151-166.
10. Смолій В.А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1983. - № 9. – С.37.
11. Срогаш Т. «Страшний Юзеф» - генерал Юзеф Габріель Стемпковський і його боротьба з гайдамаками у 1768-71 роках // Київська старовина. – 2005. -№ 2. –С.60-74.
12. Черкасов П.П., Чернышевский Д.В. История императорской России от Петра Великого до Николая II. - М.: Международные отношения, 1994. - 448 с.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К. :Критика, 2006. – 584 с.

Вадим МАЗАНОВ

КОЗАЦЬКА ДОБА НА НОВОУКРАЇНЩИНІ У XV-XVIII СТ.

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – канд. істор. наук, доцент О.М. Марченко

Північне Причорномор'я, до якого входять і землі сучасного Новоукраїнського району Кіровоградської області, за географічним розташуванням є західним краєм Великого Євразійського степу, що простягнувся від Монголії до Дунаю. Віддавна на цих територіях пролягла межа двох культур: осілої – переважно хліборобської і кочової скотарської. У XV – XVIII ст. в даному регіоні починають відбуватися нові якісні зміни, які пов'язані з їх активним заселенням вихідцями з різних країн, та відносин, що між ними встановлювалися. Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що вона розкриває досить широкий спектр геополітичних відносин та конфліктів між провідними державами даного регіону (таких як, Російська, Османська імперії, Річ Посполита), висвітлює козачину та Запорізьку Січ, які фактично були початковим етапом формування майбутньої Української державності. Дана проблема недостатньо вивчена. Можна назвати лише розвідки Сергія Шевченка [7] та Миколи Гаращенко [3], які займаються дослідженням історії Кіровоградщини.

На початку XVI ст. у Польсько-Литовській державі, до якої входила більшість українських земель, залишилась без діла численна верства національного рицарства (шляхти), яке жило війною і за рахунок війни. Вони склали 8-10% населення, а середньоєвропейський показник був 1-3%. Після розгрому Тевтонського ордену більшість шляхти стала непотрібною в своїй країні. Польська шляхта стала захоплювати багаті родючі землі України, щоб колонізувати цю «варварську окраїну католицького світу». Тим часом у Західній Європі почала бурхливо розвиватися економіка і надзвичайно зріс попит на сільськогосподарську сировину. Польські поміщики швидко збагнули вигоди зовнішньої торгівлі і постійно нарощували обсяги експорту хліба. Панщина швидко зросла від 14 днів на рік (!) до 4-6 днів на тиждень. Конкуренція дешевих і якісних європейських товарів загубила місцеві ремесла, це посилювалося політичним безправ'ям і релігійним гнітом корінного населення. Постійне погіршення життя городян і селян змушувало їх втікати на малозаселені околиці держави. Але як тільки пустирі освоювалися – приходили з королівськими грамотами-привілеями власники маєтків і знову закріпачували селян [1, 131].

Після входження Кримського ханства на правах васала до Османської імперії, здавалося, для Московії і України наступила «Батієва година». Залишки населення лісостепової України втікали до Полісся, Волині й Галичини. Величезна територія степу й лісостепу стала «диким полем» для хліборобських народів (українців, росіян, поляків). Постійна небезпека змушувала цих людей поселятися в захищених таборах (січах), розташованих за дніпровськими порогами (Запоріжжя). Для них життєво необхідною була торгівля з небагатьма уцілілими селищами. Тому, назвавшись козаками – вільною охороною, вони обороняли населення від набігів татар.

Адміністрація прикордонних провінцій використовувала козаків для захисту фортець. Після передачі українських земель Польщі за Люблінською унією 1569 року сюди ринув ненаситний натовп польської шляхти по військову славу і здобич. Невгамовний натиск козаччини не лише послабив подальше просування татарських кочівників у глибину України, а й відсунув кордон Речі Посполитої далеко на південь. Тепер уже українське

степове Побужжя наступало на Дике Поле. Але як тільки слобідське господарство зміцнювалося економічно – господарі маєтків закріпачували колоністів. Хоча панщина спочатку не складала і двох-трьох днів на тиждень – це обурювало селян. Частина з них (найвідчайдушніші) простувала в Запорізькі степи, стаючи козаками, а частина, накопичуючи гнів, працювала на поміщика [1, 127].

Новачки на Січі помітно відрізнялися від козацького загалу, збагаченого походами і війнами. Ненавидячи все зв'язане з Річчю Посполитою, не визнаючи дисципліни, запорізька голота з часом стала більшістю і могла диктувати умови старшині. Стався неминучий розкол між козацькою старшиною і біднотою, який не забарилася використати польська влада. Наші землі ввійшли до козацької автономії, як її західна окраїна. В кінці XVI – першій половині XVII ст. вони стають ареною збройної боротьби між повсталими козаками і селянами та польсько-шляхетським військом. За Андрусівською Угодою 9 січня 1667 р. Запорізька Січ мала перебувати під спільним контролем Польщі і Московії. Після російсько-турецької війни 1677-1681 років за Бахчисарайським мирним договором обидві сторони домовилися не заселяти землі між Південним Бугом і Дніпром.

Мирний договір між Польським королівством і Московським царством, підписаний у Москві у 1686 році, підтвердив умови Андрусівської угоди відносно Правобережної України і закріпив входження Лівобережної України і Запоріжжя до складу Московської держави. 22 жовтня 1705 року внаслідок довгих переговорів після російсько-турецької війни 1686-1688 рр. і проведення 1705 року розмежування російських і турецьких володінь був укладений Межевий трактат, за яким територія Дикого Поля – степовий простір між Синюхою, Південним Бугом і Дніпром (і наш край) – відійшов до Росії. 14 травня 1709 року у зв'язку з переходом гетьмана Івана Мазепи та Війська Запорізького на бік шведів під час Північної війни за наказом російського уряду була ліквідована Запорізька Січ [6, 117].

Російсько-турецька війна 1710-1713 років призвела до втрати Запорізьких земель на користь Туреччини, внаслідок чого наші землі на короткий час увійшли до Османської імперії. На місці нинішнього села Кроливицьке (Безбайраки – тюркське «п'ять байраків», «великий байрак») був турецький прикордонний пост.

Наступна російсько-турецька війна (1735-1739 рр.) була більш успішною для Росії. За Белградським мирним договором 18 вересня 1739 року Порта остаточно втратила запорізьку територію Дикого Поля. Російсько-турецький кордон на Правобережній Україні визначив Інструмент (акт), укладений на Великому Інгулі російськими і турецькими комісарами 4 листопада 1740 року підтверджений Константинопольською конвенцією, ратифіковано 26 серпня 1741 року. Ще до початку війни 1736-1739 рр. українське козацтво (депутація Олешківської Січі) в березні 1734 року дістало від російського уряду офіційний дозвіл на відновлення Запорізької Січі в межах Російської держави. На цій підставі була заснована Нова Січ, територія якої поділялася на паланки (округи). За цим поділом землі від Синюхи до Інгульця входили до Бугогардської паланки з центром у Гарді (нині Богданівка Миколаївської області). 1762 року на російський престол стала цариця Катерина II. З реєстрів козаків Війська Запорізького, що складала їй присягу (всього 20281 козак) у Бугогардській паланці присягало лише 427 козаків. Того року кошовим на Запоріжжі вперше був обраний Петро Калнишевський, а полковником Бугогардської паланки – Деркач [4, 148].

За десять років до того, у 1752 році, за розпорядженням російського уряду була створена **Нова Сербія** – військово-поселенська область, яка займала простір із заходу на схід від Синюхи до Дніпра, а з півночі на південь – від Великої Висі до верхів'їв Інгулу та Інгульця. 1754 року для захисту новосербських поселень з півдня була побудована фортеця **Св. Єлисавети** (нині Кіровоград) і шанець укріплення, фортеця **Павлівськ** – місто Новоукраїнка. Спочатку це був порівняно невеликий шанець (3,2 десятини) квадратної форми з капонірними фронтами (земляними валами) довжиною 75 сажень (один сажень – 2,1336 м), розрахованими на десять гармат. Укріплення розмістили на правому березі р.Помічної, недалеко від впадіння р.Грузької в р.Чорний Ташлик. В його західному куті розмістили складські і житлові споруди. Нині на цьому місці центральна частина Новоукраїнки, де розміщені Палац культури «Ювілейний», будинки райдержадміністрації, районної ради, школи № 7, відділ зв'язку тощо. На протилежному березі (приблизно на місці цегельного заводу) спорудили укріплення Чорноташлицьке. Навколо фортеці виникло поселення з 190 будинків, а біля Чорноташлицького – 120 хат. Де високі скелясті, а де й заболочені береги річок служили захистом підступів до укріплень [3, 4].

Наш край почав заселятися українцями, вимушеними покинути місця свого проживання, відведені для іноземних поселенців (серби, хорвати) Нової Сербії. Указом від 14 травня 1754 року їх поселення стали сотенними слободами Новослобідського козацького полку. В кінці 90-х років їх було 28. У 1759 році Новослобідські козацькі поселення були приєднані до Нової Сербії, але в 1761 році вони відокремилися і після реформування Новослобідський козацький полк складався з 20 сотень. У 1764 році Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були скасовані, а їх території під назвою Єлисаветградської провінції ввійшли до складу утвореної указом від 22 березня 1764 року Новоросійської губернії [7, 18].

Єлисаветградська провінція складалася з 70 округів: 16 рот Чорного гусарського полку (колишній новосербський гусарський полк), 20 рот Єлисаветградського пікінерського полку (колишній Новослобідський козацький полк), 2 міських округи і 16 розкольницьких слобод. 1769 року в Єлисаветградській провінції розселився Молдавський гусарський полк, сформований з турецьких підданих

православного віросповідання, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни 1768-1774 років. Він складався з 16 поселенських рот [7, 10].

Російсько-турецька війна 1768-1774 років безпосередньо зачепила наш край. 15 січня 1769 року 70-тисячна орда хана Керим Гірея, якого самі татари прозвали Делі-Хан (шалений хан) рушила по Єлисаветградській провінції. Відігнані вогнем артилерії від фортеці Св.Єлисавети, вони розподілились на загони і кинулись спустошувати край. Павлівськ (з 1764 року Новопавлівськ) теж був поруйнований татарами вже при відступі. За переказами, вихідними пунктами, де зосереджувалася татарська кіннота для набігу на Новопавлівськ були райони Гусарського лісу та с.Татарове (тепер Комишувате). Це був останній з багатьох сотень набігів кримських татар на Україну.

За Кючук-Кайнарджійським мирним договором, яким закінчилася війна 1768-1774 рр. (укладений 10 липня 1774 р.) Росія здобула все межиріччя Південного Бугу і Дніпра з виходом до Чорного моря, що значно збільшило територію Запорозьких паланок, але майже нанівець звело прикордонне значення Запоріжжя. Ще до того козаки зверталися до російського Сенату з проханням підтвердити межі Війська Запорізького, але діждалися лиш будівництва нових фортець і віддачі запорізьких земель поселенцям Нової Сербії під проводом полковника Хорвата (1751 р.), а 1753 року від гирла Чорного Ташлика до гирла Самоткані і до Дніпра. Поселенці щодня насакували на запорізькі землі з України і Молдови й, дістаючи листи на володіння землями по річках та байраках Запоріжжя, виганяли дідів-запорожців з їх зимівників, відбирали пасіки та худобу й осідали хто де хотів, між Бугом та Дніпром цілими слободами [7, 15].

За службу Війська Запорізького цариця Катерина II 5 січня 1771 року щедро «пожалувала» нагородами січову старшину на чолі з П.Калнишевським. Після цього при царському дворі стало звичаєм, модою записуватись вельможам у запорізькі козаки (граф Панін, князі Прозоровський і Потьомкін, якому запорожці дали прізвисько Грицько Нечоса, так захопився ними, що подарував товариству 38 кашоварних казанів на всі 38 куренів). Та коли Росія підписала з Туреччиною Кючук-Кайнарджійський мир, всі надії запорожців розвіялися як дим. Війську не тільки не повернули його земель, а й повідбирали нові.

В 40-х роках XVIII ст. в Молдавії режимом фанаріотів були проведені реформи, що призвели до розорення селянських господарств. Селянство намагалося втікати до сусідніх країн, а російський уряд за допомогою саме іноземних переселенців запланував створити на півдні України форпост для контролю над свавільними запорожцями, а на випадок необхідності і для боротьби з ними. За допомогою цих переселенців укріплювалися південні кордони імперії, збільшувалась кількість працездатного населення в цьому регіоні, що сприяло розвитку товарного хліборобства та скотарства.

Саме політика царизму і була основною причиною переселення чужинців у наші степи у XVIII ст. у тому числі і молдаван. Останні бажали переселятися сім'ями, утворюючи молдавські слободи, щоб їм дали п'ять років пільг і щоб знатніші за них, дістали офіцерські чини. Історія Молдавського гусарського полку тісно пов'язана з діяльністю **Лупала-Зверєва** (теперішнє село Звірово), якого після формування даного полку було призначено його підполковником, а згодом полковником. За твердженням історика В. Шишмарьова полковник Василь Зверев був «волох (його справжнє ім'я Василе Лупул)». Він не тільки сам виводив молдавське населення, а мав також розгалужену сітку своїх агентів. З розвитком товарного хліборобства незмірно зросла цінність земель у наших краях і це призвело до зіткнення між Січчю та поселенцями Молдавського гусарського полку. В Дніпропетровському крайовому історичному архіві є рапорт в канцелярію Новоросійської губернії (7 липня 1774 р.) від полковника Зверєва про спроби запорожців силою, з наказу кошового Калнишевського зігнати військових поселенців із зайнятих земель і навіть на те, що «сам атаман Калнишевський, с товариством а по нем асаул Макаровский Письменный... хотят меня в точное разорение и убожество привести и открывается явная их на меня злость, и... к лишению жизни моей намерение, отчего прошу собственного ея императорского величества всемилоостивейшего матерняго защищения...» [4, 149].

Запорожці відчували загрозу своїй волі з боку російської держави. Потьомкін, генерал-губернатор Новоросійського краю, Війську Запорізькому погрожував царським гнівом за те, що не пускає на свої землі поселенців. Посланці запорожців на чолі з Антоном Головатим в Петербурзі оббивали пороги у князів Потьомкіна, Вяземського, Прозоровського та інших вельмож, а вони в своїх думках уже межували запорізькі землі поміж себе і запевняли царицю, що після підкорення татар Військо Запорізьке зовсім не потрібне, його необхідно скасувати зовсім: мовляв, неможливо серед царства мати свавільне, ненадійне військо. Нарешті у квітні 1775 р. Катерина II видала Потьомкіну наказ ліквідувати назавжди Військо Запорізьке [2, 284].

Безпосередній виконавець монаршої волі генерал Текелій (серб) виставив проти Запоріжжя майже 66 тис. війська (проти 10 тис. козаків) і розділив його на п'ять відділів. П'ятий відділ очолив полковник Зверєв: він захопив запорізький Гард і відібрав зброю у запорожців Буго-Гардської паланки. Його військо налічувало 13 ескадронів Молдавського гусарського полку, двох полків донців і полку драгунів. 4 червня 1775 року Запорізька Січ була ліквідована і її землі ввійшли до складу Новоросійської губернії. Гард на Бузі з великою площею земель дістався графу де Поліньяку, французькому емігранту. Роздаючи землю панам і вельможам, російський уряд виключав з одмежованих їх земель тільки ті села й оселі, що були на

генеральних картах, запорізькі зимівники на картах не позначалися і майже всі вони попали разом із нерухомістю у панські руки, самих запорожців записували у кріпаки.

Таким чином, у XV – XVIII ст. на землях сучасної Новоукраїнщини відбувався досить бурхливий розвиток, який був пов'язаний з колонізацією та освоєнням. На момент офіційно розпочатої Російською імперією колонізації, наш край уже був заселений козаками. В результаті це призвело до цілого ряду конфліктів між колоністами та козаками. Колоністи були використані Російською імперією як протидія козакам, у намаганнях встановити сильну владу над даними територіями. Січ не змогла відстояти власні інтереси і була повністю знищена. В результаті взаємодії багатьох етносів, почалося культурне взаємопроникнення і змішання елементів культур, що стало основою для формування основи сучасного населення нашої області.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бойко О.Д. Історія України – Київ: Академвидав, 2007 – 672 с.
2. Величайшие люди планеты. Энциклопедический справочник. – Харьков: ФОЛІО, 2008 – 799 с.
3. Гаращенко М. Козацька доба у нашому краї (XV – XVIII ст.) // Новоукраїнські новини. – 2003. – №9. – С. 4 – 5.
4. Історія України. Збірник документів і матеріалів – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2000. – 456 с.
5. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України – Тернопіль: Мандрівець, 2001. – 367 с.
6. Швидко Г. Історія України XVI – XVIII ст. – Київ: Генеза, 2001 – 380 с.
7. Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії – Кіровоград: Мавік, 2004 – 166 с.

Свєген НЕГАРА

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ІСТОРИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ФЕРНАНА БРОДЕЛЯ

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – доктор історичних наук О.І. Кіян

Фернан Бродель належить до плеяди видатних істориків, творчість яких привертає увагу. Огляд літератури, по даній проблемі, засвідчує щодо наукової спадщини Броделя, звертаються відомі дослідники: Гуревич А.Я. [3]. Далін В.М. [4]. Дюпон-Мельниченко [5]. Соколова М.Н. [6]. Таран Л.В. [7]. Але незважаючи на значну кількість історіографічної літератури, проблема основної творчості Ф. Броделя не є остаточно з'ясованою. Відповідно мета даної статті полягає в тому, щоб окреслити ідейні основи і концептуальні ідеї представника школи «Анналів». В якості об'єкта дослідження взяті праці 60-х рр. XX ст., коли Ф. Бродель найбільш послідовно виказав свої позиції.

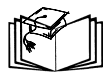
Що ж вплинуло на формування історичних поглядів Фернана Броделя - які принесли йому визнання і славу? Розглядаючи становлення Ф. Броделя як історика, звернемо увагу на передумови які заклали фундамент його історичним концепціям.

А все розпочалось з того, що Ф. Бродель закінчивши історичний факультет в Сорбоні, за волею обставин опиняється в Алжирі на посаді викладача. Бродель провів в Алжрі майже 10 років, і це дало йому можливість, по його власному вираженню, побачити Францію «навиворіт», поглянути на неї з іншого боку Середземного моря, відчутти, що його рідна країна - лише невелика частина величезного і різноманітного світу, а її історія - частина світових глобальних процесів. «Думаю, що ці картини, це Середземномор'я, побачене як би «з іншого берега», зробили великий вплив на мої історичні переконання», - свідчив Бродель. В цих умовах він задумується над написанням наукової праці, і оберає тему «Філіп II і іспанська політика в Середземномор'ї з 1559 по 1574 рр.». У 1935 р. йому запропонували поїхати в Бразилію викладати в тільки що створеному Університеті міста Сан-Пауло, і Бродель негайно погодився.

Бразилія дозволила йому знову - але в ще ширшому масштабі, ніж в Алжрі, - поглянути на Францію «навиворіт» - з іншого континенту, де жили іспанці, португальці, індійці і багато інших національностей, де стикалася європейська і місцева індіанська культура, де місцями ще зберігалися землеволодіння, що нагадували середньовічні форми, землекористування і соціального контролю. У нього було «враження подорожі в минуле начебто він міг бачити і уявляти вчорашню Європу через Бразилію першої половини XX століття»

Як відмічав сам Бродель, «саме Бразилія дозволила мені прийти до тієї концепції історії, якої у мене не було б, якби я залишався в межах Середземномор'я». Дуже велику роль в науковій еволюції Броделя і в усьому його наступному житті зіграла зустріч з одним із засновників «Анналів економічної і соціальної історії» Люсеном Февром - великим істориком і організатором науки, непримиренним супротивником «подієвої», позитивістської історіографії [1; 175-178].

Однак, в міру ознайомлення молодого дослідника з безмежним архівним матеріалом, його наміри зазнали помітної еволюції в дусі концептуальних засад «нової історичної науки». «Філіп II приваблював мене все менше й менше, - згадував Ф. Бродель, - а Середземномор'я все більше й більше [5; 34]. Таким

чином змінюється назва його праці, яка вже називається «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіпа II».

В своїй праці дослідник використовує нові методи у вивченні історії – «геоісторію», структуралізм, історико – економічне дослідження, (дані методи будуть прослідковуватись і в подальших працях). Книга опирається на вивчений Броделем широкий обсяг неопублікованих джерел, вперше введених ним в науковий обіг [3; 113].

«Середземномор'я» Ф. Броделя, як визначав значення цієї праці автор, стало революційним проривом до «геоісторії», яка визначається синхронністю трьох часових ритмів – часу географічного, часу соціального та часу індивідуального. Структуру книги підпорядковано розкриттю цієї ідеї: «Середземномор'я» складається з трьох автономних есеїв, сукупність яких відкривала перед читачами три великі площини, обмежені хронологічними рамками другої половини XVI ст.: 1) «історію начебто непорушну, історію людини у стосунках із середовищем, що її оточує»; 2) «повільно рухоми історію, так би мовити, історію соціальну»; 3) «історію у вимірі не людини (тобто суспільства), а індивіда». Перша історія є глибинною й репрезентує собою майже незмінний вплив середовища на людину; друга, що ніби лежить пластом над першою, повільно змінюється під впливом економічного прогресу; третя – «здійснюється і гине миттєво», але в цьому вигляді, така як є, вона найбільш захоплююча, найбагатша на людяність, і найнебезпечна. У своєму складному поєднанні всі часові ритми історичного процесу творять «історію живу і, по суті, історію єдину», «глобальну». Найважливішим з точки зору глобальної перспективи розвитку людства Ф. Бродель вважав «географічний час», який був найбільш статичним, незмінним елементом в такій непевній субстанції як еволюція суспільства. Ф. Бродель вважав, що шлях до пізнання плінних діянь людини лежить через те, що у ньому незмінне, а саме через стосунки з оточенням [5; 34-35]. Відносно поглядів Ф. Броделя на співвідношення географічного і історичного досліджень В. М. Далін писав: «...Вплив французької географічної школи Відаля де Лабланша (а частково і Люс'єна Февра) з усіма її сильними і слабкими сторонами цілком очевидний. Надто часто географічним поняттям і одиницям відводиться вирішальне значення» [4; 198]. Ту ж рису творчого методу Ф. Броделя мала на увазі М. М. Соколова, коли писала, що люди у Ф. Броделя лише на зовнішній погляд діють вільно, а «насправді вони детерміновані в своїх вчинках природним оточенням» [6; 85]. Ф. Бродель був проти пояснення історії методами «географічного фаталізму», але географія була для нього не допоміжною, а рівноправною з історією наукою. На його думку географія зливається з історією. Природничі умови часто виступають не як зовнішній, оточуючий суспільство світ, а як фактор, що визначає його розвиток. Ф. Бродель бачив, що вічна природна підоснова мала «різний» вплив на історію країн середземноморського басейну і пояснював це тим, що люди активно борються з географічним середовищем свого існування, і від ступеня активності цієї боротьби залежать їх економічне життя та історична доля [7; 68]. Закликаючи істориків до «вивчення людей у тісному зв'язку з землею, яка їх на собі несе і живить», Ф. Бродель сформулював знамените, центральне, поняття своєї концепції – «час довгої тривалості». Згідно історика, «час довгої тривалості» - це час, який «володіє людством». Під історією в «час довгої тривалості» Ф. Бродель розумів «майже статичну» або «повільно пульсуючу» історію, «макроісторію» [5; 35].

Переоцінка географічного фактора позначається на понятті цивілізація, до розробки якого Ф. Бродель доклав чимало зусиль. Цивілізація в нього слоїста, багатоступенева, ешелонувана вглиб. Її різні рівні вчений вивчав відповідно до вимог своєї теорії різних швидкостей історичного часу, яка давала йому можливість з одного боку аналізувати різні пласти історичної дійсності, з другого – розглядати їх усіх у діалектичній єдності. Цивілізація Ф. Броделя відзначається довготривалістю. На одній географічній території може існувати кілька цивілізацій. Кордони їх можуть накладатися одні на другі. Цивілізації здатні запозичати культурні здобутки одна від одної або відмовлятися від цього. Ф. Бродель пояснював: «Під структурою дослідники соціальних явищ розуміють організацію, порядок, систему достатньо сталих відносин між соціальною реальністю і масами. А для істориків структура – це ансамбль, архітектура соціальних явищ, але передусім вона – стала історична реальність, що повільно змінюється у часі [2; 124]. Структура є і опорою і перешкодою історичного руху. Глибинні структури цивілізації довго залишаються незмінними, а її соціальний зміст може змінитись двічі і тричі. Набір культурних явищ (техніка, кулінарія, вірування, компас – все те, що він називає мікроелементами цивілізації), які має в своєму розпорядженні кожна цивілізація, за Ф. Броделем, залежить від географічних умов проживання людей. Вони повторюються у певній зоні і не змінюються протягом довготривалого часу [7; 69].

Найменш цінною для дослідника, за переконанням Ф. Броделя, була «коротка історія», або «мікроісторія» - події та дії індивідів. Подієва історія, що описує вчинки людей, драматична, тоді як історія структур, повільних і незначних ритмів, величезних тимчасових протяжностей зазвичай позбавлена різних зривів і катастроф. Бродель вважає за краще відмовитися від вивчення історії людей з їх коротким часом; це «час по марці індивіда, час повсякденності, час наших ілюзій і осяянь, - час хронікера і журналіста». Таким чином, у «Середземномор'ї» Ф. Бродель обґрунтував діаметрально протилежне від притаманного

позитивіській методології бачення ролі подій, зокрема політичних факторів, в історії. Справжнім героєм його дослідження став не Філіп II і навіть не політика Іспанії, а світ Середземномор'я [3; 117].

Що вважав Ф. Бродель рушійною силою історії? На його думку в основі історії «тривалого циклу» лежить певна соціальна структура». Радикальну зміну може викликати «структурний розрив», який порушує історію «тривалого циклу» і викликає незліченні і непередбачені наслідки [7; 69].

Цілий ряд рецензентів, розділяючи важливість вступу в історичне дослідження принципу множинності тимчасової тривалості, в той же час відмічали, що вони не в змозі досягти того, як організована ієрархія різних ритмів і які співвідношення між «структурами», що підкоряються «часу великої протяжності», і «кон'юктурами», в яких діє час порівняно коротше. В зв'язку з цим виникало побоювання: чи не розпадається «тотальна історія», що вивчається Броделем на конгломерат розрізнених явищ і процесів, створюючих не логічно зв'язне ціле, а строкагу мозаїку? У чому внутрішній зв'язок між трьома рівнями - географічним, соціальним і подієвим? Доки цей зв'язок, за словами критиків, залишається непереконовим і переходить від одного рівня до іншого - неясними. Але сказане зовсім не означає, ніби в основі зведеного Броделем грандіозної споруди взагалі неможливо виявити ніякого загального принципу. Такий принцип завжди так чи інакше закладений в історичному дослідженні, а теорія сформульована з належною точністю [3; 120].

«Новий світ, чому ж не нова історія?» - ці слова Ф. Броделя ніби стали девізом тих якісних трансформацій, що відбулись у французькій історіографії в 1950-1960-ті рр. Історія, як і світ, мусила бути глобальною і всеохоплюючою. Тож не дивно, що в центрі уваги Ф. Броделя та його послідовників опинилися початки сучасного світу, елементи якого почали формуватися близько 1500 р. Висвітленню цього процесу присвячена тритомна праця «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.». Задум дослідження полягав у відтворенні «єдності дієвої історії» людства, яка ґрунтується на єдності матеріального життя. Це передбачало, що «все побачене обов'язково мусить відповідати світовому масштабові». Відтак проект Ф. Броделя відтворює загальну картину матеріального життя чотирьох континентів у продовж чотирьох століть, з'ясовуючи при цьому, коли, де й чому відбувся «розрив старої системи» та як зароджувалися і розвинулися капіталістичні відносини. Щоб досягти поставленої мети, Ф. Бродель моделює пласти економічної історії. Історія людства XV-XVIII ст. постає в «Матеріальній цивілізації» як складовий ланцюг змін, домінуючих на певному етапі історичного розвитку. Це - нескінченна тяглість зміни та взаємодії різноманітних «світів» у просторі і часі. Кожен з цих «світів» Ф. Бродель аналізує у всіх його зрізах, на всіх рівнях, тобто тотально. Підхід, за Ф. Броделем, це не претензія історика на пояснення всього світу, а лише заявка на дослідження певного його фрагменту в конкретній просторово - часовій площині, яка потребує неодмінного висвітлення істориком всіх без винятку рівнів функціонування даного суспільства. За такої короткої перспективи мова йде про три чи п'ять століть, і, отже, про структуру довгої часової протяжності - це послідовність рухів, що поновлюються з варіаціями та зворотними рухами. Зміни в таких структурах, за звичай, протікали довгими ритмами, а їх еволюцію Ф. Бродель розумів як циклічність у всіх виявах. Циклічність є характерною ознакою передусім економічного життя: вивчення кривих і графіків цін, зарплатні, міграції, обміну, виробництва є можливим лише у тривалому часі. Відтак основними дійовими особами дослідження Ф. Броделя стають не особи і навіть не колективи, а змодельовані форми їхньої діяльності - «структури». Структура, за Ф. Броделем, - це будь-яка змодельована істориком реальність минулого, яка протистоїть «часові довгої тривалості» й залишається, незважаючи на дію природних, біологічних, соціальних факторів, незмінною у своїй основі впродовж життя кількох поколінь. Найвагомішою структурою, за Ф. Броделем, є сама цивілізація. «Кожна з цих цивілізацій, - писав він, - і всі вони в сукупності втягують нас у гігантський історичний рух дуже довгої тривалості. Цей рух стає для кожного суспільства джерелом тільки йому притаманної внутрішньої логіки і водночас знаходить свій вияв у нескінченних суперечностях, притаманних рухові в цілому».

Таким чином, загальне у дослідженнях Ф. Броделя цілком витісняє індивідуальне, й історична наука перетворюється на дисципліну, яка вивчає суспільство «без реальних людей». Ще в «Середземномор'ї» Ф. Бродель визнавав: «Коли я думаю про індивіда, він завжди видається мені поневолений долею, поза яку він не встані вийти». Відтак, підкреслював він, «за своїм темпераментом я - «структураліст», події і навіть кон'юктури короткої тривалості мало мене приваблюють» [5; 40-41].

Підсумовуючи вищесказане можна зазначити важливість внеску Фернана Броделя в розвиток світової історіографії. Нові підходи, сформовані Броделем, стають зразками у вивченні історії для наступних поколінь. Він виводить новаторські поняття - «геоісторія», «час довгої тривалості» та «глобальна історія», за яким розглядає протяжність історичного процесу. А його праці стають класикою майже на пів-століття.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бродель Ф. Свидетельство историка // Французский ежегодник. - М., 1984.
2. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории / Под ред. И.С.Кона. - М., 1977. - 323 с.
3. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». - М., 1993. - 304 с.

4. Далин В.М. Историки Франции XIX – XX вв. – М., 1981. 327 с.
5. Дюпон – Мельниченко, Жан-Бернар Французька історіографія XX ст. – Л., 2001. 170 с.
6. Соколова М.Н. Современная французская историография. – М., 1979. – 363 с.
7. Таран Л.В. Французька історіографія (70-і рр. XIX - 80-і рр. XX ст.). – К., 1991. – 103 с.

Тетяна ОТЧЕНАШКО

ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АРХІВОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – канд. істор. наук, доцент С.І. Шевченко

На початку ХХІ ст. в умовах яскраво виражених змін соціокультурного життя важливого значення набуває дослідження історії архівної справи як галузі життєдіяльності суспільства, що охоплює наукові, організаційні, правові, технологічні, економічні та інші питання діяльності юридичних і фізичних осіб, пов'язані із нагромадженням, обліком, зберіганням архівних документів, використанням архівної інформації. Архіви відкривають нам нові та забуті сторінки тисячолітньої писемної історії нашої держави. Неможливо переоцінити вагу і значення задокументованих свідочств життя українського народу. Архів – це основне місце роботи історика, вченого.

Конституювання архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни в країнах Європи зазвичай пов'язують з кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Деяко пізніше формування архівної науки розпочалося на українських теренах. В історії вітчизняної архівної науки можна виокремити три періоди (1917–1938 – від “золотої доби”, зміненої добою ідеологізації; 1939–1990 – “доба централізації й обмежень”; 1991–2006 – “відродження національних традицій”), що мають свою специфіку і різну результативність [6, 56].

Перший період складався з кількох етапів. *Першому етапу* (вересень 1917 р. – грудень 1922 р.) притаманне усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті, однієї з гарантій духовного розвитку нації, чинника державотворення. Цей етап справді набув значення “золотої доби” в українському архівознавстві. Поряд із суто практичною діяльністю – “рятуванням архівної спадщини” в складних умовах Української революції – невеликими колективами на чолі з О. Грушевським, В. Модзалевським, П. Клименком розроблявся проект архівної реформи. Під керівництвом О. Грушевського в Україні вперше розпочалося розроблення концепції архівної реформи та виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорона архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; заснування Українського національного архіву та формування раціональної мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи. У процесі здійснення заходів цієї програми вирішувався широкий спектр питань теоретичного і практичного характеру, пов'язаних з організацією роботи архівів, фондуванням і обліком архівних документів, створенням довідкового апарату, підвищенням рівня наукової роботи в архівних установах і фахового рівня їхніх співробітників. Закладалися підвалини реформування системи архівних установ України, накопичувався досвід діяльності державної структури, яка опікувалась розвитком архівної справи. Незаперечними є заслуги О. Грушевського у справі розбудови Археографічної комісії ВУАН, діяльність якої суттєво впливала на архівне будівництво, розвиток архівознавства, джерелознавства, археографії, формування організаційних засад, перспективних напрямів наукових досліджень у цих галузях. [8,104]. Однак ані за доби УЦР, ані за часів Гетьманату та Директорії УНР розроблені плани не знайшли повноцінного втілення, а найяскравішим теоретичним здобутком архівної науки залишилася концепція архівної реформи [5, 36]. Важливою тенденцією розвитку архівної науки на цьому етапі було встановлення “союзу архівів і науки”, коли представники високоосвіченої інтелігенції від функцій користувача архівної інформації переходили до виконання обов'язків співробітників архівних установ, розробляючи теоретичні засади архівознавства, та декларування аполітичності (позапартійності) архівної справи [6,58].

Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління (Укрцентрархіву) і підпорядкуванням його ВУЦВК пов'язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 р. – жовтень 1931 р.). Укрцентрархів здійснював загальне керівництво архівною справою в республіці. Місцевими органами Укрцентрархіву були губархіви при президіях губвиконкомів, при яких створювали губернські історичні архіви для зберігання, впорядкування й наукової розробки місцевих архівних матеріалів [2,49]. Важливу роль у становленні українського архівознавства відіграв заснований 1925 р. науковий часопис “Архівна справа”.

Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ з науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями. Альтернативу державним

архівним науковим установам (зокрема, в археографічній діяльності) складала академічні структури (Археографічна комісія ВУАН), наукові товариства. Теоретичні дискусії були важливим чинником поступу архівознавчої думки [6, 59].

Характерними рисами *третього етапу* першого періоду розвитку архівної науки, розпочатою II Всеукраїнським з'їздом архівних працівників (Харків, 29 листопада - 4 грудня 1931 р.), були утвердження режиму одноосібної влади, розгортання репресій, запровадження марксистсько-ленінської ідеології. Ідеологізація гальмувала розроблення теоретичних аспектів архівної науки, нав'язуючи гасло “архіви – зброя” та зосереджуючи увагу на технологічних питаннях діяльності архівів. Тотальна ідеологізація, як провідна тенденція цього етапу тісно пов'язувалась із запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки, як пошуку об'єктивного знання. Повна ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмувала розвиток архівної науки в УСРР. Про тодішню перемогу ідеологічних канонів у архівознавстві свідчило закриття журналу “Архів Радянської України” (1934 р.) й остаточне припинення видання української архівної періодики 1938 р. При цьому тенденція “єднання архівів і науки” поступово змінює орієнтацію на зв'язки з громадськістю, зрештою – залежністю від партійних вказівок. Домінанта в діяльності архівів цього періоду варіювалася від практичної (1-й етап), наукової (2-й етап) до ідеологічної (3-й етап) [6, 60].

Другий період розвитку української архівної науки розпочався підпорядкуванням 1939 р. архівних установ УРСР НКВС який можна охарактеризувати як “добу централізації і обмежень”. Центральні та обласні історичні архіви підпорядковувалися відповідно народному комісару внутрішніх справ УРСР та начальникам управлінь НКВС областей, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС. Наслідком включення архівів до системи органів НКВС була строга централізація і секретність. Засекреченими виявилися не тільки документи, які складала державну або військову таємницю, але й відомості про роботу самих архівів. Склалися секретні архівні путівники (під грифом “для службового користування”), секретні збірники документів [2, 51].

Глобальна інтеграція архівів до тоталітарної системи, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, яка фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях.

Катастрофою (з точки зору невідомих втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) для долі українських архівів стала німецько-радянська війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення їхніх фондів з евакуації розпочалися після звільнення окремих регіонів України. Нормалізація діяльності архівів потребувала їхнього забезпечення кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані в цей час республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, результатом першої з яких стало створення міжвідомчого збірника “Історичні джерела та їх використання” (1964 р.). Однак у масштабних наукових проектах (наприклад, у підготовці 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”) архіви брали участь насамперед як постачальники унікальної інформації. 1970-ті роки позначені посиленням диктатури в тематиці й формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату не сприяв формуванню творчої атмосфери в галузі. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О. Мітюкова, у якій вперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики в 1917–1973 рр. [7]. Водночас було зроблено спробу побачити ширші ідеї архівістики через творчість конкретної людини в працях О. Коваленка, який відновив біографічні дослідження в архівознавстві. Однак поодинокі праці не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 1980-х рр. набув розвитку лише біографічний напрямок: праця В. Кравченка, присвячена діяльності Д. Багалія, містила огляд внеску академіка в українську архівістику, сприяла реконструкції її загальної картини [6, 62].

Повернення до традицій “золотої доби” українського архівознавства розпочалося з відродженням державної незалежності України, з яким пов'язано початок *третього періоду*. Падіння тоталітарного режиму, вихід України із Союзу РСР заклали передумови для формування самостійного Національного архівного фонду (НАФ). На базі Архіву ЦК КПУ було утворено Центральний державний архів громадських об'єднань України. Партархіви структурно влилися до складу обласних держархівів. Так було ліквідовано паралельне існування двох архівних фондів. Відбувся процес інтеграції вітчизняних документальних надбань в НАФ, що отримав законодавче закріплення 24 грудня 1993 р. з прийняттям Верховною Радою України Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Актуальність розроблення і прийняття юридичних актів, що регулюють правові відносини в архівній галузі, обумовлена новими тенденціями світового архівного будівництва, зокрема процесами децентралізації архівних систем. Демократизація суспільства, перехід до ринкових відносин сприяли розширенню приватного сектора документотворення та документообігу, появі архівів різних форм власності. До недостатньо розроблених

економічних і правових проблем належить захист інформаційних ресурсів держави в умовах комерціалізації архівної справи [2, 57].

Звернення до замовчуваного за радянської доби позитивного досвіду української архівістики, спроби його критичного аналізу й об'єктивної оцінки склали визначальну рису розвитку української архівної науки цього періоду. У травні 1994 р. архівна система України вперше через 60 років після закриття Кабінету архівознавства Укрцентрархіву та невдалих спроб відкриття подібної установи за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, покликану забезпечити архіви теоретико-методичною базою для здійснення їхніх основних функцій та відродити українське архівознавство. За новітньої доби в українському архівознавстві викристалізувалися кілька напрямів досліджень: історико-архівознавчі, зумовлені їх аксіологічним та когнітивним значенням, активним впливом на формування історичної пам'яті, необхідністю здійснення об'єктивного генетичного аналізу здобутків архівної науки з метою осмислення її теоретичних засад у сучасних умовах та інтеграції вітчизняних науковців у світове наукове співтовариство; біографічні (біоісторіографічні), спрямовані на поцінування персонального внеску архівістів у розбудову архівної справи та архівознавців – у розвиток архівної науки, стимульовані зацікавленістю в історії, пов'язаним зі зміною парадигми історичних досліджень; термінознавчі – з огляду на необхідність оновлення й уточнення понятійного апарату архівознавства, створення національних термінологічних архівних словників; хіміко-біологічні, зосереджені на «вічній» проблемі архівів, що полягає в розробленні оптимальних засобів і способів забезпечення збереженості архівних документів з різними видами носіїв, вивченні процесів старіння документів із різними носіями та засобів продовження термінів їх зберігання, удосконаленні методів консервації та реставрації документів; інформатизація архівної справи – як відповідь на виклик часу і нагальна необхідність запровадження сучасних засобів у щоденну діяльність архівних установ. Розвитку цих напрямів досліджень, як і поступу української архівної науки загалом, прислужилися праці Г. В. Боряка, Л. О. Драгомірової, Л. А. Дубровіної, Я. С. Калакури, І. Б. Матяш, К. Є. Новохатського, Г. В. Папакіна, Р. Я. Пирога, Н. М. Христової та ін [6, 63].

Для поширення наукових ідей в галузі архівної справи, публікації результатів наукових досліджень у галузі теорії та методики архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів поряд із журналом “Архіви України” було засновано науковий щорічник “Студії з архівної справи та документознавства” (1996), археографічний щорічник “Пам'ятки” (1998), серійні видання “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела”, “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998), міжвідомчий науковий збірник “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999). Досить активно наукові видання створювались архівними установами або за їхньої участі: альманах “Константи” (Херсон), журнал “Крымский архив” (Сімферополь), інформаційний вісник “Архівіст” (Суми), “Праці Державного архіву Одеської області”. Заснування спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації сприяло відновленню і продовженню традиції української архівної періодики, створеної в середині 1920-х рр. і знищеної наприкінці 1930-х рр [3,205].

Вцілому окреслені особливості всіх періодів розвитку архівознавства притаманні не лише українській архівній науці. У загальних рисах вони є спільними для всіх пострадянських країн та країн колишнього соціалістичного табору.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексеева Е.В. и др. Архивоведение: Учебник для нач. проф. образования: Учеб. Пособие для сред. проф. образования / Под ред. В. П. Козлова. – М., 2002. – 272 с.
2. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Авт.: Я.С. Калакура, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, К.І. Климова, В.П. Ляхоцький, І.Б. Матяш, К.Є. Новохатський, Г.В. Папакін, Р.Я. Пиріг, К.Т. Селіверстова, З.О. Сендик, А.К. Шурубур, М.Г. Шербак; редкол.: Я.С. Калакура (гол. рел.), В.П. Ляхоцький, Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна, І.Б. Матяш, Р.Я. Пиріг. - К., 1998. - 316 с.
3. Ковтун М. Особливості розвитку української архівної періодики на початку 1990–х рр // Архіви України. – 2009. – № 1-2. – С. 203 - 208;
4. Купченко В. Комплектування державних архівних установ як предмет історіографічних досліджень // Архіви України. – 2008. – № 1-2. – С. 180-193;
5. Матяш І. Проекти архівної реформи: основні положення та спроби втілення // Архіви України. – 2008. – № 1-2. – С. 22 - 38;
6. Матяш І. Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку // Архіви України. – 2008. – № 5-6. – С. 56-65;
7. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917-1973. – К., 1975. – 272 с.
8. Приходько Л. Олександр Грушевський і становлення української архівістики у 1917–1920-ті роки // Архіви України. – 2008. – № 1-2. – С. 95- 106;
9. Федосов В. Міжнародна наукова конференція “Архівознавство як наука” // Архіви України. – 2009. – № 5. – С. 229 - 234;

Тетяна ПЕТРОВА

XVII СТОЛІТТЯ – ЧАС ВИБОРУ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

*(магістрантка факультету історії та права)**Науковий керівник – канд. іст. наук, доцент О.М. Цигульська*

Особливе місце в російській цивілізації займає XVII століття – час історичного вибору дальших шляхів розвитку. Вирішувалося питання про те, якій бути майбутній Московській державі.

XVII ст. стало часом активного переосмислення державної ідеології, напруженої діяльності суспільної думки. В значній мірі причиною такого сплеску став Смутний час. Російське суспільство вперше зіткнулося з проблемами, від вирішення яких залежала подальша доля держави [1, 204]. Завершення Смутного часу поставило на порядок денний осмислення того, що сталося, а також визначення шляхів подальшого розвитку країни з врахуванням отриманого гіркого досвіду.

Розглянемо, які ідеї вплинули на державну ідеологію, перспективи і варіанти вибору, що стояли перед Московською державою в XVII ст. Маємо виділити декілька основних напрямів державної думки: взаємини держави й народу, природа та характер царської влади, взаємозв'язки державної влади й православної церкви, а також питання про традиціоналізм і реформаторський курс. Це питання про можливість або неможливість проведення реформ, модернізації та європеїзації російського суспільства було для Московської держави однією з серйозних проблем [2,102]. Історіографія даної проблеми обширна. Нею займалися відомі історики минулого В.О.Ключевський, С.М.Соловйов, М.І.Костомаров, С.Ф.Платонов. Це питання досліджують сучасні історики А.М.Сахаров, А.П.Богданов, С.О.Нефьодов, Л.А.Ісаков, Д.В.Лісейцев, М.М.Рогожин, Р.Г.Скринніков, в тому числі й іноземні (Ханс Баггер).

До цього часу передові європейські країни (Англія, Іспанія, Португалья, Франція, Голландія) зробили різкий ривок у своєму економічному розвитку. Вони дістали таку можливість завдяки доступу до океанських торговельних шляхів, від яких Московська держава була відрізана. Смутний час яскраво продемонстрував російському суспільству його військово-економічне відставання, що намітилося, змусило замислитись про можливість і навіть необхідність перетворень на європейський зразок. Як відзначив В.О.Ключевський, саме Смута народила в Московській державі покоління людей, яких «нужда вперше змусила дбайливо й тривожно поглядати на еретичний Захід в сподіванні знайти там засоби для виходу з домашньої скрути, не відрікаючись від понять, звичок і вірувань благо-честивої старовини» [1, 356].

Проте значна частина російських людей, мимоволі зіткнувшись в роки Смути з європейською культурою та цивілізацією, винесла як висновок лише відразу до них, оскільки носії європейських цінностей – в більшості своїй інтервенти – не могли викликати симпатій в російському народі. В результаті Смута сформувала й протилежний напрям: заперечення необхідності змін, прагнення залишити все по-старому. За словами М.І.Костомарова, «Московська держава на початку XVII ст. носила вже в надрах своїх Росію XVIII ст. – дві протилежності, дві крайнощі: нерухомість старовинної буквальної розколу і легке, раболіпне захоплення західною іноземщиною вищих класів» [3, 567]. Така розбіжність в поглядах на майбутню долю країни породила не лише гостру полеміку з питання про перетворення, але також стала причиною ряду соціальних конфліктів, з яких найбільш помітним став розкол Російської Православної Церкви в середині XVII ст. При цьому слід враховувати, що в свідомості російських людей протиставлення «старого» й «нового» завжди збігалося з протиставленням «свого» й «чужого», що не могло не вплинути на перебіг реформ XVII ст.

У перші два-три десятиліття після закінчення Смути пануючою була консервативна лінія, спрямована на відновлення колишніх порядків. Подібна політика московського уряду має бути визнана сповна вірною та розумною, оскільки після громадянської війни, поразки від сусідніх держав, соціальних конфліктів країна потребувала передиху, необхідного для відновлення сил. Як відмітив С.Ф.Платонов, «московський народ вийшов із Смути матеріально розореним і духовно приголомшеним». Падіння старих суспільних засад, вторгнення маси іноземців в московське життя, міжусобиці та пов'язані з ними «зради» - розхитали старий світогляд, похитнули колишню впевненість в тому, що Москва є обраний богом народ, і відкрили дорогу стороннім впливам на російські уми. У всіх заходах нова московська влада прагнула до того, аби повернутися до старого порядку. Проте Смута вже назавжди перевернула старий порядок, і майбутнє життя повинне було будуватися заново, на поєднанні старих основ з новими елементами [4, 63].

Панування консервативних тенденцій зовсім не виключало проведення окремих реформ на зразок створення полків іноземного строю. Але потреби економічного розвитку, активна зовнішня політика Московської держави все більш наполегливо демонструвала неможливість подальшої самоізоляції, потребу в освіті та перетвореннях. Починаючи з середини XVII ст. в Московії все активніше проводяться реформи в різних сферах життя суспільства. Проте консервативна тенденція мала продовження й надалі. Найяскравіше вона виявляється в спадщині перших «розколовчителів» [5,362]. Так, протопоп Аввакум Петров повчав своїх послідовників: «ритор і філософ не може бути християнином». Заперечуючи, таким

чином, необхідність розвитку освіти в Московії, бунтівний протопоп був також ярим противником запозичення європейських традицій і культурних елементів.

З часу царювання Олексія Михайловича (1645-1676) суперечка між прихильниками й противниками нововведень вирішується на користь реформаторського курсу. Перші державні перетворення відбуваються вже на початку правління царя Олексія. Середина XVII ст. стала епохою активної законодавчої діяльності московського уряду. Частина московської знаті та купецтва захопились реформаторством, і ці люди утворили «партію реформ». «Партія реформ» поталанило: її очільником став вихователь царевича Олексія освічений боярин Б.І.Морозов. За Олексія Михайловича Морозов став главою уряду.

Перша реформа була військовою, це було питання життя або смерті Московської держави. В 1647р. на замовлення уряду в Голландії було надруковано воєнний статут. Завербовано велику кількість іноземних офіцерів, почалось формування драгунських полків. Навесні 1648р. в Москві було сформовано перший рейтарський полк, що складався з «даточних» людей, які за Петра I отримали назву рекрутів. В 1653р. Московія уже мала 4 сформованих полки іноземного строю. В 1658р. було проведено перший масовий набір «даточних» людей; потім ще два – це дало 51 000 солдат. На початку 1660-х рр. уже налічувалося 55 полків іноземного строю. Отже, російська регулярна армія була створена задовго до петровських реформ, що визнавав і сам Петро I. Складаючи Військовий Статут, Петро в ньому писав: «Понеже всем есть известно, коим образом отец наш... в 1647 году начал регулярное войско употреблять и устав воинский издан был...»[8,49]. В праці А.В.Чернова «Збройні сили Російської держави XV-XVII ст» наводиться цікава характеристика війська XVII ст. Автор стверджує, що перші полки нового строю були створені ще за першого Романова – Михайла Федоровича [9,189].

Перетворююча діяльність уряду Олексія Михайловича торкалася багатьох сфер життя. Так, в 1646 р. було проведено податкову реформу, основним змістом якої став перехід від поземельного до подвірного обкладення: одиницею оподаткування замість сохи (одиниця виміру земельних ділянок) став двір. Це упорядкувало систему збору податків. Важливим кроком в розвитку системи московського законодавства стало Соборне Уложення 1649 р. – перший друкований кодекс російського права. Уложення складалося з 967 статей, розділених на 25 розділів. Надруковане в 1 200 примірників, Уложення швидко розійшлося, у зв'язку з чим потреба в його перевиданні виникла вже в тому ж році. Це є яскравим свідомством того, що московське суспільство неухильно розвивалося, правові документи ставали все більш потрібними. При прийнятті кодексу було вирішено всі подальші укази додавати до Уложення 1649 р. В результаті лише за другу половину XVII ст. таких «новоуказних статей» було прийнято понад 1500. Окрім цього, прийнято цілий ряд інших важливих законодавчих актів: «Торговельний статут»(1653р.) і «Новоторговий статут»(1667р.), в яких були закладені основи економічної політики протекціонізму – сприяння діяльності вітчизняних купців і промисловців. У 1669р. був прийнятий кримінальний кодекс, що складався з 128 статей [10, 47].

Церковна реформа 50-60-х рр. XVII ст. була викликана прагненням зміцнити централізацію російської церкви аналогічно іншим ланкам державного апарату. Її проведення почалося навесні 1653 р. Першим кроком стало одноосібне розпорядження патріарха Нікона, що торкалося

двох обрядів, поклонів і перстоскладання при хресному знаменні, але не містило в собі жодного обґрунтування необхідності даної зміни в обрядах. До того ж розпорядження патріарха не було підкріплене авторитетом церковного собору. Подальші рішення Нікона були більш обміркованими і спирались на авторитет церковного собору й ієрархів грецької церкви, що додало цим починам видимість рішень всієї російської церкви, які підтри- мала «вселенська» (тобто константинопольська) православна церква. Такий характер мали, зокрема, рішення про порядок виправлень в церковних чинах і обрядах, які були затверджені весною 1654 р. церковним собором.

Одним з ініціаторів і натхненників великих перетворень у Московській державі XVII ст. був цар Федір Олексійович (1676-1682), можливо, найбільш замовчуваний цар з династії Романових. Зазвичай, його згадують лише тоді, коли йдеться про скасування місництва(1682р.)

Місництво було старовинним звичаєм, згідно якому призначення членів государевого двору на посаду залежало від знатності та віку їх роду, і його відміна мала, безумовно, позитивне значення для держави. Царі з 1682р. вже без всяких обмежень могли призначати на вищі пости найздібніших зі своїх приближених. Була, правда, і зворотна сторона – незрідка високі посади стали діставатися особам, що потрапляли у фавор і не мали жодних особливих чеснот.

Усвідомити корінь реформаторських ідей царя Федора Олексійовича допоможе характеристика, дана государю Олексію Михайловичу В.О.Ключевським: «...Цар Олексій чимало допоміг успіху перетворюючого руху... Він не дав керівних ідей для реформи, але допоміг виступити першим реформаторам з їхніми ідеями, дав їм можливість відчутти себе вільно, виявити свої сили й відкрив їм доволі просторий шлях для діяльності: не дав ні плану, ні напрямку перетворенням, але створив перетворюючий настрій» [1,309-310]. Кожній глибокодумній людині зрозуміло, що означає «перетворюючий настрій». Це

та аура, у якій можуть народитися й діяти реформатори. Цей настрій поширився, передусім, на старшого сина Олексія Михайловича – Федора.

Реформи Федора Олексійовича не були простою забаганкою царя, держава потребувала негайних змін і, насамперед, у військовій справі. Уряд Федора Олексійовича отримав нелегкий спадок. Московія продовжувала війну з Османською імперією. Князю В.В.Голіцину, одному з найосвіченіших людей XVII ст., було доручено реформування війська. Він за наказом царя створив спеціальну раду, яка складалася тільки із служилих людей. Сільвестр Медведєв детально описує обговорення радою військових справ. Рада рекомендувала ввести нову військову організацію. Замість сотень були впроваджені роти, склад яких становив 60 осіб. 6 рот складали 1 полк. Крім того, змінювалась і система командування: замість сотенних голів вводилися посади ротмістрів і поручиків [7,54]. Реформа вдосконалювала вже наявну регулярну армію європейського зразка. Вояки набиралися із «даточних» людей (з 25 дворів по людині), що на багато десятиків років випереджало т.зв. «рекрутські набори». Отже, нова, реформована Федором Олексійовичем армія, не лише вистояла й завдала потужних ударів агресору, але й загартувалася в боях і виросла спочатку до двох третин, а до кінця війни (1681р.) – до чотирьох п'ятих збройних сил Московії. Укладення миру дозволило енергійному помічнику Федора Олексійовича – князю В.Голіцину – провести в державі військово-окружну реформу [6, 12].

Під час царювання Федора Олексійовича і в період регентства Софії Олексіївни (1682-1689) продовжувалося залучення на російську службу іноземних фахівців, писемність ставала надбанням широких кругів дворянства, великий попит мають навчальні посібники. У 1687 р. в Москві відкрився перший вищий заклад – Греко-Латинська академія.

Отже, XVII століття було епохою значних змін в побуті й в мисленні, в науці й літературі. При цьому докорінної ломки основ життя суспільства не відбувалося, реформи входили в московське життя поступово, мав місце своєрідний компроміс між прихильниками та противниками реформ.

Завершуючи огляд розвитку московської державності XVII ст., відзначимо, що саме Смута вперше поставила на порядок денний ідею взаємної відповідальності один перед одним народу і держави, підтвердила тезу про необхідність союзу та спільної праці держави й церкви. Суспільна думка активно розмірковує про можливість виборності влади і обмеження кола царських повноважень, зупиняючи свій вибір в результаті на самодержавній формі правління. Однією із найсуперечливіших для XVII ст. проблем було питання про реформи та перетворення: фактично, саме ця розбіжність в думках і розділила російське суспільство (спочатку, в XVIIст., на рівні церковному, а потім, у XVIII ст. – на державному). XVII століття – століття складне, суперечливе, яке несло в собі масу альтернативних можливостей (як використаних, так і невикористаних) [10,49].

Виходячи з того, що історична література останнім часом поступово долає стереотипи щодо «петровської» та «допетровської» доби, найправильнішим було б не протиставляти XVII і XVIII століття, а розпочинати модернізаційні процеси Московської держави з XVII століття [11,71]. Бо саме в цей час, ще задовго до Петра, були здійснені реформи, зміст і наслідки яких важко переоцінити [12,7].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций: в 3 кн. Кн. 2. М.: Мысль, 1995.
2. Лисейцев Д.В. Столетие выбора: российская государственная идеология XVII века // Россия XXI. 2003, №3.
3. Костомаров Н.И. Смутное время Московского государства начала XVII века. М.: Мысль, 1994.
4. Платонов С.Ф. Москва и Запад в XVI-XVII веках. Борис Годунов. М.: Мысль, 1999.
5. Успенский Б.А. К истории троестерстия на Руси // Успенский Б.А. Этюды о русской истории. М.: Мысль, 2002.
6. Россия при царевне Софье и Петре I. Записки русских людей. Составитель А.П.Богданов. – М.: Современник, 1990.
7. Медведев С. Созерцание краткое // Россия при царевне Софье и Петре I. – М.: Современник, 1990.
8. Цит. за: Нефедов С.А. Первые шаги на пути модернизации России: реформы середины XVII века // Вопросы истории, 2004, №4.
9. Чернов А.В. Вооруженные силы Русского государства XV-XVII вв. – М., 1954.
10. Цит. за: Лисейцев Д.В., Рогожин Н.М. Россия после Смуты – время выбора // Отечественная история, 2008. №5.
11. История человечества. В 8-и томах. Т. XVII. Россия (под общей редакцией чл.-корр. РАН А.Н. Сахарова. – М., Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003.
12. Баггер, Ханс. Реформы Петра Великого. Обзор исследований. – М.: Прогресс, 1985.

Наталія РАДЧЕНКО

РОЛЬ ХРИСТИЯНСТВА В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

(студентка V курсу факультету історії та права)

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент К.С. Мельничук

У XV-XVI ст. наше козацтво функціонувало в дуже тісній спайці з православним життям, безпосередньо опікуючись проблемами церкви. Можна сказати, що саме православ'я формувало козацький менталітет, а козацтво, в свою чергу, відстоювало православну віру. Звичайно, церква не створювала

спеціально цю структуру для власного захисту, але те, що вони весь час перебували у тісній єдності – це безумовно.

Значення конфесійного фактора в житті людини середньовічного суспільства важко переоцінити. Він становив доміную морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло з розвитком реформаційного руху. Запеклу протидію останньому чинила католицька реакція, у цьому процесі оплотом Ватикану в центрально-східно-європейському регіоні стала Річ Посполита, до складу якої входили й українські землі.

До XVI ст. віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Однак, розвій контрреформації зумовив посилення католицького впливу, насамперед, у Галичині та західних районах Волині й Поділля. Широку діяльність у різних сферах суспільного життя розгорнув у Речі Посполитій орден єзуїтів. Поступові католицької ідеології сприяла й нестабільність у середовищі православної ієрархії.

А на неї вказують хоча б такі риси їхнього характеру: звичай не карати злочинців під великий піст, починати будь-яку важливу справу після молитви, носити при собі "натільний" хрест, образи із зображенням Покрови пресвятої Богородиці, архістратига Михаїла, Миколи-чудотворця; віра в рятувальну силу хреста під час "походів і баталій", звичай записувати імена вбитих у бою в синодики, або поменники, військовий клич, з яким запорізькі козаки зверталися до своїх побратимів по вірі й походженню перед початком усіляких походів: "Хто хоче за віру християнську бути посадженим на палю, хто хоче бути четвертований, колесований, хто готовий стерпіти всілякі муки за святий хрест, хто не боїться смерті - приставай до нас. Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя!", та й особлива повага до людей, які "письмо священне читають і інших йому навчають" [1; 258]. Усе це допомагає ясніше бачити, яке значення мала релігія в усьому житті українського козацтва.

Але запорізькі козаки зовсім не заглиблювались у тонкощі богословського й катехізичного вчення, надаючи більше значення безпосередній вірі, заснованій, швидше, на почутті, аніж на розумі, і, живучи в умовах постійної військової тривоги, нерідко через необхідність вони задовольняли свої релігійні потреби не так, як належало, а як було можливо. Так, якщо під час походу Чорним морем вони не мали при собі священника, якому могли покаятися у своїх гріхах перед лицем неминучої смерті, вони, як говориться в козацькій думі, "сповідувались Богу, Чорному морю і своєму отаману кошовому". Такі ситуації нерідко накликали на запорожців несправедливі докори в безвір'ї та байдужості їхній до релігії [1, с. 263].

Характеризуючи козацький тип, М.Костомаров звертав увагу на ті риси, які були найпритаманніші йому. Одна з основних – віра. „Ідея про релігію сполучається в козака з ідеєю про батьківщину. Замість „городи руськіє“ він звик уживати виразу „городи християнські“, „земля християнська“, яка називається в нього вітчизною [12; 130].

Призначенням козака була війна, а становище України вимагало постійного вміння тримати зброю в руках. Козак любив свій обов'язок боронити рідну землю. Ідея віри і любові до батьківщини поєднувалася в нього з ідеєю війни.

Однією з визначальних рис козака була його войовничість. Степова війна відзначалася несподіваними ситуаціями, швидкоплинністю, тож у козацькій тактиці поєднувалася обережність з хоробрістю. Зазвичай війна розпочиналася з метою релігійною: „За віру християнську“ – такі виправи проти татар і турків подібні до лицарських походів релігійних орденів Заходу [12; 142].

Досить часто козак ішов на війну заради слави, тобто з бажанням прославитися військовими подвигами – „слави і честі набрати“, а інколи просто задля здобичі. Іноді заради слави козак відважувався на найвідчайдушніші подвиги, щоб його не назвали боягузом. Смерть була не страшною для відважного лицаря, коли *Слава його не вмере, не поляже, А лицарство-козацтво всякому розкаже* [12; 143].

Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і завадала всіляких утисків щодо побудови храмів, культових відправ "людям грецької віри" тощо. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. поклало початок занепаду православної церковної ієрархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Берестейська унія викликала гостру опозиційну реакцію, про цю свідчили виступи православних на сеймах і сеймиках також твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для властей становила нова суспільна сила — козацтво. Релігійність у його середовищі проявлялася мало. Навіть традиційний обряд прийняття до січового товариства, що включав і поняття віри, особливою строгістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з "неприятелем святого Христа". Разом з тим, загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання.

Наприкінці XVI століття польсько-шляхетський уряд, намагаючись використати частину козаків для захисту кордонів, а решту повернути у кріпацтво, взяв на службу кількисот козаків і склав на них реєстр. Цим реєстровим козакам віддали містечко Трахтемирів, де вони і збудували свою церкву, що стала першою парафією українського козацтва. Потім, у період козацько-селянських повстань, вона занепадала. Замість

Трахтемирівської церкви парафією для запорожців став Межигірський монастир у Вишгороді під Києвом. Так було аж до трагічного занепаду Запорозької Січі [2, с. 209].

До середини XVII століття Запорізька Січ, її духовенство, її церква були підпорядковані київському митрополиту й через нього визнавали верховну зверхність вселенського єрусалимського патріарха.

У другій половині XVII століття, коли Україна ввійшла до складу Росії на правах автономії з владою виборного гетьмана на чолі, Запорізька Січ була автономною навіть відносно гетьманського уряду. Київські митрополити не раз замірялися підкорити запорізьку церкву своїй кафедрі. Запорізька Січ разом з ігуменом Межигірського монастиря боролися проти цих спроб.

Підпорядковуючись московському патріарху номінально, запорізька церква була в безумовному віданні лише одного запорізького коша, уряду Січі, котрий поставив на її чолі "начальника запорізьких храмів" Володимира Сокальського.

Парафіяльність Межигірського монастиря виявлялася в тому, що він направляв на Січ священників. Ставилися до них дуже прискіпливо, відсилаючи негайно до монастиря за найменше порушення приписів. Богослужіння проводилося щодня, а священники повинні були бути красномовними та вміти читати проповіді напам'ять.

Усе духовенство, яке посилалося з Межигірського монастиря на Запоріжжя, могло залишатися там тільки рік - з вересня по вересень. Виняток був можливий лише тоді, коли священник дуже полюбить козакам. Але духовні особи не мали урядової влади, не наважувалися втручатися в "мирські справи", за винятком заступництва під час публічних покарань за незначні провини. Вони були зобов'язані приносити присягу на вірність кошу.

Найважливіші церковні справи вирішувалися на раді, а останнє слово було за кошем. Їх рішення ставилися вище за розпорядження київського митрополита та права межигірського архімандрита. На раді обирали священників, які прибули з монастиря, розв'язували питання про будівництво церкви на Запоріжжі.

Таким чином, із Межигірським монастирем козаків зв'язувала лише моральна залежність. Хоча козацька прихильність до нього виявлялася й цілком конкретно: вони на свій кошт утримували там шпиталь і притулок для найстаріших козаків [2, с. 211].

"Спонуковані релігійним почуттям, - каже Д. Яворницький, - запорізькі козаки двічі кожного року мирного часу вирушали пішки "на прощу", тобто на поклоніння святим місцям у монастирях: Самарський, Мотронинський, Києво-Печерський, Межигірський, Лебединський і Мошенський: першого разу восени, у вересні й жовтні, другого разу перед постом на масляну; в останньому разі благочестиві паломники лишалися у святих обителях весь піст до Пасхи й протягом цього часу говіли, сповідалися й причащалися" [1, с. 261].

Деякі з запорожців після бурхливого життя, військових походів і пригод закінчували свої дні у стінах монастиря.

Таким чином, розглянувши питання про стосунки українського козацтва та церкви, ми можемо дійти висновку, що православ'я посідало в житті козаків перше місце, з ним узгоджувалися усі їх вчинки, хоч воно й не сприймалося як щось стале, книжне, а лише як власні релігійні почуття.

Надзвичайна релігійність українського козацтва була однією з причин значних змін у менталітеті українського народу, його культурі. Так, наприклад, козаки (козацька верхівка) започаткували в Україні добу українського (козацького) бароко, що є вагомим внеском до світової культури.

Наведені дані переконливо свідчать про поступ у формуванні станової самосвідомості. Серед головних його чинників слід назвати створення на прикордонні центри козацької громади — Запорозької Січі, де кристалізувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності. Захист українських земель від татарської агресії став життєвою потребою запорожців, що поряд із шляхетськими традиціями сприяло творенню козацького ідеалу. На становлення духовних основ козацької верстви впливали ідеї спадкоємності історичних традицій Русі-України, що містилися в творах письменників-полемістів, розгортання визвольного руху проти іноземного панування, а також поява серед запорожців постатей, які уособлювали моральний авторитет серед сучасників.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. - К.: Наукова думка, 1990. - Т. 1
2. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. - К.: Дніпро, 1991.
3. Дорошенко Д.і. Нарис історії України: У 2 т. - К.: Глобус, 1992. - Т. 1.
4. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. - К.: Заповіт, 1995.
5. Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— К., 1984.
6. Яковенко Н. "Чоловік добрий" і "чоловік злий": з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI — середини XVII ст.: ментальність та історія ідей.— К., 1992.— Т. 1.
7. Кравченко І. Світ запорозький та його цінності // Запорозжці. До історії козацької культури.— К., 1993.
8. <http://kps.lviv.ua/istoriya/legendy-i-mify-ukrajinskogo-kozactva/>
9. Тойнбі А. Дослідження історії. - К., 1995. - Т.1.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. - Нью-Йорк, 1956. - Т.7
11. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ, 1994.

12. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К., 1994.

Тетяна СИДОРСЬКА

СОФІЯ КИЇВСЬКА В ПЕРІОД МОГИЛЯНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – канд. іст. наук, доцент В.Г. Грінченко

У кожного народу є свої національні святині, що уособлюють одвічне негасиме вогнище його духовності. Для України це, насамперед, Свята Софія Київська, яка втілила в собі тисячолітню історію держави, синтезувала релігійні, суспільно-політичні, естетичні здобутки народу. Тому різнопланові дослідження саме цієї пам'ятки завжди є актуальними. Дана тема уявляється досить значимою, оскільки Софія Київська є гордістю сакрального мистецтва України та візитною картою України в усьому світі, а обраний нами період в її історії – так зване Могилянське відродження (період перебування Петра Могили на митрополичому престолі у другій чверті XVII століття) – час, коли Софійський собор почав відроджуватися і набувати сучасних рис.

При написанні статті нами використано як монографічні праці, так і статті в наукових журналах. Значний обсяг інформації щодо дослідження Софійського собору за Петра Могили міститься в статтях Н. Нікітенко [7; 8], С. Голубева [3], Ф. Ернста [4], а також у монографіях – А. Жуковського [5], О. Крижанівського [6] та ін. В цих працях вони показали позитивні зрушення в релігійному і культурному житті України, зроблені за період перебування Петра Могили на митрополичому троні. При написанні статті в якості джерел ми використали праці очевидців того часу – Гійома де Боплана [2] та Ерїха Лясоти [1], які в своїх працях згадують про історію Софійського собору за часів Петра Могили.

Відродження собору Святої Софії в Києві справедливо пов'язують з іменем Петра Могили, котрий впродовж чотирнадцяти років посідав Київську митрополичу кафедру. На сеймі 1632 р. Петро Могила домігся у польського короля офіційного відновлення Руської православної церкви після кількох десятиріч її напівлегального існування. Отримавши у Львові висвячення в сан митрополита наприкінці квітня 1633 р., Петро Могила призначив свій в'їзд до Києва і освячення Софії Київської на 7 липня [3, 732]. Перебравши собор від уніатів, Петро Могила в 1638 році влаштував при ньому чоловічий монастир, що надавало Софії Київській значення важливого православного осередку і дало змогу якнайшвидше відродити поруйнований храм.

Могилина реставрація – є окремою великою сторінкою в історії Софії Київської, що дає нам змогу уявити історично визначену державотворчу роль цього собору. Петро Могила відреставрував центральне ядро храму Святої Софії, причому головну увагу він приділив вівтарній частині і північному фасаді, в якому тоді знаходився центральний вхід. Для влаштованого при соборі монастиря він звів довкола храму Св. Софії дерев'яні монастирські споруди [4, 31].

Петро Могила отримав храм у занедбаному стані, без внутрішніх прикрас та святих ікон [3, 17]. Картина розорення Софії Київської постає з різних тогочасних документів. Зокрема дізнаємося, що до часів Петра Могили в храмі не залишилося ніякого церковного начиння, “тільки самий спустілий і впалий мур голий і олтарі, руїнами завалені” [2, 137].

У вітчизняній науковій літературі зазначається, що над реставрацією Софії Київської в період Могилянського відродження працювали відомий італійський зодчий Октавіано Манчіні та українські художники брати Тиміш, Степан та Іван Зінов'єви; до оздоблення храму були залучені виписані з Москви Яким Євтихійєв (золотих справ майстер), іконописець Йоакиму, а також різьбярі, теслі, муляри [4, 136–137; 6, 219; 8, 159].

Добре розуміючи релігійне та історико-культурне значення Софії Київської, Петро Могила ставив своєю метою збереження її давніх форм і живопису. Проте він не обмежився лише реставраційно-консерваційними заходами. Дослідженнями встановлено, що митрополит Петро Могила втілював у монументальному комплексі Софійського собору свою церковно-політичну програму, яка полягала в уславленні Володимира Хрестителя [3, 730–733].

Ктиторийський напис Петра Могили (ктиторий – особа, яка виділила кошти для будівництва та ремонту православного храму чи монастиря), виконаний у 1634 р. на арках центральної бані собору, стверджував, що Софія Київська була закладена за Володимира Великого, але завершена за Ярослава Мудрого [8, 161]. Концепція “Ярослав – завершувач справ Володимира” вплинула, зокрема, і на поновлений княжий груповий портрет XI ст., на якому з ініціативи Петра Могили перед постаттю князя Ярослава Мудрого з моделлю храму з'явилася фігура князя Володимира Великого [8, 162]. Таким чином, портрет у редакції Петра Могили репрезентував князя Ярослава як завершувача справи батька у спорудженні Святої Софії,

що перегукується зі свідченням митрополита часів Київської Русі Іларіона про закінчення Ярославом Мудрим починань Володимира Великого.

Церковно-політична концепція П. Могили максимально позначилася на реконструйованій північній галереї собору: у внутрішній галереї він помістив вітвар із зображенням святого Володимира Великого. Цей вітвар входив до складу давньої усипальні Ярослава Мудрого, яка складалася з кількох приміщень. На залишках усипальні в зовнішній галереї Петро Могила спорудив багату каплицю, приділивши велику увагу її внутрішньому та зовнішньому оздобленню [8, 161].

У східному торці південної зовнішньої галереї, П. Могила створив ще одну каплицю-усипальню, призначену для раки з мощами священномученика Макарія [3, 737]. З 1495 р. Макарій був митрополитом Київським і всієї Русі, котрий намагався відроджувати православну церкву, яка зазнавала угисків від католиків та уніатів. Він хотів навести порядок у церковних справах Київської митрополії, яка перенесла жадливі напади монголо-татар. Тому одним із головних своїх завдань митрополит Макарій вважав відбудову собору Святої Софії Київської, щоб зробити там свій кафедральний храм. Як мученика за віру, Макарія канонізували, і він увійшов до пантеону святих православної України [7, 34]. Отже, усипальня Макарія виявилася дзеркально симетричною усипальні Володимира. Найпершу згадку про раку Макарія у Софії Київській знаходимо в щоденнику Еріха Лясоти: “Там само в одному дерев’яному ящику показують тіло митрополита, котрий був обезглавлений татарами; тіло й досі перебуває нетлінним, у чому я особисто переконався, доторкнувшись до його руки й голови через полотняне покривало, що покриває тіло” [1, 181]. До часів Петра Могили рака Макарія постаріла, тому він після 1633 року, коли відібрав Софію в уніатів, замінив її новою, теж дерев’яною, але закритою металевим гранчастим віком. Над ракою тоді ж зобразили дві постаті архангелів у архієрейському вбранні, які стоять обабіч врат вітваря із сувоями в руках, що, ймовірно, натякало на служіння архієрея Макарія в Церкві небесній [7, 36].

Після побудови каплиці-усипальні в південній галереї митрополит переніс до неї раку Макарія з Михайлівського вітваря. Про усипальню Макарія ми дізнаємося з малюнка А. ван Вестерфельда. Художник зобразив раку в приміщенні з невеликим загратованим вікном у південній стіні. Її встановлено на постаменті, вмонтованому в довгий і низький товстостінний кам’яний ящик, що має на собі сліди давнини – тріщини й пошкодження; на сьогоднішній день рака виглядає зовсім новою.

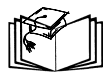
Крізь гранчасте віко, що замикалося, можна бачити накрите покривалом мощі, які лежали головою на захід. Але самої голови, як це видно з малюнка, при мощах не було: крізь грати проглядає ліва рука, що лежить на грудях досить близько до узголів’я. Виступ стіни в ногах раки прикрашений чудовою кам’яною скульптурною лиштвою, увінчаною дерев’яним різьбленим фронтоном. Посередині фронтону – щось на зразок гербового щита, поділеного по вертикалі навпіл. У головах і ногах раки на підлозі стоять свічки у високих різьблених свічниках, а на стіні біля узголів’я висить квадратна ікона святого Макарія [7, 34].

Надання загальнонародного значення шануванню Макарія Київського було у той час одним з найважливіших кроків Петра Могили на шляху до етноконфесійної консолідації українського суспільства. Дуже важливим діянням митрополита у цьому сенсі було перетворення Софії Київської на всенародне святилище, де зберігалися зібрані ним святі мощі й численні православні реліквії [7, 35]. Головне місце серед них безперечно належало мощам духовного і світського проводирів народу – митрополита Макарія та Володимира Хрестителя, чії останки зберігаються в каплицях і зараз.

Каплиця-усипальня Володимира часів Петра Могили в зовнішній північній галереї у своїх основних рисах збереглася й донині. Вона мала низький вітвар з округлим вікном над ним, коробове склепіння, що спиралося на арки. Вхід, оформлений ліпним фронтоном. Ці взаємопов’язані елементи приміщення не залишають сумнівів, що вони належали до єдиного комплексу створеного в часи Петра Могили [8, 162].

З призначенням каплиці пов’язаний зміст її живопису. Тут збереглися фрагменти розписів XI–XVIII ст. До часів Петра Могили належать деякі сюжети на тему Богородичного Акафіста (акафіст – літургійна поема), що збереглися до наших днів над входом у каплицю і всередині неї, на північній арці та південній стіні. Центральною сценою стінописного циклу була найбільша композиція “Покрова Богоматері”, розміщена на найкраще освітленому місці південної стіни. Богородиця виступає тут, як одухотворений храм, захищаючи своєю “чесною ризою” “вся православния християни”. Відповідно до акафістного тексту намальовано великий храм, під склепінням якого зображено Богоматір у позі молитви. Ангели обабіч Богоматері тримають у руках її покров, простягаючи його над усіма, хто перебуває у храмі. Нижче зображено сонми святих, які супроводжують Богоматір, а ще нижче, в оптимальному для огляду місці, можна бачити нижню частину постаті невідомого святителя [6, 231].

Іконографічна композиція “Покрова” набула великої популярності в Україні з початку XVII ст., оскільки вона уособлювала покровительство Богоматері українській державності та церкві. Ця сюжетна сцена мала три яруси зображень: верхній – Богоматір з ангелами, середній – святі, нижній – духовні ієрархи та світські володарі (священство і царство), котрі стоять двома групами обабіч св. Романа Сладкоспівця – автора Акафіста Богоматері. Починаючи з XVII ст., окремі персонажі долішнього ярусу могли набирати портретних рис конкретних історичних осіб.

Про вигляд Софії Київської після відновлювальних робіт Петра Могили свідчать малюнки голландського художника Абрагама ван Вестерфельда, виконані у 1651 р., а також опис собору архidiaконом Павлом Алеппським, котрий відвідав храм у 1652 р.

А. ван Вестерфельд перебував у складі почту польсько-литовського гетьмана Януса Радзивілла, який тимчасово захопив Київ під час визвольних змагань 1648–1654 рр. Табір Радзивілла розташовувався біля храму Святої Софії, а сам гетьман оселився “в покоях отця митрополита в Софійському монастирі” [цит. за: 5, 42]. Абрагам ван Вестерфельд, який зробив низку замальовок руїн давніх храмів і краєвидів Києва, особливу увагу приділив Софійському собору. Серед його малюнків, зокрема, були: 1) зображення княжого групового портрета; 2) раки Макарія в каплиці П. Могили; 3) вигляд Софії Київської зі сходу; 4) південна частина західного фасаду Софії Київської; 5) південна зовнішня галерея, фасад; 6) південна зовнішня галерея, інтер’єр (див. додаток).

Малюнки Абрагама ван Вестерфельда переконують нас у тому, що після реставрації Петром Могилою Софія Київська загалом зберегла свій давній вигляд. Арки первісних відкритих галерей ще не були закладені; південна й західна галереї перебували в доволі поруйнованому стані, без склепінь. Однак вівтарна частина собору й перекриття бань були відреставровані, а східні завершення відкритих галерей перетворені на закриті приміщення, перекриті односхилим дахом. Північний портал собору був оформлений колонами і пишним аттиком, над яким височіли постаті воїнів зі списами в руках. До цього головного входу з боку Софійського майдану вела гарна дзвіниця з в’їздом, влаштована у високому дерев’яному паркані [5, 57].

Цікавими є також свідчення Павла Алеппського, котрий супроводжував патріарха Макарія у його подорожі в Росію в середині XVII століття [6, 68]. У повній відповідності з малюнками А. ван Вестерфельда П. Алеппський повідомляє, що західна частина храму все ще перебуває в руїнах. Кияни йому розповідали, що в давні часи собор був розорений і підпалений татарами і в такому розореному стані він перебував понад сто років, ставши притулком для худоби і диких звірів. Згодом, як свідчить Павло Алеппський, церква була відновлена, а потім знову поруйнована уніатами, які “зірвали усі плити її підлоги й мозаїку та помістили у своїх церквах” [6, 68].

Тож Павло Алеппський правдиво свідчить, що собор перебував у руїнах аж до прибуття Петра Могили, котрий “трудився над відновленням цього храму, наскільки це було у його владі, і довів його до того стану, у якому він перебуває тепер” [6, 72]. Наведені свідчення не залишають сумнівів, що ні до, ні безпосередньо після Петра Могили якісь значні роботи в соборі не провадилися.

Не можна погодитися з думкою деяких науковців, що джерела дещо перебільшують обсяг робіт, виконаних за Петра Могили. Захоплено описуючи Софію Київську, Павло Алеппський згадує, що у східному кінці північних галерей були дві каплиці, закриті пишню декорованими залізними ґратами. В одній з них Павло Алеппський бачив біломармуровий саркофаг з горбоподібним віком. Дізнаємося також про виготовлений за часів Петра Могили високий дерев’яний різьблений і позолочений іконостас із храмовою іконою Св. Софії Київської: “Іконостас при вратах цих вівтарів вельми чудовий і багатий: він зовсім новий і дивовижно прегарний; він такий великий, і поділяється на такі різноманітні відділи, і так рясно позолочений і прикрашений, що жодне перо не в змозі його описати” [цит. за: 6, 70–71].

Захоплюючись архітектурою Софії Київської, французький інженер Гійом де Боплан, який у 1630–1647 рр. будував в Україні фортеці, писав: “Храм Св. Софії має гарний фасад та чудовий вигляд, з якого боку його б не оглядали. Бо краса його мурів посилюється численними посталями й малюнками з історії, зробленими мозаїкою” [2, 114].

Отже, організаційні заходи Петра Могили щодо Софійського собору були спрямовані на розбудову національної держави і церкви. Для нього Софія Київська була живим унаочненням безперервної православної традиції України. З викладеного вище матеріалу, можна дійти висновку, що Петро Могила не обмежився лише реставраційними заходами, оскільки він втілював у Софію Київську власну церковно-політичну програму прославлення світського та духовного керівників українського народу – Володимира Великого та Макарія Київського. Для цього Петро Могила створив їхні пишню оформлені каплиці-усипальні.

Розуміючи релігійне та історико-культурне значення Петро Могила ретельно ставився до збереження її давніх форм і живопису, збирав до Святої Софії мощі святих, устаткував її богослужбовими книгами і церковним начинням. В значній мірі завдяки заходам щодо відновлення та реставрації Софійського собору у Києві, зробленим за Могилянського відродження, цей храм зберігся до наших днів і вимагає лише підтримки його естетичного та художнього вигляду.

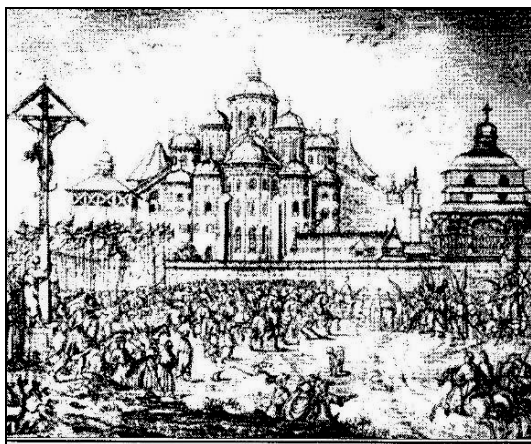
БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонович В. Мемуари до історії південної Русі (XVI ст.). – Дніпропетровськ: “Січ”, 2005.
2. Боплан Г. Опис України / Пер. з фр. В. Косика. – Львів: “Мета”, 1998. – 180 с.
3. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила как возобновитель киевских храмов // Киев. епархиальные ведомости. – 1898. – № 17. – С. 727–741.

4. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця в історії та пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. – К.: “Держ. вид-во України”, 1962. – Т. 22. – С. 125–165.
5. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: “М-во”, 1997. – 304 с.
6. Крижанівський О. П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: “Либідь”, 1994. – 336 с.
7. Нікітенко Н. “Відаю себе волі Божій”: 500-річчя мученицької кончини Макарія Київського (1497–1997) // Людина і світ. – 1997. – №8. – С. 33–37.
8. Нікітенко Н. Володимирський меморіал у Софії Київській часів Петра Могили // П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К.: “Дніпро”, 1997. – С. 159–167.

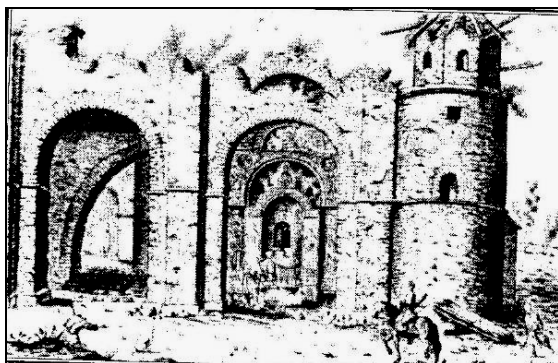
ДОДАТОК

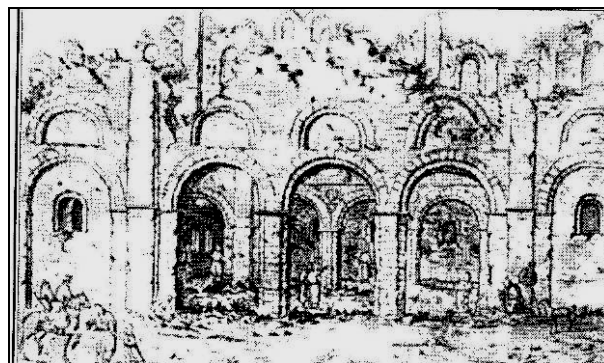
Вигляд Софії Київської зі сходу.
Малюнок А. ван Вестерфельда (1651 р.).

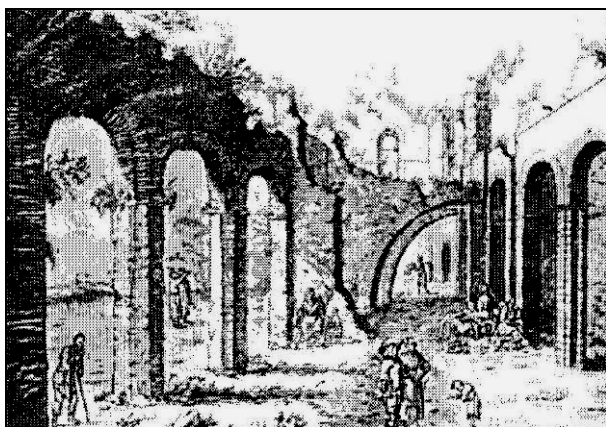
Княжий груповий портрет.
Малюнок А. ван Вестерфельда (1651 р.).

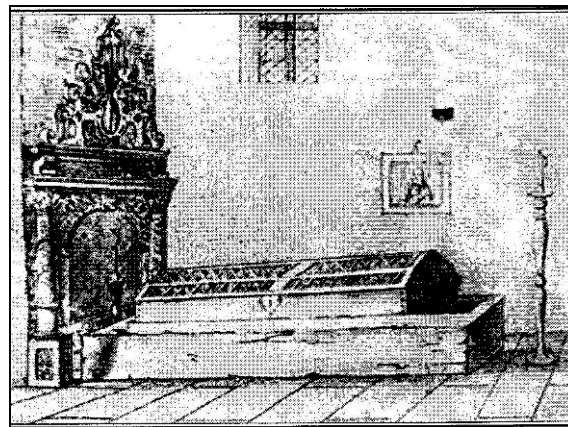
Південна частина західного
фасаду Софії Київської.
Малюнок А. ван Вестерфельда (1651 р.).

Південна зовнішня галерея. Фасад. Малюнок
А. ван Вестерфельда (1651 р.).

Південна зовнішня галерея. Інтер'єр.
Малюнок А. ван Вестерфельда (1651 р.).

Рака Макарія в каплиці П. Могили.
Малюнок А. ван Вестерфельда (1651 р.).

Олександр СІРЕНКО

ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЙ НАЦІОНАЛІЗМУ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ.*(магістрант факультету історія та права)**Науковий керівник – доктор історичних наук, професор О.І. Кіян*

Не зважаючи на глобалізацію та інтернаціоналізацію сучасного суспільства дослідження історії націоналізму було і залишається важливим атрибутом історичного пізнання. Свідченням великого наукового інтересу до проблеми є численні публікації різнопланового характеру, серед яких варто відзначити монографічні дослідження вітчизняних фахівців: Г. Касьянова(1,4), Р. Шпорлюка(9); зарубіжних істориків: Ентоні Сміта(3), Ернеста Гелнера(2) та інших. Але незважаючи на численні праці теорія націоналізму так і не отримала окресленого категорійного апарату а також загальної теоретичної бази. Саме тому розгляд цього питання потребує подальшого дослідження в історичній науці. Відповідно в статті поставлена мета – на прикладі історико-політичної думки 3х. Європи ХІХ століття простежити еволюцію ідеї націоналізму.

Для висвітлення теми спробуємо визначити категорійний апарат дослідження на основі тверджень сучасної історичної науки. Термін «націоналізм» найперше його вжив у розумінні певного соціального й політичного поняття німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер та французький церковник-контрреволюціонер абат Огюстен де Барюель наприкінці ХVІІІ ст. На початку ХІХ ст. слово траплялося зрідка; в англійській мові його вперше вжили 1836 р. у теологічному розумінні в доктрині про богообрані нації. Відтоді термін ототожнювали з національним себелюбством, але зазвичай перевагу надавали іншим термінам, таким як "національність" і "національна належність", зі значеннями палкого національного прагнення чи національної самобутності[1.16]. Наведемо ряд характерніших, специфічніших функціональних характеристик націоналістичної доктрини, які запропонував професор Лондонської школи економіки (Лондонський університет) Ентоні Сміт: 1. Поділ людства на нації є природним; 2. Кожна нація має свій специфічний характер; 3. Джерелом, першоосновою будь-якої політичної влади є нація, вся спільнота в цілому; 4. Якщо людина хоче буди вільною і прагне самореалізації, вона має ототожнювати себе з певною нацією; 5. Нації можуть самореалізуватися лише у власній державі; 6. Відданість національній державі, батьківщині — понад усе; 7. Головною передумовою всесвітньої свободи і гармонії є зміцнення національних держав [8,39].

Дещо іншу інтерпретацію зустрічаємо в Східноєвропейській історичній літературі. Націоналізм — світоглядний принцип, найбільшою мірою притаманний передовим представникам народу, що виборює своє право на розбудову власної держави, тобто прагне перетворитись на націю. Для ХХ ст., особливо його другої половини, це широко розповсюджене явище, зумовлене крахом світової колоніальної системи. Після розпаду СРСР у серпні 1991 р., націоналізм, як один із способів розвитку світової співдружності народів, вступив у свій черговий етап. Головною в націоналізмі є ідея державності та незалежності, самостійності. Але держава — не самоціль, а форма й засіб організації повноцінного життя народу. Народ, у свою чергу, — це не тільки корінний етнос, а й усі етнічні меншини. І дійсний (а не змішаний із шовінізмом, з його намаганнями довести виключність та зверхність «своєї» зростаючої етнонації) націоналізм обстоює право на, державність усіх (як корінних, так і некорінних) етнічних угруповань народу. Коли мета перетворення певного народу на державну націю вже досягнута, націоналізм тим самим остаточно виконує свою історико-конструктивну роль і від нього має залишитися лише патріотизм [9].

На наше переконання розглядаючи питання націоналізму цілком логічно побудувати історичну структуру походження цієї ідеї. Окремі прояви національних почуттів і національних рухів зустрічаються у стародавній, античній та середній віки (почуття відмінності стародавніх євреїв від невірних, античних греків від варварів, французько-англійський конфлікт під час Столітньої війни 1337—1453 і т. д. Але як масове й загальнопоширене явище націоналізм характерний в основному для новітніх часів. Більшість політичних і культурних явищ раніше цього часу мали універсальний, а не національний характер: найпоширенішою формою державних утворень були імперії, а не національні держави; релігії мали світовий характер і т. д. Як правило, більшість населення не була свідомо своєї національної відокремленості. Націю, як політичне (але не етнічне) утворення уособлював т.зв, репрезентативний клас (дворянство у Росії та Франції, шляхта у Польщі чи козацтво в Україні). Нерідко верхівка цього класу за своєю етнічною приналежністю відрізнялась від основної маси населення (як династія норманів у середньовічній Англії) [10].

На початку 17-18 століть. Початок утвердження націоналізму як універсального явища поклали англійська (17 ст.) і французька (18 ст.) революції, які скасували королівську владу і проголосили націю об'єднанням вільних громадян й джерелом державної суверенності. Дух націоналізму в Європі поширився завдяки війнам Наполеона І Бонапарта, який, з одного боку, підтримував національні рухи Італії і Польщі, а з другого боку викликав вибух патріотичних почуттів серед поневолених народів -німців, іспанців, італійців,

росіян. Після поразки Пруссії у війні з Наполеоном (1806) німецький філософ Йоганн Готліб Фіхте (1762—1814) у «Промовах до німецької нації» (1808) закликав німців до національного відродження та встановлення свого культурного лідерства у світі. У 1810 у Берліні була організована перша гімнастична організація, яка ставила собі за мету військове виховання молоді у дусі національних ідеалів. У 1815 у Йенському університеті було створене перше націоналістично-студентське товариство «Burschenschaft». Діяльність цих молодіжних організацій була підпорядкована меті національного об'єднання і здобуття національної незалежності; вони послужили зразком для пізніших національно-парамілітарних та студентських організацій серед слов'янських народів (чеських, польських, українських «Соколів», студентських громад тощо). Теоретичне обґрунтування Н. знайшов в ідеях романтизму, який стверджував особливу мистецьку вартість народних традицій, народної мови. Теоретики романтизму — передусім німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер (1744—1803) — особливу увагу приділяли слов'янським народам, які ніби-то зберегли свої традиції у незіпсованому і первісному вигляді, і тому передбачали велике майбутнє для слов'янських народів. (Гердер окремо відзначав особливу роль українців). Німецька класична філософія, у першу чергу у працях Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770—1831), хоча й відкидала романтичну традицію, обґрунтувала ідею національної держави не лише як об'єднання всіх громадян заради ідеалів свободи, безпеки і щастя, але як органічної особи, як втілення божественної ідеї на землі та уособлення найвищої стадії у суспільному розвитку [5,39].

В період 19 століття . Віденський конгрес 1815 лише частково визнав ідею національної держави у післявоєнному врегулюванні кордонів Європи, дозволивши утворення конфедерації малих німецьких держав (т. зв. Bund) та погодившись на виділення польської території Російської імперії в окреме автономне Варшавське королівство. Однак Віденський конгрес не поставив під сумнів сам факт доцільності існування імперій, а, навпаки, прагнув зберегти status quo з переддня Французької революції і наполеонівських воєн. Революції 1830-31 поклали край системі, утвореній Віденським конгресом, і послужили поштовхом для національних повстань у Бельгії (яка у 1831 була визнана незалежною державою), поляків (1830-31 і 1848) та італійців (1831). Поразка польського та італійського повстання привела до утворення в еміграційних національно-революційних організацій — «Молодої Італії» (1831), «Молодої Польщі» (1834), які в наступні десятиліття послужили праобразом подібних організацій серед інших народів — «Молодої Ірландії» (1840), «Молодої Туреччини», «Молодого Китаю» та ін. Лідер Молодої Італії Джузеппе Мацціні (1805—1872) сформулював принцип: «Кожній нації — держава»[4.39]. На початку 19 століття націоналізм перестав бути західноєвропейським явищем, поширившись на нові історичні регіони. У Південній Америці розгорнулися національно-визвольні рухи проти іспанської влади на чолі з венесуельцем Сімоном Боліваром (1783—1830) й аргентинцем Хосе де Сан Мартіном (1778—1850). У результаті повстанських рухів іспанську владу над південноамериканськими колоніями було ліквідовано, і проголошено незалежність Парагваю (1811), Аргентини (1816), Чилі (1818), Венесуели, Мексики, Перу (1821), Бразилії (1822), Болівії (1825), Уругваю (1828). Надзвичайно багатим на національні рухи був регіон Центрально-Східної Європи, яка перебувала під владою трьох імперій — Австрійської, Османської і Російської. Початок національному відродженню серед народів цього регіону поклали учені, дослідники історії, мови, фольклору — словак Я. Коллар (1794—1852), чех Ф. Палацький (1798—1876) та К. Гавлічек (1821—1854), південні слов'яни Л. Гай (1809—1872) і В. Караджич (1787—1864), обидва — засновники т.зв. іллірійського руху, який ставив собі за мету об'єднання південних слов'ян у єдину державу (Югославію), румуни С.Клайн (1745—1806) та Г. Лазар (1779—1823). Наполеонівські війни та польське визвольне повстання 1830—1831 прискорили кристалізацію національних рухів у Російській імперії[12,]. Формування російської національної свідомості одержало сильний поштовх у результаті Уварівських реформ, які проголосили «народність» (національність) разом з «самодержавством» і «православ'ям» основоположними принципами Російської імперії. Революція 1848 послужила сильним поштовхом для розвитку національних рухів і формування їхніх політичних програм. Разом з тим, вона вперше засвідчила, що національні рухи поневолених народів можуть перебувати у конфлікті між собою (як польський та український, угорський і словацький та ін. національні рухи). На загострення такого конфлікту вплинула поява нових інтелектуальних течій — гегельянства, марксизму та ін., які проголосили, що національні рухи т. зв. недержавних (неісторичних або малих) народів (такі як чеський, словацький, український, єврейський та ін. рухи) суперечать історичному прогресу, оскільки призначенням цих народів є ніби-то асиміляція і поступове розчинення у тілі державних (російського, німецького, польського, угорського та ін.) народів. Іншим новим явищем у розвитку націоналізму після революції 1848 було поєднання національних вимог з вимогами проведення реформ і модернізації економіки. Ідеологом цієї течії був німецький економіст Фрідріх Ліст (1783—1846), який вимагав введення високих митних тарифів для захисту внутрішнього національного ринку і прискорення індустріалізації, будівництва залізниць для економічного об'єднання розрізнених національних територій, розвитку національної освіти тощо [2,88]. У другій половині 19 ст. успішно завершилося об'єднання італійської та німецької нації. У результаті дипломатичних успіхів прем'єр міністра Сардинії графа К. Кавура (1810—1861) та військових походів повстанців на чолі з Дж. Гарібальді більшість території Італії

було об'єднано (1859—1861) під владою короля Віктора Емануїла I, а Рим приєднаний (1870) до Італійської держави. Приклад Італії стимулював відродження руху за об'єднання Німеччини. У німецькому русі виділялися дві концепції вирішення німецького питання: великонімецька передбачала утворення Великої Німеччини, яка включала б й Австрійську імперію; малонімецька виключала Австрію зі складу майбутньої німецької держави і виступала за об'єднання всіх німецьких земель навколо Пруссії. У 1860-х рр. перемогла малонімецька концепція. В результаті перемоги у австро-пруській війні (1866) Пруссія під проводом прем'єр-міністра О.фон Бісмарка (1815—1898) об'єднала німецькі землі, а після перемоги у франко-пруській війні було проголошено нову Німецьку імперію (1870). Поразка Австрії привела до внутрішньої реорганізації Австрійської імперії. Оскільки вона більше не претендувала на роль німецької держави, було зроблено певні поступки на користь ненімецьких народів — угорців, поляків, чехів. Було виділене в окрему державно-адміністративну одиницю Угорське королівство, й імперію було перетворено у дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867). Широкі автономні права було надано полякам у Галичині, що, у свою чергу, привело до загострення польсько-українського конфлікту. Іншим фактором посилення національних рухів у Європі, особливо у її південній і східній частині, стала боротьба навколо спадщини Османської імперії, яка в другій половині 19 ст. переживала занепад. У результаті Кримської 1853-56, російсько-турецької війни 1877—1878 та повстання південнослов'янських народів Румунію, Сербію і Чорногорію було визнано на Берлінському конгресі 1878 самостійними державами, а Болгарію — як автономне князівство під турецьким протекторатом (у 1908 її проголошено самостійною державою). Зворотньою стороною військових поразок Османської імперії було зародження руху «молодотурків» (1860—1876), які ставили завдання модернізувати свою країну за зразком європейських національних держав. Однак під час їхнього правління (1908—1918) молодотуркам не вдалося розв'язати суперечності між багатонаціональною імперією, яку вони хотіли зберегти, і національною державою, яку вони хотіли збудувати. Більш успішним були, однак, аналогічні спроби у Японії, де під час правління імператора Мейджі (1867—1912) було утворено національну державу за пруським зразком. Особливістю національних рухів наприкінці 19 — на поч. 20 ст. було те, що вони набрали масового і чітко політичного характеру. У Західній Європі активізувалось фламандське відродження у Бельгії, каталонське і баскське — в Іспанії. Політичними вимогами двох останніх було перетворення Іспанії у федеративну державу; частково їх було реалізовано у часи Іспанської республіки (1931—1939), однак утвердження диктатури Франко супроводжувалося відновленням централізму. Деякі із національних конфліктів у Західній Європі знайшли мирне розв'язання. Норвегія, яка у 1814 перебувала у складі Швеції, від'єдналася у 1905; Ісландія, що з 1830 входила у склад Данії, у 1918 стала незалежною республікою. Більш гострих форм набрала боротьба за визволення Ірландії з під влади Англії, яка увінчалась проголошенням Ірландської республіки у 1921. Та національні конфлікти на Балканському п-ві: дві балканські війни (1912 і 1913) та вбивство австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда у Сараєво (28.6.1914) послужили поштовхом до Першої світової війни[9].

Основна проблематика цього питання полягає в тому що до сих пір історична наука не спромоглася висунути єдину позицію щодо ідеї націоналізму. Тому ми наведемо обоє дві протилежні концепції щодо цього питання. А також зазначимо вчених які є засновниками цих концепцій. Суджень "творців" націоналізму — Руссо, Гердера, Ціммермана, Берка, Джеферсона, Фіхте й Мадзіні, — а також їхніх сучасних послідовників.

- (1) світ поділений на нації, кожна з яких зі своїм власним характером, історією й долею;
- (2) нація — єдине джерело політичної влади;
- (3) лояльність до нації не бере до уваги решту лояльностей;
- (4) щоб бути вільним, кожен індивід має належати до нації;
- (5) кожна нація потребує повного самовираження й автономії;
- (6) загальний мир і правосуддя потребують світу автономних держав[7,38].

Критики звертають увагу, що націоналісти часто поводитися так, щоб заперечити запропоновану в першому твердженні основну ідею, тобто "світ націй", приборкуючи власне самовираження, автономію й навіть характер інших націй, коли це відповідало їхнім власним інтересам або уявним інтересам їхніх рідних націй. Таким чином, націоналісти заперечували й спотворювали центральну доктрину націоналізму, яка надає великого значення особистому характеру націй і домагається конкретного визнання існування, індивідуальності й прав інших, аналогічних націй. Отже, як стверджує Джон Бруїлі, тоді як на практиці багато націоналістів діяло так, ніби їхня ідеологія пов'язана тільки з однією нацією (їхньою рідною), теоретично (а іноді й на практиці теж, як це сталося в "Молодій Європі" Мадзіні, що складалася з кількох національних рухів, зокрема й очолюваного ним під час доби Рисорджименто в XIX ст. руху "Молода Італія") націоналісти визнають поліцентричне бачення світу особистостей, а в *теоретичному* розумінні, націй[6,50]. Майкла Фрідена (Michael Freedен): він стверджує, що в кращому разі, націоналізм — це "вужькозосереджена" ідеологія з обмеженою суттю, яка притаманна нечисленному рядові політичних понять, адже "він свавільно вилучає себе з ширшого ідеологічного контексту, навмисно зміщуючи й підмінюючи поняття", а тому й не може "запропонувати всієї низки аргументів, бо багатьох ідей, на які

сподівалися (від загальних і абстрактних до конкретних і практичних, так би мовити, від центру до периферії й навпаки), просто немає". З цієї причини націоналістична ідеологія структурно нездатна мати, стосунок з такими головними соціальними й політичними проблемами, як соціальна справедливість, розподіл ресурсів та регулювання конфліктів. Фактично, націоналізм — доволі часто взагалі не окрема ідеологія, а звичайне наповнення більшістю панівних ідеологій, як от лібералізм, соціалізм чи консерватизм. Ідея державності може бути всюдисущою, але вона здатна відбивати тільки суміжне розуміння багатьох ідеологій "десь на межі значень". Націоналізм тільки короткочасно набуває першорядного значення — під час державотворчих криз, зовнішньої небезпеки, завоювання й оборони території або під час суттєвого внутрішнього панування ворожої етнічної чи культурної групи [3,348].

Таким чином, здійснений в межах статті огляд процесу зародження і трансформації ідеї націоналізму, засвідчує відсутність єдиного теоретичного підходу дослідження проблеми, що створює перспективу для подальших спостережень і наукових узагальнень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму. – К. : Либідь, 1999. – 343с.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм. – К. : Таксон, 2003. – 298с.
3. Націоналізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – 868с.
4. Касьянов Г.В. Нація і націоналізм: слова і терміни // Український історичний журнал. – 1999. - №2. С. 3-114
5. Шилз Е. Нація, національність, націоналізм і громадське суспільство// І. – 2001. - №21. С. 79-101
6. Харахаш Б. Націоналізм: ідеологія чи доктрина? // Розбудова держави. – 1998. - №3-4. С.50-53
7. Римаренко Ю. Націоналізм: плюс чи мінус?//Нова політика. – 1998. - №2. С.37-40
8. Туренко В. Методологічні аспекти дослідження націоналізму//Нова політика. – 2002. - №2. С.38-41
9. <http://litopys.org.ua/smith/smt04.htm>
10. <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>
11. <http://stmarkus.livejournal.com/810.html>
12. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
13. <http://maidan.org.ua/static/mai/1155830787.html>

Людмила СОЛОДЄЄВА

КОНОТОПСЬКА БИТВА: ПЕРЕМОГА НА ПРОЩАННЯ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – Кізюн Валерій Карпович

"...Гетьмани змінюють один одного, партії виникають і зникають, перехреснюються впливи, походи, битви й примирення, політичні угоди і компроміси – все миготить перед нами, як у калейдоскопі. І все це кінець кінцем гине, несучи з собою в безодню і політичну єдність і самотність України" [1, 118].

Доля кожної країни сповнена славетних і великих справ, які варто пам'ятати й шанувати. Наприклад поляки хизуються Грюндвальдом, англійці – Трафангальдом – ось і українці не виняток, хоч наш шлях до визнання своїх героїв вкрай непростий.

Мабуть, немає жодної людини в нашій країні яка б не чула їхніх імен: Іван Мазепа, Пилип Орлик, Симон Петлюра, Степан Бандера... Навіть в XXI ст. вони хвилюють і не залишають нас байдужими. Залишають поле для міркувань, оцінок, ставлень. Вони вважаються суперечливими, неоднозначними, але можливо, це не вони суперечливі, а їхні епохи. Його ім'я та перемога тривалий час були в забутті.

Наступним володарем гетьманської булави став І. Виговський. Він був одним з найближчих помічників Б. Хмельницького, хоча неодноразово відчував на собі й гнів гетьмана.

Саме на його плечі впав тягар громадянської війни, яка ввійшла в історію як доба Руїни. Іван Виговський за 50 років до Івана Мазепи зробив те що не вдасться його наступникам – перемогти. Про його перемогу так відгукнувся один з російських істориків Соловйов: - "Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву..." [5, 53].

Що змінилося в стосунках між гетьманом та царським урядом? Чому всього через 5 років після Переяславської угоди наступник Богдана Хмельницького замислився про розірвання угоди?

Варто повернутися до витоків обрання його гетьманом. Відомо, коли в країні безвладдя, то цим користуються сусідні держави, щоб реалізувати свої інтереси. Після смерті Богдана Хмельницького булаву гетьмана протягом місяця обіймав його 16 – річний син Юрій (Юрась), але старшина відверто ігнорувала його повноваження: протягом тижня миргородський полковник Г. Лісницький не віддавав йому булаву й бунчук батька, поширювалися чутки про хворобливість (приступи епілепсії, грижа) [7, 151].

Говорили, що він не завершив навчання в Києво-Могилянському колегіумі, наголошували на його невмінні вести державні справи. Іван Виговський зумів переконати Юрія, що обійматиме посаду гетьмана

лише три роки, доки, той вчитиметься в Києві. Іван Виговський став при ньому регентом, як найбільш досвідчений політик.

Гетьман Іван Виговський серйозно розраховував на підтримку царського уряду. Його відносини з польською владою навряд чи можна назвати ідеальними – поляки вважали колишнього генерального писаря в уряді Хмельницького навіть більш послідовним противником польського короля, ніж ним був сам гетьман. У свою чергу, поведінка царських послів в Україні свідчила про те, що Москві був потрібен на чолі Війська Запорозького такий гетьман, якого, за влучним висловом самого Івана Остаповича Виговського, можна було, "взявши за хохол, за собою водити". Зважаючи ж на надто великі політичні апетити московитів та відчуваючи за собою серйозну підтримку старшини, претендент відмовився від будь-яких поступок, задекларувавши намір продовжувати політику свого попередника. Саме з цього часу, з кінця літа – початку осені 1657 р., між Виговським і Московією з'явилися непорозуміння [6, 3].

Не бажаючи бути маріонеткою в руках бояр і воевод царя, у жовтні 1657 р. Іван Остапович скликав у Корсуні Генеральну раду. Змалювавши плани російської влади, гетьман зрікається своїх повноважень і кладе перед учасниками ради булаву. Зараз важко встановити, наскільки щирим був Виговський у своєму зреченні влади. Швидше за все це був умілий політичний хід. Козацтво не лише повернуло йому гетьманські клейноди, а й висловило повну довіру його політичному курсу та присяглося підтримувати його акції, спрямовані проти зазіхань царських воевод. Несподівані політичні ходи Виговського забезпечили зміцнення його авторитету. Отримавши повідомлення про одностайну підтримку Івана Остаповича учасниками Корсунської ради, царський уряд вперше офіційно визнав гетьманські повноваження Виговського та заявив про відсутність намірів ревізувати характер українсько-російських відносин [2].

Для Виговського перемога на Корсунській раді стала пірровою. Зробивши ставку на козацьку старшину, він втратив підтримку рядового козацтва, яке як не прикро почало шукати підтримки у сусідів – Польщі та Москви. Українські стосунки склалися у І. Виговського з кошовим І. Сірко, який називав гетьмана не інакше як "собака". Спроба І. Виговського силами козаків Ніжинського й Прилуцького полків зупинити торгівлю запорожців з Гетьманщиною ще більше погіршила його стосунки із Запорозжям. Внутрішня нестабільність в Україні та поява несподіваного союзника в особі Запорозької Січі дозволяє російській правлячій еліті, спробувати вдруге.

Іван Виговський неодноразово звертається до царського уряду, щоб ліквідувати бунти, але без успіху. Це змушує його шукати підтримки у Кримських татар, а для цього потрібно було шукати шляхи порозуміння з Річчю Посполитою. Після того, як у березні 1658 р. розпочалися українсько-польські консультації, у квітні в Україну вступила союзна Виговському кримська орда (кримськими, білгородськими, ногайськими, азовськими татарами та темрюцькими черкесами). За її підтримки на початку літа 1658 р. гетьману під Полтавою вдалося отримати рішучу перемогу над українською збройною опозицією. В цих умовах (боротьби з внутрішньою опозицією та загостренням відносин з Московією, яка підтримувала опозиційні щодо гетьмана полки) Виговський уклав Гадяцький договір, за яким Україна отримувала рівноправне місце в Речі Посполитій під назвою Велике Князівство Руське поряд з Польщею та Литвою. Після цього уряд Московії перейшов від підбурювання громадянської війни до відкритого збройного вторгнення в Україну восени 1658 року. З'єднавшись з ворогами Виговського – Іваном Безпалим, осаулом Вороньком та запорожцями кошового Барабаша, армія Григорія Ромодановського захопила низку українських міст і вирізала не тільки прихильників гетьмана, але також грабувала і мирне населення. Літописець того часу так описує пограбування Ромодановським Конотопа: "Він зустрів процесією від громадян міста, помолився і перехрестився перед ними по-християнські, але пограбував місто і його мешканців по-татарськи і сказав, – "Винуватого Бог знайде, а війська треба погішити і нагородити за праці, в поході понесені" [3].

Така поведінка московського війська схиляла на бік Виговського все більше цивільного населення, козаків. Тим часом велика Московська армія (більш ніж 150 000 чол.) на чолі з Олексієм Трубецьким почала вторгнення в Україну на допомогу Ромодановському навесні 1659 року. До московського війська приєдналися деякі козаки - вороги Виговського в громадянській війні – на чолі з новопризначеним московитами гетьманом Безпалим. За деякий час загін Ніжинського полковника Гуляницького напав на обоз армії Трубецького та, відступаючи, зненацька захопив м. Конотоп. Незважаючи на погрози та умовляння зрадити Виговського, Гуляницький відмовлявся та з чотирьохтисячним загоном козаків боронив Конотопську фортецю. Велика московська армія вирішила захопити Конотоп перед тим, як просуватися далі вглиб України.

Облога Конотопа почалася 21 квітня 1659 року. Перша спроба захопити Конотоп приступом була невдалою. Укріплення Конотопа були досить міцними, до того ж фортецю в багатьох місцях оточували болота, що заважало використовувати важку кавалерію та артилерію близько від міста. О п'ятій годині ранку 21 квітня, після молебня, князь Трубецький почав наступ; місто обстріляли з гармат, почався бій.

Деяким московським загонам вдалося вдертися у фортецю, але козаки Г. Гуляницького мужньо боронилися та вибили загарбників з міста з великими втратами.

Після такого фіаско Трубецький вже не наважувався йти на прямий приступ, а натомість продовжував обстріл міста з гармат та почав засипати землею рів. Проте вночі козаки використовували той ґрунт для укріплення валів фортеці і робили вилазки та неочікувані напади на московські загопи навколо міста. Постійні напади козаків вимусили Трубецького перенести табір війська на 10 км від міста в урочище Таборище на південній околиці села Підлипного і таким чином розділити армію між табором і військами навколо Конотопа. За деякими оцінками тільки на облозі Конотопа московські війська втратили близько 10000 чоловік.

Аж до 29 червня, цілих 70 днів, чотирьохтисячний загін Гуляницького утримував фортецю проти 150000 тисяч війська Трубецького, що надало Виговському змогу організувати свою власну армію, отримати допомогу від Польщі і Криму і навіть залучити найманців. До козаків Виговського приєдналися польські добровольчі кінні загопи Потоцького, Яблоновського та піхота Лончинського, також для охорони ставки гетьмана залучили загопи сербських та молдавських найманців загальною кількістю близько 3800 чол. Було досягнуто домовленості з Кримським Ханом Мухамедом-Гіреєм IV про допомогу: хан з'явився на початку червня на чолі 30-тисячного війська [3]. Армія Виговського включно з Ордою тим часом продовжувала просуватися в напрямку Конотопа. 24 червня 1659 р. під селом Шаповалівкою був розбитий невеликий передовий загін московитів, і від полонених дізналися, що Трубецький знаходиться вже не біля Конотопа, і що він не очікував підходу союзників так скоро. На основі цих відомостей було вироблено план дій, за яким татари сховалися в засідці в урочищі Торговиця на схід від села Соснівки – табору Виговського. Сам Виговський, залишивши командування братові Григорію Гуляницького Степанові Гуляницькому, вирушив на чолі маленького загону під Конотоп. Рано вранці 27 червня 1659 р. козаки напали на військо Трубецького і, скориставшись несподіванкою, захопили велику кількість московських коней та вигнали їх у степ. Але, оговтавшись, кіннота Трубецького контратакувала козацький загін і Виговський відступив за річку Соснівку в напрямку свого табору.

Наступного дня, у суботу 28 червня Трубецькой відіслав 30 000 відбірної московської кінноти на чолі з боярином Семеном Пожарським наздогнати Виговського. Пожарський переправився через ріку Соснівку і розбив табір на іншому її боці. Решта 30 000 війська на чолі з Трубецьким залишилися в таборі. Тим часом п'ятитисячний загін Степана Гуляницького зайшов у тил Пожарському, будучи непоміченим захопив міст через Соснівку, зруйнував його і, загативши вночі річку, затопив низину навколо неї.

Рано вранці 29 червня 1659 року невеликий загін Виговського атакував табір Пожарського і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу. Війська Пожарського, відчуваючи легку здобич, залишили табір і почали його переслідувати. Коли московські війська вступили в село Соснівку, козаки трьома пострілами з гармати та трьома вогневими стрілами дали знак рушати орді та полякам, а самі всією армією розпочали контрнаступ на Пожарського. Побачивши пастку, Пожарський спробував відступити, але тяжка московська кіннота та артилерія загрузли у вогкому ґрунті біля річки. В цей час з флангу вдарили татари – московська армія опинилася в оточенні; почалася різанина. Впродовж решти 29 червня були знищені майже всі 30 000 війська Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурліним, Скуратовим, Куракіним та іншими. Полонених за звичаєм віддали татарам, які майже всіх немилосердно вирізали. Поставши зв'язаним перед ханом, Пожарський, за переказами літописців, плюнув йому в обличчя та обляяв. За це татари миттєво відтяли йому голову і відіслали її з полоненим до табору Трубецького [5, 39].

Сам Трубецькой, почувши про розгром Пожарського, відкликав Ромодановського з облоги Конотопа та пізно ввечері почав відступ з України. Побачивши розвиток подій, Григорій Гуляницький вийшов з Конотопа і вдарив по армії Трубецького, що відступала, захопивши багато артилерії; сам Трубецькой ледве не загинув, був двічі поранений і втратив окрім частини артилерії ще бойові знамена, скарбницю й майже увесь обоз. Покінчивши із залишками військ Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати ворога у його відступі ще протягом трьох днів аж до московського кордону. Незабаром звістка про поразку біля Конотопа долетіла до Москви. "Удар був тим важчий, що був несподіваним; та ще після таких блискучих успіхів! Ще нещодавно Долгорукий привів до Москви полоненого гетьмана литовського, нещодавно чулися радісні розмови про торжество Хованського, а зараз Трубецький, на якого було найбільше надій, "чоловік благоговійний і витончений, у воїнстві щасливий і недругам страшний, погубив таке величезне військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської царське місто затремтіло за власну безпеку: у серпні по государеву указу люди всіх чинів поспішали на земляні роботи для зміцнення Москви. Сам цар з боярами часто був присутній при роботах; навколишні жителі з родинами, пожитками наповнювали Москву, і ходила чутка, що государ від'їжджає за Волгу, за Ярославль" [4].

Цар Московський дуже хвилювався, що Виговський разом з ханом підуть далі на царську столицю, та хвилювання виявилися марними.

Тільки І. Виговському вдалося захопити декілька опозиційних міст, як соратник отримав звістку, що на Кримське ханство вчинив набіг Іван Сірко. Це змусило хана з ордою повернутися додому. Військо під проводом І. Виговського перемогло під Конотопом, але чому не виграло війни? Чому І. Виговський не зробив останнього кроку – не пішов на Москву? Невже все пояснюється фактором Громадянської війни, який виявляється набагато сильнішим, ніж отримана перемога на полі бою? Під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. Переможені московити, на відміну від своїх переможців – українських козаків, змогли взяти для себе більшу користь від свого розгрому під Конотопом, аніж козаки від перемоги.

Конотопська битва залишила своєю перемогою більше запитань, аніж відповідей. З одного боку, військо І. Виговського безперечно перемогло в битві, у битві яка за своєю масштабністю та масовістю одна з найбільших битв XVII ст. на території України. Але чи була ця битва Виговського за незалежність Козацької держави від найближчих сусідів – Польщі та Московії? Ні. Час Руїни був вкрай не простий. Конфлікт між Росією та Україною не носив характеру війни в повному розумінні цього слова. Війна можлива лише між державами. Україна на той час державою не була і бути не могла. Це був військовий конфлікт за можливість розширення своїх автономних прав під протекторатом Московії, а Гадяцька угода – Речі Посполитої. В XVII ст. продовжувала існувати васально-ленна залежність на території Європи. Ось наприклад, найближчий соратник І. Виговського – кримські татари – були васалами Великої Порти. Але вони мали на багато більше прав і свобод як у внутрішній так і у зовнішній політиці, ніж Козацька держава на чолі з Гетьманом у системі відносин Річ Посполита – Гетьманат – Московія. Тому цей конфлікт в системі координат Річ Посполита – Гетьманат – Московія не носив визвольного (незалежного) характеру, а мав на меті розширення автономних прав і гарантування їх дотримання у майбутньому чи то Річчю Посполитою, чи то Московією. Гетьман розглядав майбутнє Козацької держави під патронатом Короля (Гадяцькі домовленості) чи Царя. Цим можна пояснити його не бажання йти на Москву після розгрому московських військ під Конотопом. Так гетьман переміг, але для того, щоб мати більше «козирів» для майбутніх переговорів щодо розширення автономних прав під патронатом Московської держави і можливості їх гарантування в майбутньому. Можна продовжити хід думок Гетьмана щодо майбутнього України як держави. Приклад системи відносин в тодішній Європі засвідчував, що васальна залежність чи патронат може призвести до незалежності в перспективі. Гетьман міг не виключати такого розвитку подій в майбутньому і для козацької України. Адже краще васально-ленна система з перспективою незалежності, аніж війна проти всіх як всередині країни так і з усіма сусідами.

Іван Виговський – як державний діяч розглядав Конотопську битву як плацдарм для вигідних умов для майбутньої автономної Козацької держави, а потім на ґрунті цих умов можна було легально боротися за незалежність. Бути рівним серед рівних.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Т. Подкупко. Роль Чорноморської проблеми в державотворенні часів гетьманства І. Виговського. Із наукових записок. Збірка праць молодих вчених та аспірантів. - К., 2001. - Т.6. - С. 117 -125. <http://www.cossackdom/articles/p/podkupko>
2. Новий довідник з історії України. Нова історія України (середина XVII — поч. XX ст.). Гетьманування Івана Виговського. <http://history.vn.ua/book/new/>
3. Конотопська битва 1659 року. <http://io.ua/s>
4. Конотопська битва . http://uk.wikipedia.org/wiki/Конотопська_битва
5. Бульвінський А. Конотопська битва 1659. - К., 2008. - 61 с.
6. Конотопська битва 1659 року//День. - 2003. - № 106. - 21 червня
7. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України:Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі //Петровський В.В.,Радченко Л.О, Семененко В.І. Вид. - 2-ге випр. та доп. - Х.: "Школа",2008. - 608 с.

Світлана ТОМАШЕВСЬКА

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ СВІТЛОВДСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛ.)

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – доцент С.В.Проскурова

Російська колонізація України займає окреме місце в загальній історії міграційного руху доби російської, а згодом радянської імперії, який був значимим фактором у проведенні великодержавної політики на її окраїнах [9, 64].

Хоча після Переяславської ради 1654 року угода між Україною та Росією так і не була підписана, остання розпочала „повзуче” приєднання України з метою поступового „розчинення” її в своєму могутньому організмі.

На думку російських можновладців, простори сходу та півдня „Малоросії” необхідно було „наповнити” російськими підданими задля збереження і зміцнення тут російського впливу, перетворення цих земель на невід’ємну складову імперії. Єдино можливою політикою Росії було якнайшвидше заселення нових земель вихідцями з центральних регіонів країни чи іноземними колоністами (за умови, що останні ставали підданими Російської імперії).

У результаті послідовної ліквідації залишків української державності і поширення російського адміністративного впливу зростає міграція росіян до України. Передусім це були колишні військові, які отримували українські землі в нагороду за службу [6].

Одним із районів масового переселення колоністів стали терени сучасної Світловодщини.

Довідка. Світловодський район розташований у північно-східній лісостеповій частині Кіровоградської області та межує з Черкаською і Полтавською областями. На сьогодні в складі району нараховується 33 населених пункти, в яких проживає понад 14 тис. представників різних національностей, але найбільше українців і росіян [7, 1].

Міграція росіян на ці землі помітно зростає в другій половині XVII ст. Це було зумовлено двома чинниками – збільшенням чисельності російських військових залог у порубіжних фортецях після укладення „Березневих статей” 1654 р і стихійною міграцією російських старовірів, які втікали від переслідувань як церковних, так і світських властей. Так, у 80-х роках XVII ст. на правому березі Тясьмина, напроти Крилова Польського, виникла слобода розкольників, що ховалися від переслідувань [2, 14].

Вагомим чинником у цьому процесі була загарбницька політика Росії, в результаті якої, наприклад, 1732 року Криловська слобода, що входила до складу Речі Посполитої, була підпорядкована Миргородському полку. 1744 року вона стала сотенним містечком цього полку під назвою Криловський шанець. Більшість жителів шанця склали козаки-вихідці з Миргородського полку, бідняки з Правобережної України, що втікали від гніту польської шляхти, та родини російських військовиків.

Початок активного заселення сходу та півдня „Малоросії” росіянами та українцями з Гетьманщини відноситься до 30-х років XVIII ст. Козаки-вигнанці поверталися в свої колишні зимівники, сюди ж переїздили вихідці з підпольської Правобережної України та етнічні росіяни (військові, державні службовці, селяни, старовіри). Між II і III ревізіями (з 1745 по 1762 рік) чисельність переселенців становила близько 164 тисяч чоловік [4, 22]. Згідно з даними газети „Відомості” від 8 березня 1752 р., приблизно такі ж міграційні процеси охопили і всю Лівобережну і Південну Україну. Про перебування більшості переселенців сказано: „живут неізнестно где” [2, 16].

На землі Світловодщини прибували переселенці переважно з трьох губерній – Орловської, Курської та Калузької. Всі землі, призначені для переселенців, розділялися на дві категорії: державні і приватні (поміщицькі). Населення поділялось на вільних поселенців, які жили в державних слободах і селах (більшою мірою росіян), і залежних, чи власницьких. Російський уряд, з одного боку, усіяко переслідував самовільних мігрантів, а з іншого – створював всі необхідні умови для легальних переселенців. Він цілеспрямовано підтримував і захищав інтереси росіян-переселенців, надавав їм різноманітні привілеї, особливо дворянам, поміщикам, військовим і чиновникам, розглядаючи їх, як свою опору в проведенні русифікації краю [9, 64]. Так, було введено грошові виплати на „облаштування”, тимчасове звільнення від рекрутської повинності і сплати податків. Перелік та розміри пільг постійно зростали. Тому часто багато самовільних переселенців не лише не поверталися в рідні краї, а залишалися в Україні, зараховувалися до селянських громад, отримували земельний наділ і ряд пільг.

Серед російських колоністів переважали державні та економічні (приватні) селяни, однодвірці та старовіри. Наприклад, Д. Багалій на перше місце з-поміж них ставить саме старовірів, які почали селитися на землях біля сучасного Новомиргорода ще за царювання Анни Іоанівни. Більше старовірів почало прибувати в 50-х роках XVIII ст., коли російський уряд запрошував їх переселятися з Польщі та Молдови. Старовірам надавалися землі в районі фортеці Св. Єлисавети, де вони заснували ряд сіл [1, 473]. Сприяла цьому процесові і політика Катерини II, яка доволі прагматично ставилася до старовірів, що їх стали активно залучати до колонізації Малоросії, а особливо Новоросії. Свідченням цього є листи князя Г. Потьомкіна та інших урядовців до старовірів з пропозиціями про переселення на новоприєдані землі. Цілком імовірно, що саме внаслідок таких „прохань” на території нинішньої Микільської сільської ради Світловодського району в 1760-х роках щільно осіла значна кількість етнічних росіян-старовірів, які, за свідченням місцевого історика, дали початок селу Микільське (Нікольское).

За даними казенних палат часів IV ревізії (1780-ті роки) по міграційному рухові, що містяться в так званих погубернських і загальноросійських „облікових книгах”, описувані території найбільше заселялися саме старовірами [4, 47].

Прибуваючи на нові місця проживання, переселенці приносили з собою основні елементи своєї національної культури. Так на теренах сучасної Світловодщини з’явилися російські селянські „ізби”, що їх будували в один чи два ряди уздовж дороги, ріки або озера, тісно одна біля одної. Цей тип забудови досі наявний у багатьох селах району. В музеї історії Світловодського району зберігаються традиційні російські

музичні інструменти – гуслі та ложки. Яскравим прикладом впливу прийшлого російського населення на місцеве є також значне поширення у фольклорі серед селян району частівок (частівки – російські народні пісні, засновані на багаторазовому повторенні невеликого куплета). Варто зазначити, що населення півдня Світловодщини в основному російськомовне, тому й народний фольклор тут має в основному російське походження[3].

Повертаючись до самого процесу переселення, зазначимо, що наступна хвиля міграції припадає вже на першу чверть XIX ст. і пов'язана із заснуванням військових поселень. Тоді правобережний Крилов було віднесено до відання 3-ї кірасирської дивізії.

З 1821 року в містечку було дислоковано Орденський кірасирський полк, солдатів до якого рекрутували з великоруських губерній. 1822 року місто перейменували на Новогеоргіївськ (сучасний Світловодськ), тут перебували штаб полку та управління округом Новоросійського військового поселення. Міське самоврядування цілком залежало від військової адміністрації. На всі керівні посади присилалися службовці з Росії, або призначалися особи з числа тих, хто вже встиг обжитись і підтвердити свою відданість справі. Навіть спорудженням штабних приміщень, казарм, манежів, гауптвахт, госпіталю тощо керували російські військові інженери. За їх наказом було перебудовано майже всі житлові будинки. Понад три тисячі десятин міської землі відійшло під поселення. Торговельно-промислове життя в місті майже припинилося. Торгівля велася під наглядом військового начальства, а лівова частка прибутку від неї поповнювала казну.

З середини XIX ст. стався ривок у розвитку промисловості, який вплинув і на демографічну ситуацію в регіоні. Новогеоргіївськ став одним із центрів салотопної промисловості на півночі Херсонської губернії, постачаючи продукцію на ринки Центральної Росії та Царства Польського. Виникали також шкіряні, свічкові, миловарні, костопальні та цегельні підприємства. До роботи на підприємствах, що належали купцям і міщанам, залучалися вільнонаймані робітники, які в основному приходили з російських губерній. Якщо 1847 року на новогеоргіївських підприємствах було зайнято 1270 чоловік, то 1857 року – вже 1575, з яких близько 27% відсотків склали новоприбулі мігранти-росіяни.

Наприкінці XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин приплив російського населення в міста і на промислові об'єкти України зріс майже вдвічі. Це стосувалося, перш за все, тих галузей господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії (металургія, деревообробна промисловість, будівництво залізниць) [3].

В міграційному русі пореформеної Росії досить чітко прослідковуються два етапи:

перший – охоплює період від середини 1860-х років до початку революції 1905-1907 років і втілення “столипінської” аграрної реформи;

другий – припадає на роки втілення аграрної реформи і до Жовтневої революції 1917 року.

Після Жовтневого перевороту міграція знову посилюється, ознаменувавши початок третьої хвилі переселення. Вона, як і всі попередні проходила через землі сучасної Світловодщини [6].

В роки Голодомору переміщення селян між Україною, Росією та Білорусією було заборонено, але держава відстежувала і міграцію всередині республік. Тому можна стверджувати, що насправді число тих, хто намагався порятуватися, залишаючи свою Батьківщину, було дуже великим.

22 січня 1933 року Сталін і Молотов розіслали директиву партійним і державним органам, у якій підкреслювалося, що міграційні процеси, які почалися внаслідок голоду, організовані “ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади”. У зв'язку з цим органам влади ГПУ УРСР і РПСР наказувалося не допускати масового виїзду населення в інші райони. Відповідні вказівки були дані транспортним відділам ОГПУ СРСР. Режим перетворив Україну на своєрідне голодне гетто: було заборонено як виїзд, так і в'їзд.

Міграційні рухи вступили в нову стадію в повоєнний період. Оскільки у роки Другої світової війни частина населення була евакуйована, по звільненні України від загарбників постало питання про повернення біженців на Батьківщину. Незаперечним є той факт, що незначний відсоток захоплених евакуацією залишився на місцях нового проживання. Але разом з тим з 100% людей, що прибули в Україну, 23% було етнічними росіянами (новостворені сімейні пари, фахівці різних сфер економіки, направлених для здійснення відбудовчих робіт та ін.).

Значна кількість вихідців з Російської РФСР з'явилася на Світловодщині після того, як 25 березня 1954 року Рада Міністрів СРСР ухвалила рішення про початок спорудження на Дніпрі Кременчуцького гідровузла. Вже в квітні було створено будівельно-монтажне управління “Кременчукгесбуд”. На початку травня до причалу Табурища пришвартувався буксирний пароплав “Більшовик” з караваном барж, навантажених будівельними матеріалами, а 4 травня прибула група досвідчених будівельників з Цимлянської ГЕС, робітники з Дніпровської, Горьковської, Дубосарської, Невської та ін. гідроелектростанцій, велика кількість інженерно-технічних працівників з центральних регіонів Російської РФСР. Більшість з новоприбулих по закінченню будівництва залишилися працювати у Світловодську.

До останнього часу Україна була одним з улюблених регіонів міграції росіян. Лише за роки радянської влади їх чисельність в Україні збільшилася втричі. Приїхавши на нове місце проживання, представники російської діаспори розбавили самотню українську матеріальну і духовну культуру новими вливаннями, що яскраво позначилося на житті, духовності і побуті наступних поколінь.

Особливо чітко такий зв'язок можна прослідкувати якраз на прикладі населення Світловодського району, через землі якого проходили мігранти протягом всіх хвиль переселення. Тут досі значна частина населення (навіть сільського) є російськомовною; у третині загальноосвітніх шкіл російська мова є основною у викладанні; документи місцевого значення (як от у Микільській сільраді) почасти укладаються двома мовами – українською для офіційної звітності і російською для доведення до мешканців; також тут збереглася і функціонує громада Російської старообрядської церкви.

Крім того, не останню роль відіграє самоідентифікація населення. Більшість мешканців населених пунктів Микільської сільської ради, які мають російське етнічне коріння, є нащадками переселенців з Орловської, Курської та Калузької губерній. І хоча багато хто з них знають і поважають своє коріння, вони не дають однозначної відповіді на питання про свою етнічну приналежність, називаючи себе по-різному – українцями “з російським характером”, росіянами “на Україні” чи “українськими кацапами”. Та попри все факт залишається фактом: населення України вкрай неоднорідне і домінуючу роль серед національних меншин відіграє саме потужна російська діаспора, що формувалась впродовж XVI-XIX століть і збільшується в наші дні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Багалий Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры //К.С. – 1889. – № 4-7
2. Гуржій О. Історія України в записках і документах. – <http://www.exlibris.org.ua/hetman/r2-p2.html>
3. Заселення України росіянами і білорусами. –<http://bibl.kma.mk.ua/pdf/metodser/2/51.pdf>
4. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века. – М., 1998.
5. Кабузан В.М. Заселение Малороссии в 18 – 19 веках. – М., 1986.
6. Конгрес національних громад України – <http://www.kngu.org/index.html>
7. Офіційний сайт Світловодської районної державної адміністрації – <http://www.srda.gov.ua/presentation>
8. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1996. – 272 с.
9. Рафальський О. Національні меншини України у XX ст. Історіографічний нарис – К., 2000. – 447с.

Артем ТУРЧИН

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СТАНЦІЇ ЗНАМ'ЯНКА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

(магістрант факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат іст. наук, доцент Н.І. Біденко

Метою наукової розвідки є вивчення історії розвитку станції Знам'янка. Відповідно до мети перед нами стоїть завдання дослідити шлях становлення та розбудови залізничних вузлів в Україні та Кіровоградщині. У 60-70 роках ХІХ ст. прискорюється промисловий переворот, за наслідками якого розширюється промислове будівництво на півдні України, зростає чисельність населення в степовій зоні, що й є актуальністю нашого дослідження. Таким чином зростає частка галузей важкої промисловості, зокрема вугільної, металургійної, машинобудівної, видобувної, металообробної. Наприкінці ХІХ ст. Україна стає головною вугільно-металургійною базою Російської імперії. Без України індустріалізація Росії була б неможливою.

В цей час виникає необхідність будівництва залізниць. Географічне положення краю, його природні багатства були цьому передумовою. Україні потрібні були залізниці для вивозу продукції сільського господарства, головним чином з родючого Південно-Західного краю, і продукції промисловості – з районів Донбасу і Кривого Рога. Крім того, після поразки в Кримській війні, виходячи з стратегічних міркувань, царський уряд усвідомив необхідність з'єднання центра країни з портами на Чорному та Азовському морях і з західними кордонами.

У 1857 році царський уряд затвердив Головне товариство Російських залізниць. Свої послуги, щодо будівництва залізниць, запропонували банкіри Амстердама, Парижа, Лондона, Варшави, Петербурга. Через 6 років у міністерських кабінетах спалахнула полеміка навколо питання про напрямок Південної залізниці. Переміг у полеміці новоросійський губернатор, який запропонував вести магістраль від Балти не на Київ, а на Кременчук і Харків. У 1865 році дільниця Одеса – Балта стала до дії, яка перша сполучила ці міста. Довжина лінії становила 196 верст. Того ж року колію було прокладено далі на північ. 1866-1879 роки були періодом активного будівництва залізниць, за цей час прокладено 4,5 тис. верст залізничних колій. Протяжність залізниць в Україні становила 1/5 залізничної мережі Росії, які зв'язали всі головні міста

України між собою та чорноморськими портами та з промисловими центрами Росії. У ці ж роки збудовано залізницю: Знам'янка – Миколаїв, Полтава – Київ – Брест, Курськ – Харків – Ростов та інші [1, 16-17].

Навесні 1869 року розпочалося будівництво залізниці, яка повинна була пролягати через Чорний ліс біля старовинного села Знам'янка. До її будівництва були задіяні тисячі штрафників, котрі розчищали шлях для ще небаченої в цих краях «чугунки». Умови праці були надзвичайно важкими. Розпочалася епідемія. З часом, вздовж залізничного насипу все густіше виростали осикові хрести – пам'ять про виснажливу працю та епідемії. Залізниця швидко просувалася крізь дубові та грабові хащі на північний схід. Вона минула село і дійшла до так званої Великої галявини. Тут і почали зводити стіни станції, якій дали назву сусіднього села – Знам'янка. Так, залізнична станція Знам'янка свій початок брала від першої шпали, першої версти залізничного полотна, невеличкого станційного будиночка і будки стрілочника [2, 5].

Згодом була прокладена залізниця з Миколаєва на Харків. Лінія її теж пролягла крізь Чорний ліс. Рух потягів на дільниці Знам'янка – Миколаїв відкрився у серпні 1873 року. З часом, у 1876 році, було прокладено залізницю від Фастова до Знам'янки повз графські цукрові заводи й маєтки в районі Сміли. Так непримітна станція, розташована на галявині Чорного лісу, стала важливим залізничним вузлом Правобережжя і Півдня України. Тут виростили: основне паротягове депо та майстерні для ремонту локомотивів і вагонів. Для цього потрібно було багато води. В даній місцевості великих водойм не було, тому спеціально для цього копали ставки, з яких паротяги брали воду. На новій залізниці рейки були чавунні зі сталевими накладками, шпали готували тут-таки, на станції Богданівка. Грошей на будівництво не вистачало, а тому для того щоб було дешевше, шпали нічим не просочували. По всій лінії залізниці споруджували станції, вокзали які будували з дерева. Кам'яні вокзали почали ставити тільки після передачі лінії до Південно-Західних залізниць. Вокзал станції Знам'янка був дерев'яним аж до Великої Вітчизняної війни. У 1941 році під час бомбардування, в нього поціливі фашистський снаряд, в наслідок чого він згорів. На початку ХХ століття, на станції Знам'янка для зв'язку застосовувалися телеграфні апарати петербурзького заводу „Сіменс і Гальське” [3, 18].

Тривалий час Знам'янка залишалася станцією третього класу. Депо було розраховано лише на чотири паровози. Наприкінці 1883 року закінчили будівництво ремонтних цехів і дістали пропуску 29 локомотивів. Особовий склад депо, від начальника до сторожа налічував всього 92 особи. Найновішою на той час технікою можна було за добу дістатися зі Знам'янки до Фастова.

До залізничної станції потяглися люди у пошуках роботи. Йшли з найближчих сіл і неподалік залізниці утворювалися нові поселення. Так в той час село Хашевато-Патрине мало всього єдину вулицю, що простяглася на південному схилі Орлової Балки, котра губилася в густих хащах Чорного лісу. Ця територія належала землевласникам Теребинським і Медеровим.

Земля на великій чорноліській галявині була власністю поміщиків Осипових та Лінницьких. Тут виникло поселення Осипове (центр сучасної Знам'янки). Пізніше від нього відокремилася село Лінницьке. Це якраз там, де нині південно-східна частина міста. Саме тут поселилися робітники із сусідніх, навіть віддалених сіл – Шамівки, Дмитрівки, Васиного. Станція поступово розбудовувалася, розросталася, наступаючи все далі на лісовий масив. Обабіч залізничного полотна зводилися робітничі бараки. Вузля зона відчуження, викуплена для залізниці, не підлягала приватному заселенню. Тож перші залізничники Знам'янки мусили йти в кабалу до землевласників і сплачувати їм оренду за ділянки, виділені під забудову. Першим поселенням жилося дуже скрутно. Робочий день будівельників тривав від сходу до заходу сонця. Стрілочникам ніде було сховатись від дощу. Дровоклади, пічники та тесляри мешкали в брудних землянках. До того ж заробіток був дуже низьким. Багато станційних робітників жило в сусідніх селах: Дмитрівці, Шамівці, Орлової Балці, Мошорині. Від станції ці села були на відстані 4-8 кілометрів. Вони повинні були вставати о третій-четвертій годині ранку, щоб встигнути дійти до місця роботи [4, 32].

Продираючись через густі хащі, важко дихаючи тисячами легенів знесилених робітників, висвистуючи нагаями по спинах штрафників, лишаючи обабіч двох сталевих ниток сотні хрестів – так приходила до нас цивілізація [2, 7]. Жителі чорноліських сіл з цікавістю і острахом позирали на небаченого досі залізничного воза, що рухався по «чугунці» все впевненіше і швидше.

Знам'янський залізничний вузол розростався. У 70-80 роках ХІХ століття біля станції виростили робітничі селища Осипове, Лінницьке і Патрине. Згодом вони з'єдналися і у 1916 році населення станції Знам'янка налічувало понад 6 тисяч жителів. З невеличкої залізничної станції Знам'янка перетворилася у залізничний вузол. Вчорашня станція третього класу стає вузловим пунктом залізничного сполучення між Петербургом, Москвою, Харковом, Полтавою, Єлисаветградом, Одесою та Миколаєвом.

На початку ХХ-го століття, неподалік від станції спорудили невеличку електростанцію. Її енергії вистачало лише для освітлення кількох конторських приміщень. В інших місцях вночі продовжували горіти газові ліхтарі.

І на початку ХХ століття важкими були умови праці та життя залізничників. Заробітна плата була дуже низькою та видавалася з великими перебоями. Казенні квартири були лише в начальника станції, колійників та телеграфістів. Дровоклади, пічники та тесляри і в цей час мешкали в землянках.

Щоб уявити собі умови праці тодішніх паровозних бригад, досить навести наступний приклад. Стокілометровий шлях від Знам'янки до П'ятихаток вантажний потяг долав за 18-20 годин. Зимовий вітер пробирав до кісток у відкритих контр-будках. Не кращі умови праці були і в кондукторів. А особливо тяжко працювали гальмівники, котрі працювали на гальмівних майданчиках, їх праця була справжнім пеклом. Не ліпше почувались і робітники-ремонтники: 12-годинний робочий день у задимлених, вологих від пари цехах, тяжка ручна праця виснажували і надривали здоров'я. Про якийсь там санітарний нагляд, чи хоча б опалення цехів взимку не було й мов[5, 54].

І все ж, залізничний вузол продовжує розростатися, паровозне депо, хоч і поволі, але поповнюється новою технікою, обладнанням. Збільшується контингент працюючих, умови для яких залишаються нестерпними. На кладовищі збільшується кількість свіжих могил. Серед робітничої маси – невдоволення.

Для того щоб покращити умови праці та обслуговування залізничників довіреним управлінням Харківсько-Миколаївської залізниці подав клопотання про виділення ділянки лісу під забудову залізничної лікарні. Як свідчать архівні дані, на початку 1882 року ділянку розміром 2108 квадратних сажень неподалік від станції було підготовлено для будівництва. У жовтні 1883 року лікарню офіційно відкрили. Тут виросло два дерев'яних і одне цегляне лікарняне приміщення на 28 ліжок. Перші хворі до лікарні поступили у листопаді того ж року.

30 квітня 1892 році в Знам'янці почав діяти лікувально-продовольчий пункт. Його працівники реєстрували заробітчан, здійснювали санітарний нагляд над ними, надавали амбулаторну допомогу хворим. Першим завідуючим Знам'янським лікувально-продовольчим пунктом став лікар залізничної лікарні, брат видатного українського композитора М.В. Лисенка-А.В.Лисенко досвідчений спеціаліст, чуйний і уважний до трудящого люду [8, 26].

А протяжний паровозний гудок і розмірений перестук важких коліс сповіщають, що залізниця посувається все далі: 18 травня 1884 року відкрито рух від полустанка Волинської до Катеринослава, а 5 січня 1901 року – на ділянці Користівка - П'ятихатки.

Це дало можливість збільшити вантажопоток через станцію Знам'янка, що в свою чергу обумовило збільшення кількості паровозів. З однієї сторони це дуже добре, але потужність цеху промивного ремонту станції вже не могла забезпечити ритмічну роботу всього парку. На початку 90-х років розпочали зведення паралельного корпусу ремонтного цеху. Було побудовано приміщення ще на додаткових дев'ять стійл.

До залізничного полотна притулилися невеличкі, приземкуваті будиночки, в яких проживали робітники ремонтних цехів. Умови життя тут були надзвичайно складними. Прогуркочуть важкі вагонні колеса – сиплеться глина зі стелі, дзвенить посуд у мисниках, прокидаються від сну малі діти. А раннім ранком залізничне селище будить нестерпний деповський гудок. І так щодня, о пів на шосту. Через півгодини знову ревів гудок, але то вже були два коротких сигнали. Робітник мав дістатися до депо, почепити особисту марку на табельну дошку і зайняти робоче місце. Далі три несамовиті гудки означали: табельна дошка закрита, починай роботу. Виснажені, перевтомлені робітники йшли додому лише з дозволу гудка.

Деповський гудок став відтоді і годинником, і орієнтиром. Машиністи паровозів і головні кондуктори свої казенні годинники звряли по ньому. Одне слово, по гудку лягали й вставали. Життя багатьох поколінь, династій залізничників пройшло саме тут і по деповському гудку.

Першим начальником Знам'янського паровозного депо (1873р.) був Фрелік Степан Адамович, якого у 1882 році змінив на цій посаді Бартенев Леонід Павлович. На цій посаді він перебував до початку ХХ століття.

Перші роки нового століття були ознаменовані організованими виступами-протестами, страйками, збройними повстаннями по всій Росії. Не стояли осторонь і залізничники Знам'янської залізниці. До жителів станції Знам'янки стали проникати і нові революційні ідеї. По телеграфу, від робітників паровозних бригад дізнавалися дивні новини: про напад на царя, демонстрації студентів, страйки робітників. Новинам вірили і не вірили, але кожне слово ловили жадібно, з потайною надією. Адже жилося залізничникам несолодко: робочий день тривав 12-17 годин. І без того мізерні заробітки урізались штрафами, житлом були забезпечені хіба що десята частина робітників.

У Знам'янку прибували потяги з Харкова, Миколаєва, Києва, Катеринослава, і залізничники стали отримувати ще більше інформації про несправедливості існуючого ладу. Новини обговорювали на тайних сходах робітників у лісі, в на засіданнях політичних гуртків. Під впливом загального революційного піднесення в країні ще в середині 80-х років 19 ст. серед залізничників Знам'янки назрівав протест проти існуючого ладу. Чималу роль у пробудженні революційної свідомості залізничників відіграв А.В.Лисенко. 10 жовтня 1905 року після одержання повідомлення про страйк Харківських залізничників, залізничники Знам'янки обрали страйковий комітет на чолі з А.В.Лисенком. Головною вимогою страйку було поліпшення умов праці. З числа добровольців була організована дружина для охорони вантажів на станції та забезпечення порядку під час страйку. Для придушення страйку в Знам'янку з Єлисаветграда було відправлено підрозділ полку, але страйкарі на підступах до станції розібрали колії, в результаті чого поїзд

із солдатами зійшов з рейок. Тільки 23 жовтня, коли міністерство яке керує залізничними шляхами звернулось до всіх службовців залізниці з листом, в якому запевняло, що виконає всі їх вимоги, страйковий комітет ухвалив призупинити страйкування і приступити до роботи. Для захисту інтересів робітників в цей час була організована професійна спілка залізничників. 24 жовтня через Знам'янку відновився рух потягів, але боротьба на цьому не припинилася. Неодноразово були організовані нові страйки під керівництвом А.В.Лисенка, адже умови праці залишилися для залізничників жахливими, а заробітна плата низькою. Не пройшло і двох місяців, як у грудні знам'янци оголосили вже політичний страйк. Знову зупинився рух поїздів на всіх прилеглих до вузла напрямках. На призов залізничників Люботина, що біля Харкова, страйковий комітет готувався до загального збройного повстання. Від військового ешелону страйкарі відчепили платформу, де була зброя. В їх руки потрапило два кулемети та більше 500 гвинтівок. Всю зброю, яку було знайдено в вагоні, роздали робітникам. Пожежа розгорнулася. В уїзді оголосили військово-політичне положення. До місця страйку знову відправили каральні загони з солдатів, але їх потяг зіткнувся з паровозом, пущеним назустріч знам'янськими забастовщиками. Тільки 20 грудня війська блокували станцію, розпочалась розправа. Багатьох зарештували, кинули до в'язниці. А.В.Лисенка без суду заслали до Вятки, де він пробув три роки. Після цього йому організували втечу за кордон. Там у 1910 році він помер від тяжкої хвороби [9, 54].

Але поразка не зломала бойовий дух залізничників, прапор революційної боротьби підхопили інші. Уже в 1906 році в Знам'янци страйковий комітет очолює машиніст, активний учасник грудневого повстання Г.В. Добронравов. Комітет готує робітників до нових протестів. Та це зробити було нелегко в період реакції. Всюди ризикали жандарми і провокатори. Вони конфіскували революційну літературу, розкривали явки, перехвачували партійну кореспонденцію. Але вже ніщо не могло зупинити назріваючих подій.

На початку 1912 року в Знам'янку прибуває слюсар залізничних майстерень Одеси більшовик Ф.П. Ачканов. Тут серед паровозників, стрілочників він збирає гроші на видання задуманої В.І. Леніним робітничої газети „Правда”. Знам'янци охоче поділилися своїми скромними збереженнями, сприяючи важливій політичній справі.

Напередодні першої світової війни, у зв'язку з загальним економічним похваленням у країні значення Знам'янки як вузлової станції зросло. 1911 року тут розгорнуло свою діяльність товариство взаємного кредиту, воно мало високі прибутки, що йшли до кишень поміщиків і капіталістів. У 1913 році через неї було вивезено до південних портів і центральних губерній близько 5 млн. пудів хліба і одержано до 2 млн. пудів різних товарів. У Знам'янци три акціонерні банки відкрили свої контори. Виникли десятки магазинів, а також капітальні складські будівлі та різні споруди залізничного господарства.

Під час першої світової війни зросла кількість перевезень через Знам'янську залізницю. Це привело до збільшення робочого дня залізничників, разом з тим підвищилися ціни на продукти. Тому звістку про лютневу революцію в Знам'янци зустріли з ентузіазмом і радістю, покладаючи на неї великі надії на кращі зміни. На станції зупинялися військові ешелони, виникали стихійні мітинги. У березні 1917 р. виникла перша Знам'янська Рада робітничих і селянських депутатів, але з часом вона викликала у людей лише недовіру. В один з осінніх днів 1917 року під час мітингу машиніст паровоза Т.В.Назаренко повідомив про перемогу революції у Петрограді. Розпочалася боротьба за владу, яка негативно позначилася на роботі залізничного транспорту-на станції скупчувалися потяги. 19 січня 1918 року більшовики оголосили про встановлення в Знам'янци Радянської влади. яка проіснувала до весни 1918 року. Відразу ж було створено військово-революційний комітет та невеликий загін військової охорони. Революційний комітет очолює Т.В.Назаренко-робітник зі Знам'янського депо.

У 20-х роках ХХ століття в Знам'янци почали діяти відділ соціального забезпечення, комітет праці, ЗАГС, відділ народної освіти, земельний та житловий відділи. Вживалися заходи щодо забезпечення залізничників продовольчими товарами першої необхідності. Напружено працював продовольчий залізничний комітет і продовольчі комітети району. Почала функціонувати перша безкоштовна їдальня для непрацездатного та найбіднішого населення. Продовольчий залізничний комітет виділяє робітникам ділянки землі під індивідуальні городи. Вживалися заходи щодо впорядкування системи оплати праці і регулярної виплати заробітної плати залізничникам.

Зими 1920-1922 видалися складними: холодними й голодними. На залізничних підприємствах бракувало палива, зупинялася робота. Припинила роботу місцева електростанція. Залізничний комітет почав надавати ділянки в Чорному лісі для заготівлі палива. Тут працювало крім працівників залізниці майже все селище. Це дало можливість відновити роботу підприємств і забезпечити просування через станцію вантажних і пасажирських потягів[4, 14].

З розвитком залізничного депо в 20-ті роки гостро постала потреба у спорудженні нового житлового комплексу, а тому широкого розмаху набрало індивідуальне будівництво жител робітниками станції. На південний захід від залізниці, на землі колишнього цукрозаводчика Баренбурга, згодом виникає нове робітниче село – Слобода. А на південний схід від станції на місці колишнього лісового урочища Круглик

виникає поселення переселенців з Дмитрівки. Тут було організовано сільськогосподарську артіль імені Лебеда.

У жовтні 1929 року в міському залізничному клубі відкрилася публічна бібліотека. У 20-х роках особлива увага приділялася розвитку освіти та ліквідації неписьменності. З цією метою в Знам'янці для залізничників відкрили три трудові школи, де навчали не лише читати та писати, а й давали професійні знання. Неповдалі функціонувала соціально-економічна школа та вечірні курси для дорослих. Трохи згодом для дітей-сиріт та дітей залізничників відкрився дитячий будинок імені Петровського [5, 23]. У грудні того ж 1929 року в Знам'янці почало діяти ремісничє училище. У ньому здобували професійну майстерність не лише залізничники Знам'янки та їх діти, а й діти з інших регіонів України.

Таким чином, в другій половині XIX–на початку XX століття станція Знам'янка зазнала великих змін у розбудові залізничного вокзалу, розбудові населеного пункту та вдосконаленні його економічного і соціального розвитку та стала важливим стратегічним залізничним вузлом в Україні. Це було місто, де перепліталися залізничні, ворота півдня України. Саме цей залізничний вузол став перехрестям залізничних магістралей, які прямують з півночі на південь, з півночі на південний схід, із сходу на захід.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Линюк Ю. Сторінки історії Одеської залізниці 1865-2005. – О. : Астропринт, 2005.
2. Проценко В., Шкода В. Знам'янка. – Д. : Промінь, 1971.
3. Рябошапка О., Вічне джерело. – К. : Центрально-Українське видавництво, 1993.
4. Проценко В., Знаменка. – Д. : Промінь, 1987.
5. Рябошапка О., Знам'янка: залізниця, історія, люди. – К. : Центрально-Українське видавництво, 1995.
6. Ф.Р.№ - 24 68. опись №2
7. Исторический очерк г. Слисаветграда / Составил и издал А.Н.Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр.Шполянских, 1897. – 311 с.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. - К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.
9. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення радянської влади на Слисаветградщині (1917-1920 рр.). Збірник документів і матеріалів – Кіровоград, 1957. – 349 с.

Олена ФЕДЬОХА

ОСНОВНІ РИСИ ПОЛІТИКИ ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО НА ЗАВОЙОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

(магістрантка факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Л.В. Пономаренко

Олександр Македонському за порівняно короткий термін вдалося завоювати величезну територію та на її теренах утворити державу. Імперія Олександра Македонського об'єднала народи, які знаходилися на різних стадіях розвитку, мали свою культуру і традиції. Дослідження ключових напрямків політики по відношенню до завойованих народів, економічних тенденцій та структури новоствореної держави є актуальним, оскільки дозволяє з'ясувати процес створення світової імперії та проаналізувати причини її загибелі.

Метою даного дослідження є вивчення характеру відносин між завойовниками і підкореними народами у контексті становлення і розпаду держави.

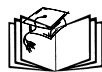
Дослідженням зазначеної теми займалися цілий ряд істориків: Гафуров Б.Г., Цибукидіс Д.І. [5], Шофман А.С. [7], Шифман І.Ш. [6], Бойназаров Ф.А. [4]. Дані праці характеризуються ґрунтовним дослідженням військових походів, політичної діяльності царя, в них з'ясовуються причини розпаду імперії Олександра Македонського. Вказані дослідження ґрунтуються на вивченні великого масиву фактологічного матеріалу.

Джерельна база представлена творами античних авторів. Вже в античний час існували дві традиції в зображенні Олександра: апологетична — офіційна, представлена творами грецьких авторів Плутарха і Арріана та критична, яка представлена працями Діодора Сицилійського, Помпея Трога і Курція Руфа. Але існує певний момент, який об'єднує дані традиції — автори перебували під впливом ідей стоїчної філософії, котра ставила поведінку людини в пряму залежність від бажання долі.

Арріан Флавій, Плутарх, Діодор Сицилійський зображували в своїх працях Олександра Македонського як чесного, хороброго, справедливого царя, який здійснює негативні вчинки лише в силу певних обставин, але це не знижує величі монарха і полководця.

Курцій Руф, Помпей Трог у своїх працях характеризують Македонського як воїна, руйнівника міст, а також як тирана і вбивцю.

Критичне опрацювання античних джерел дає можливість дати об'єктивну оцінку діяльності Олександра Македонського.

В 325 р. до н. е. десятилітній похід Олександра Македонського закінчився.

Мета походу Олександра висвітлена Курцієм Руфом: “Він прийшов в Азію не заради золота і срібла, а з метою підкорити весь світ” [2; 26]. Частково мета була виконана і перед Олександром постало складне завдання утримати в своїх руках те, що було здобуто силою зброї. Для цього йому було необхідно закріпити свою владу над безмежною імперією, організувати управління нею, налагодити взаємовідносини між македонцями і греками, з однієї сторони, і населенням східної частини нової держави – з іншої.

За своїми розмірами царство Олександра було набагато більше Перської держави, оскільки в нього входили Греція та підкорені східні області, включаючи частину Індії. Столицею нового царства стало одне з найбільших міст Стародавнього світу – Вавилон, котре знаходилося в центрі нової держави. [5;14] Політична організація імперії Олександра зовнішньо була такою ж як і при Ахеменідах. Збережено було не лише поділ на сатрапії, а й навіть старі чиновники, котрі управляли ними.

Характер соціально-економічних відносин також мало змінився, але економіка почала розвиватися більш швидкими темпами. В македонській, а особливо в елліністичний період, торгівельний капітал і рабовласництво проникали в країни, де панувало натуральне господарство. На шляхах, по яких слідували македонські війська, в ключових пунктах караванних доріг виникали нові міста -- Олександрії. Населення нових міст складалося не лише з військових гарнізонів, але й з купців, ремісників; крім греків там проживали представники інших народностей. Торгівля та ремесла отримали новий поштовх для свого розвитку. Кількість коштів, які знаходилися в обороті збільшилася, так як в оборот було введено золото та срібло, яке довгий час перебувало в царських скарбницях. Колоністи з старих грецьких полісів направилися в нові центри торгівлі та ремесла. Походи Олександра значною мірою допомагали подоланню тієї кризи, яку переживали грецькі міста в IV ст. до н. е.

Важливу роль відіграли походи Олександра також в розвитку культури. Вони розширили горизонти старих полісів і збагатили науку та мистецтво новим матеріалом.

Похід Олександра був не лише військовим походом, але і добре організованою науковою експедицією. Вчені, які там перебували, деякі сподвижники царя вели записи подій, досліджували нові місцевості, збирали екземпляри рідкісних тварин, рослин. Особливо багато було зібрано матеріалу, який сприяв розвитку географії, ботаніки і зоології.

Держава Олександра була грандіозною. Такого масштабного об'єднання земель в Стародавньому світі ще не було. Тому стає зрозумілою позиція сучасників щодо виникнення Македонського царства.

«Мы, - свідчив Есхін, - переживаем исключительный период мировой истории. История наших дней должна показаться сказкой грядущим поколениям. Персидский царь так еще недавно требовал от эллинов «земли и воды» и осмеливался называть себя в своих письмах владыкою всех людей от восхода до заката солнца, теперь тот же самый царь борется уже не за владычество над другими, а за собственную жизнь». [7;377]

Таку ж думку про грандіозність справи Олександра висловлював філософ Деметрій Фалерський.

«Если бы пятьдесят лет назад — какой-нибудь бог предсказал будущее персам, или персидскому царю, или македонянам, или царю македонян, разве они поверили бы, что ныне от персов, которым был подвластен весь мир, останется одно имя и что македоняне, которых раньше едва ли кто знал, будут теперь владычествовать над миром. Поистине непостоянная наша судьба. И теперь, как мне кажется, она лишь затем передала македонянам счастье персов, что бы показать, что и последним она дала все эти блага лишь во временное пользование, пока пожелает распорядиться ими иначе». [4; 378]

Слова Деметрія про слабкість Македонського царства виправдались. Держава Олександра була величезною, але надзвичайно строкатою. Її можна розглядати як об'єднання різноманітних країн і народів, котре відбулося військовим шляхом і утримувалося силою зброї. Об'єднуючою ланкою була постать самого Олександра як законного наступника перських царів і єгипетських фараонів, з одного боку, і сина Філіпа — з іншого. Цим пояснюється внутрішня неминучість розпаду держави Олександра.

Об'єднання сил греків і македонців вистачило б лише для того, щоб завойувати ослаблену внутрішніми протиріччями Перську державу. Значно складніше було закріпити це завойовання. Перш за все Олександр повинен був ліквідувати, або хоча б послабити ворожнечу між греко-македонською і перською знаттю. Задля цього Олександр провів ряд заходів. В першу чергу цар намагався залучити перську аристократію в армію і в державний апарат. Тридцять тисяч персів поповнили піхоту Олександра, а согдійці та бактри входили в особливий розділ кінноти. Крім того Олександр намагався зблизити персів і македонців, влаштувавши шлюб для вісімдесяти найближчих своїх сподвижників з персіянками.

Частина соратників Олександра була незадоволена зближенням царя з персами. Курцій зазначає причину невдоволення армії: “Отчетливо прослеживается протест армии против восточной ориентации царя, его желания остаться в Азии и “варваризоваться” [2; 31]. Це невдоволення переросло у відкритий військовий бунт, який царю лише з великими зусиллями вдалося придушити.

Існує ряд причин, які спонукали Олександра до зближення з місцевим населенням і прийняття їх звичаїв. Перетворюючись в царя Азії, Олександр розумів, що спираючись лише на своїх македонських

воїнів, тільки на греко-македонську армію, він не зможе зберегти своє становище. Йому потрібна була підтримка населення Близького Сходу, а особливо підтримка перської аристократії, яка зберігала стабільні позиції в суспільно - політичному житті Передньої Азії та Ірану. Ідучи по такому шляху, Олександр вибрав для себе єдину можливу лінію поведінки: він бажав постати перед своїми новими перськими підданими як законний наступник Ахеменідів, отримавши владу майже не з рук самого Дарія.[5;190] Не випадково Олександр виступив в роль месника за Дарія, нагороджуючи людей, які зберегли вірність останньому ахеменідському царю, переслідував і страчував його вбивць.

Звичайно, що Олександр повинен був з'явитися перед світом в звичному для персів вигляді. Він прийняв перський одяг і вимагав від своїх сподвижників його в цьому наслідувати. Також він прагнув запровадити в перське середовище греко-македонські звичаї. В даному контексті потрібно охарактеризувати указ Олександра грекам про визнання його сином бога Амона. Указ мав політичну направленість, тому що встановлював єдиний культ на всій території його держави. Плутарх вказував, що “ перед варварами Олександр постав як людина, яка впевнена в своєму божественному походженні”[3; 28]

Характерною ознакою політики Олександра було те, що вона вела до поступової ліквідації міжетнічних кордонів, до злиття всього населення Близького Сходу (а в перспективі — всього Східного Середземномор'я) в культурно-мовну єдність. Підтвердженням цього є відомості в праці Плутарха, де він зазначає, що “ прагнення царя — це змішати традиції і нориви, залучити до культури людей, які жили примітивним і диким життям” [3; 30]. Наступним доказом є слова Діодора: “Олександр мав на меті будувати міста зі змішаним населенням, об'єднати народи Європи і Азії, щоб привести континенти до дружби і братерства”. Арріан також вказує на те, що “цар молився про згоду і однодумство царст македонського і персидського” [1; 41].

Сам Олександр, напевно, з часом все більш свідомо прагнув досягнути цієї мети, оскільки тільки таким способом міг перетворити всі племена і народи в єдину масу царських підданих. Однак політика Олександра була недостатньо продуманою. Конкретна повсякденна реальність була однозначною для греко-македонського оточення царя: він перетворюється в перса і змушує ставати персами, варварами греків і македонців; перетворюється в східного деспота і намагається зробити вільних греків і македонців своїми рабами. [6;186] Незадоволення викликало і обожнення Олександра, що призвело, до створення глибокої прірви між ним і його греко-македонським оточенням.

Перераховані події сприяли появі невдоволених в армії. Восени 330 р. до н.е. Олександр вперше зіткнувся з заколотом наблизених осіб, які мали на меті фізично його знищити та посадити на царський трон більш прийнятний для них володаря.

Звісно, що серед македонської аристократії були не тільки незадоволені: багато наблизених царя з верхньомакедонської знаті в цілому його підтримували, тоді як вихідці з Нижньої Македонії були налаштовані вороже. На цьому, мабуть, позначилось прагнення верхньомакедонців, які займали при дворі другорядні позиції, користуючись моментом, відтіснити нижньомакедонську знать. Олександр, владу якого нижньомакедонська верхівка намагалася обмежити, звичайно бачив її ворогах своїх найближчих союзників.

Нова орієнтація політики Олександра на Сході мала нову мету – бажання стати східним правителем, володарем світової держави. Саме тому, коли дана політика перестала задовольняти інтереси Македонії, оскільки Олександр був не тільки царем маленького царства, але і спадкоємцем держави Ахеменідів. Це, без сумніву, вимагало нового ставлення до підкорених народів, чого не розуміли представники старої македонської знаті, які прагнули отримати лише матеріальні преференції від східної кампанії. Олександр, проаналізувавши ситуацію, прийшов до висновку про необхідність підкорення інтересів Македонії і Греції завданням створення великої східної держави.

Олександр першим серед державних діячів свого часу зрозумів важливість політики співробітництва між представниками греко-македонського правлячого класу і Сходу. Навіть при певній кон'юнктурності його задумів дана політика об'єктивно сприяла прогресу, стала одним із стимулів взаємовпливу грецької і східної культур. Зближення з Сходом підняло престиж Олександра, сприяло розповсюдженню його слави. Потрібно лише наголосити на тому, що процес об'єднання народів був наслідком його завойовницької діяльності, прагнень до створення світової держави, що Македонський завжди залишався царем – і під час битв, і під час здійснення політичних заходів, керуючись своїми інтересами, амбіціями, а головне військовими планами.

Олександр не зміг забезпечити створення єдиного народу «персоеллінів», але він сприяв створенню нових, гнучких політичних форм на Близькому Сході. Першим важливим кроком Олександра, що сприяв зміцненню центрального управління, був розподіл влади в сатрапіях. Ставлячи в Ірані на початковому етапі сатрапів-персів, Олександр позбавив їх фінансової і військової влади. Разом з сатрапом призначався спеціальний воєначальник, а збирання податків і всі інші фінансові питання були доручені особливому чиновнику, який підкорявся не сатрапу, а головному казначею, котрий відповідав тільки перед царем. У сатрапів було відібрано право чеканити монету, яким вони користувалися при Ахеменідах, а також було проведено грошову реформу, перейшовши цілком на срібну основу і об'єднавши аттичну грошову систему

з ахеменідською. [4;346] Вказані зміни сприяли об'єднанню держави і укріпленню економічних, політичних і культурних зв'язків між окремими частинами великої держави. Але Курцій Руф говорить про трансформацію македонського царя -- виборного вождя військової дружини в підозрілого деспота, який засвоїв все саме найгірше на Сході. Саме тому потрібно проаналізувати відомості Плутарха щодо процесу покарання сатрапів, які перейшли міру своїх повноважень. Ось, що він говорить: "це благородний гнів царя проти сатрапів, які знущуються над підкореними народами і не поважають їх святині. Після цього народи почали з повагою і прихильністю відноситися до Олександра" [3, 121]. Але дана позиція потребує критичного осмислення. Олександр покарав сатрапів за їх прагнення відлучитися від центральної влади і стати незалежними царями, що суперечило планам Олександра — створити світову державу.

Важливою стороною діяльності Олександра в підкорених областях було містобудування. Засновані ним міста були більшою мірою македонські військові поселення, колонії, котрі знаходилися на царській землі і лише через деякий час отримали полісні права. Існувало багато випадків, коли нове місто не засновувалося, а розширювалося старе східне з наданням йому полісних прав. За Олександра на Сході з'явилося багато нових центрів міського життя – від Олександрії в Єгипті до Олександрії в Опіані, на східному березі Інда. Нові міста засновувалися на важливих стратегічних і торгівельних шляхах і слугували об'єднуючими ланками між сатрапіями. Політично вони підкорялися намісникам, які були призначені Олександром, а також сатрапам. Містобудівна політика Олександра переслідувала головним чином військові цілі, але значення її вийшло далеко за межі задумів завойовника; дана політика ще більш в значущому масштабі проводилася полководцями Македонського, так званими діадохами і наступними елліністичними царями, перетворившись на важливу опору в їх державній системі. Плутарх зазначає, що Олександр заснував на Сході більш ніж 70 міст.[3; 8]. Але Шофман в праці "Східна політика Олександра Македонського" засвідчує, що " керуючись великим бажанням підтвердити відомості Плутарха все ж таки нарахував не більше 40 міст, зараховуючи до них і військові поселення" [7, 320].

За армією Олександра слідували тисячі грецьких торговців і ремісників в надії на вигідні справи в нових містах. Більшість з них осіло в містах, передаючи свій досвід і засновуючи галузі торгівельно-промислової діяльності, а їх зв'язки з грецькими торгівельними центрами сприяли розширенню торгівельного обміну між Близьким Сходом і Грецією.

Позитивні риси політики Олександра Македонського були перелічені, але зрозуміло, що і в політичній, і в економічній, і в духовній сфері реальні досягнення царя означали лише спроби, а іноді лише натяки на створення дійсно політичної, економічної і культурної єдності. Створене ним об'єднання було поверховим, його тільки ще потрібно було укріпити. Це по суті і стало основною причиною розпаду світової держави Олександра Македонського, яка так і не почала функціонувати як єдиний організм.

Держава Олександра розпалася після його смерті. Курцій Руф відзначає, що смерть Олександра, — не причина загибелі, а лише епізод в закономірному процесі історичного розвитку. В його планах і починаннях був елемент утопії, але тим не менш його діяльність співпадала з об'єктивними завданнями, які стояли перед Грецією і Сходом, спричинені кризою всієї системи суспільних відносин. Олександр намагався створити єдину світову державу, вона не встояла та й не могла встояти, бо належних економічних і політичних передумов для цього не існувало.

Не дивлячись на введення єдиної політико-адміністративної системи на всій території держави, окремі області імперії Олександра залишалися розрізненими.

Македонія зберегла традиційно-монархічний лад, грецькі елліністичні міста прагнули реставрувати автаркію, хоча й були вимушені утримувати македонські гарнізони і мати олігархічних правителів. Мала Азія, яка і до походів Олександра була неоднорідною, зберегла дану тенденцію, перебуваючи в складі Македонського царства. Географічна віддаленість та ізоляваність Єгипту давали йому відносну самостійність. За Месопотамією існували величезні простори Іранського нагір'я, Середньої Азії та Північно-західної Індії. Дивлячись на такий територіальний конгломерат було б помилково вважати, що залишені в цих сатрапіях греко-македонські гарнізони забезпечать стабільність завойованого. Ще однією проблемою стала релігійність Сходу і його теократичний спосіб життя – все це разом протидіяло розвитку і реалізації, тих тенденцій, котрі з'явилися в діяльності Олександра Великого.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Діодор Сицилійський. Історична бібліотека. Ч. 1—6. М.: ВДИ, 1962. – 746 с.
2. Квінт Курцій Руф Історія Олександра Македонського. М.: МГУ, 1963. – 464 с.
3. Плутарх. Порівняльні життєписи. Т. 1-9. М.: Наука, 1890.- 619 с.
4. Бойназаров Ф. А. Проблеми традиції і сучасність: Образ і особистість Олександра Македонського. М.: Наука, 1990. – 269 с.
5. Гафуров Б. Г. Цибукідіс Д. І. Олександр Македонський і Схід. М.: Наука, 1980. – 456 с.
6. Шифман І. Ш. Олександр Македонський. М.: Просвіта, 1988.- 205 с.
7. Шофман А. С. Східна політика Олександра Македонського. Казань, 1976. - 476 с.

Віталій ХАЛІМОНЧИКОВ**АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСТВО НОВОЇ СЕРБІЇ***(магістрант факультету історії та права)**Науковий керівник – канд. іст. наук, доцент Н.І. Біденко*

Адміністративний устрій Нової Сербії був унікальний з самого початку. Система управління територіальними одиницями заплутана і відрізняється від стандартної на інших територіях Росії, що відобразилось і на темпах заселення регіону, і на долі місцевого населення.

Заселяючи простори Південної України як складової Російської імперії, необхідно було створити чітку систему управління краєм. Це диктувалось, в першу чергу, стратегічними інтересами держави - потребою створити умови для завоювання виходу до Чорного і Азовського морів. Відсутність зручних природних рубежів для оборони вимагала зведення системи прикордонних укріплень і організації мобільних військових формувань для забезпечення прикордонної служби. Саме з цих міркувань насамперед виходив царський уряд, вводячи не цивільне, а військове адміністративне управління краєм і створюючи систему військово-землеробських поселень, таких як Нова Сербія.

Декрет від 24 грудня 1751 р. передавав сербські колонії під юрисдикцію Військової колегії, а полковникові австрійської служби І.С.Хорвату надано чин генерал-майора. Сенат доручав Військовій колегії розмістити згідно з наказом сербські полки і заснувати в новому поселенні земляну фортецю Святої Єлисавети [4, 165].

Згідно з іменним указом від 15 березня 1753 р. Нова Сербія підпорядковувалась безпосередньо Сенатові до тих пір, поки генерал-майор І.С.Хорват не візьме на службу обіцяну кількість людей. Тобто планувалось, що за умови повного укомплектування полків вони знову перейдуть під керівництво Військової колегії. Але оскільки І.Хорват повного комплекту так і не набрав, то з підпорядкування Сенату Нова Сербія і не вийшла [1, 54].

Велика кількість сенатських указів щодо сербських колоній, свідчить про значну увагу Сенату до цієї справи. Ним вирішувались питання про штат і керівництво колоній, проблеми життєзабезпечення поселенців, включаючи господарчі дрібниці.

Проте, Хорват не відчував особливого тиску влади. В Сенаті через підкупи він мав постійних прихильників і захисників і зумів поставити себе вище свого безпосереднього керівництва на місці. Це проявлялось в ігноруванні багатьох указів, зловживанні владою на місці.

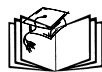
Незважаючи на увагу Сенату до сербського переселення, контроль над даною справою був недостатнім. Функції адміністрації на місці визначались нечітко. Влада розподілялась між кількома особами і їх вплив залежав більше не від посади, а від особистих якостей і зв'язків.

Теоретично найбільшу владу мав Київській генерал-губернатор, якому підпорядковувалися всі прикордонні військові формування. В його відомстві знаходились дипломатичні справи, йому доручалась розвідка про плани татар і турків. Але чіткого формулювання прав і обов'язків генерал-губернатора уряд не давав, тому між посадовими особами, які мали відношення до Нової Сербії постійно виникали непорозуміння. В сенатських інструкціях говориться, що і командує новосербським поселенням, і сам І.Хорват повинні "в усьому зноситись" з Київським генерал-губернатором.

Документи свідчать, що саме генерал-губернатор очолював боротьбу з гайдамаками в регіоні. У зв'язку з цим йому підпорядковувалась заснована в 1756 р. Новосербська слідча комісія у гайдамацьких справах. Київський генерал-губернатор був також вищою апеляційною інстанцією для Нової Сербії [9, 143].

Вплив на справи з боку саме цієї посадової особи був неоднаковим і пов'язано це, в першу чергу, з особистими якостями того, хто в даний момент обіймав вказану посаду. Після смерті у 1753 р. генерал-губернатора Михайла Івановича Леонтєва, який був владолюбним, але компетентним і авторитетним у своїй справі, до 1762 р. генерал-губернатор не призначався. Його обов'язки виконував спочатку віце-губернатор І.І.Костюрін (до 1758 р.), потім генерал-аншеф Лопухін, згодом генерал-майор Чичерін. Саме в цей час роль і вплив І.С.Хорвата значно зросли. У 1762 р. на посаду генерал-губернатора Києва призначено колишнього командира Новосербського поселення генерал-аншефа І.Ф.Глебова. З цього часу стан справ змінюється, оскільки Глебов дуже добре знав життя Нової Сербії, взаємовідносини її адміністрації. Та і становище І.Хорвата на даний момент стає досить хитким.

В Новій Сербії було три головних представники влади: головний командир Новосербського поселення, командир Новосербського корпусу і комендант фортеці Святої Єлисавети [8, 567]. Посада головного командира Новосербського поселення впроваджувалась сенатським указом від 29 грудня 1751 р.. Функції командира формулювались нечітко, не розмежовувались докладно сфери впливу його і командира Новосербського корпусу. Багато справ вони повинні були вирішувати за спільною угодою. В загальних рисах головний командир поселень мав призначати землі для поселенців, слідкувати, щоб на поселення приводили людей православного віросповідання, дозволених імператрицею націй. До даних питань мав

відношення і І.Хорват. Разом з ним головний командир повинен був чинити суд над невійськовим населенням колоній до тих пір, поки не почне діяти гарнізонний суд. Але лише головний командир Новосербського поселення вів дипломатичне листування, керував всіма військами, зібраними за Дніпром, займався будівництвом військових укріплень та фортеці Св.Єлисавети, вирішував питання стосовно переселення місцевих жителів. Йому ж підпорядковувалась і особлива фінансова комісія, яка розпоряджалась коштами Нової Сербії [3, 67]

Про широкі повноваження цієї посадової особи свідчить і велика кількість документів канцелярії Новосербського корпусу, які знаходяться в “Архіві фортеці Св.Єлисавети”. На ім'я генерал-майора І.Ф.Глебова (який свого часу перебував на цій посаді) надходили листи від кошового Запорозької Січі і старшини, київського генерал-губернатора, гетьмана К.Розумовського, військових керівників різних рангів, які узгоджували з ним господарчі, військові і політичні проблеми. Саме через нього на початку існування Нової Сербії І.С.Хорват вирішував різноманітні питання, які регулювались в Київській губернській канцелярії. Дипломатичне листування представлено листами від турецького султана, кримського хана, польських магнатів. Так, у 1755 р. саме І.Ф.Глебов спільно з російським послом у Константинополі М.Обрезковим вирішували проблему відносно будівництва фортеці Св. Єлисавети.

Незважаючи на таку роль головного командира поселення і на те, що він мав виконувати ще і контролюючі функції стосовно командира Новосербського корпусу, І.С.Хорват все ж зумів на місці поставити справу так, що поселенці, як згадував С.Пишчевич, сприймали І.Глебова як генерала для особливих доручень при І.Хорватові. Навіть деякі формулювання в рапортах і донесеннях І.Глебова свідчать про те, що Хорват вважав себе можновладним господарем в Новій Сербії. Так, у донесенні на ім'я київського генерал-губернатора М.Леонтьєва від 25 березня 1752 р., передаючи прохання командира Новосербського корпусу переправити до нього декількох новоприбулих, І.Глебов пише: “Хорват через повідомлення вимагає...” Обговорюючи в грудні 1751 р. кандидатуру на посаду головного командира Новосербського поселення, Сенат запропонував призначити генерал-майора Чернцова. Але при спільному з Військовою колегією розгляді даної справи у січні 1752 р. було вирішено, що поселення повинно контролюватись людиною, компетентною в інженерній справі. З цієї причини і призначався генерал-майор І.Ф.Глебов. Він обіймав вказану посаду до 1756 р., коли був відкликаний до Петербурга в зв'язку з новим призначенням. Свої справи І.Глебов тимчасово передав комендантові фортеці Святої Єлисавети. Але заступника головному командирові Новосербського поселення так і не прислали.

У 1758 р. в Сенаті знову підняли питання про заміщення кимось вільної вакансії головного командира. Згадали про цю необхідність у зв'язку з обвинуваченнями проти І.Хорвата, який нібито мав якісь стосунки з гайдамаками. Тому для нагляду за І.С.Хорватом слід було відправити в Нову Сербію людину в одному чині з ним, яка мала б контролюючі повноваження. Але при обговоренні питання Сенат, посилаючись на заслуги Хорвата у справі колонізації краю, “не розміркував за потрібне іншу з Генералітету персону призначити; щоб він (Хорват - О.П.) ображений не був” [7, 265].

Лише у 1762 р. І.С.Хорвата було викликано для звіту про свої справи до Петербурга. За рішенням Сенату від 23 червня того ж року в Нову Сербію відправили генерал-поручника Григорія Семеновича Мещерського в якості тимчасового командира не лише над колонією, а й над фортецею Св. Єлисавети. Князь Мещерський влаштував ревізію в Новій Сербії, але, не закінчивши справи, 3 вересня того ж року помер. Його повноваження перейшли до київського генерал-губернатора І.Ф.Глебова. Зважаючи на величезний простір ввіреної йому території, Глебов неодноразово просив Сенат призначити когось замість Г.Мещерського.

Протягом 1762-63 років головні командири змінювали один одного дуже швидко: спочатку генерал-поручник Лачінов, потім генерал-майор Щетнов, з січня 1763 р. - генерал-майор В.Наришкін. Весь цей час на своїй посаді перебував і І.С.Хорват. Коли ж його у 1763 р. звільнили, то замість нього і В.Наришкіна призначили генерал-поручника О.П.Мельгунова, якому підпорядковувались Нова Сербія і Новослобідський полк з поселенням. На допомогу О.П.Мельгунову посилався бригадир С.Г.Зорич, як той, хто знав звичаї і потреби вихідців, оскільки він сам - серб за походженням.

При головному командирові Новосербського поселення була спеціальна фінансова комісія, про яку згадувалось вище. До її складу входили голова і декілька офіцерів, які повинні були здійснювати контроль над розподіленням коштів Нової Сербії. Комісія приймала на облік всі кошти, які виділялись на дану адміністративно-територіальну одиницю, контролювала ведення фінансової документації. Саме голова даної комісії П.Шміт виявив зловживання І.Хорвата і в зв'язку з цим порушив судову справу. Коли в 1756 р. І.Ф.Глебова на посаді головного командира Новосербського поселення ніхто не замінив, комісія перейшла у відомство Хорвата. Пізніше вона підпорядковувалась комендантові фортеці Св.Єлисавети. Про це свідчать урядова інструкція полковнику Спічинському, який у 1761р. направлявся в Нову Сербію з інспекцією; рапорти офіцерів на ім'я коменданта з проханням виплати жалування з так званої “сербської суми” [13, 79].

Комендант фортеці Святої Єлисавети згідно сенатських указів був другою особою, що представляла владу в регіоні. Як і головний командир Новосербського поселення він підлягав безпосередньо Сенатові, що надавало його особі значної ваги. Цілком логічно, що комендант мав такий вплив, адже і самій фортеці в той час надавалось виключне значення.

Крім того комендантові підпорядковувались всі військові формування, які розміщувались на території Нової Сербії (крім самих сербських полків); цивільне населення, яке не проживало в новосербських шанцях; всі форпости, а також військові команди, що тимчасово перебували тут. У випадках коли головний командир Новосербського поселення або командир Новосербського корпусу виїздили за межі Нової Сербії, всі повноваження вони перекладали на коменданта фортеці.

Однак, як і у випадку з головним командиром Новосербського поселення, вплив коменданта на справи Нової Сербії залежав більш від особистих якостей останнього як керівника. Між ним і І.С.Хорватом відкрито велась постійна боротьба за владу, за сфери впливу. Незважаючи на те, що на посаді змінилось багато людей, майже кожен з них конфліктував з Хорватом. Наприклад, у 1757 р. проти нього зібралось чимало свідчень про зв'язки з гайдамаками, а також про те, що він посилає своїх підлеглих з наїздами до Польщі для переманювання місцевих жителів. Справу мав розслідувати комендант Ф.Юст, який вимагав від І.Хорвата, щоб він направляв у фортецю своїх офіцерів для допитів. Натомість Хорват звинуватив Юста у відсутності контролю над його підлеглими, які також мали стосунки з гайдамаками. Розгляд справи передоручили київському обер-коменданту генерал-майору Лопухіну, але потім знову передали комендантові фортеці Св.Єлисавети, на посту якого вже був М.Муравйов.

З М.Муравйовим у І.Хорвата сталося найбільше сутічок. Муравйов вважав, що саме комендант має більше повноважень в краї. Коли в 1759 р. він обіймав вказану посаду, то сповістив про це голову Слов'яносербської комісії таємному радникові А.Фліверку. У листі бригадир зокрема наказував, щоб у разі потреби звертались лише до нього. Саме М.Муравйов у 1760 р. прийняв від Шміта донос на Хорвата і дав хід справі. Хорват проти Муравйова, якого на певний час звільнили з посади, висунув контрзвинувачення. В 1762 р. конфлікт повторився, але і тоді, після розслідування, коменданта було виправдано [1, 67].

Велику увагу комендант приділяв господарчим справам. Доказом цьому є численні ордери Ф.Юста і М.Муравйова з приводу будівельних робіт, що велись тут; найму ремісників; купівлі-продажу будівельних матеріалів, військового обладнання, коней і рогатої худоби тощо.

Крім членів комісії в штабі фортеці перебували й інші службовці. Зокрема, інженери, які вели будівництво фортеці і військових укріплень в регіоні. Керував ними інженер-підполковник Людвіг Менцеліус. У його розпорядженні знаходились чотири інженера і дев'ять геодезистів, крім того їм допомагали військові з Київського, Глухівського гарнізонів.

Третім представником адміністрації в Новій Сербії був її засновник генерал-лейтенант І.С.Хорват. Спочатку він був командиром гусарського полку, а з 1757 р. отримав звання командира Новосербського корпусу, до якого входили гусарський і пандурський полки, Новомиргородський гарнізон. Титул його звучав так: "Його високопревосходительство пан генерал-лейтенант, при гусарських полках Новосербського корпусу, який засновується головний командир і першого гусарського Хорватового полку полковник Іван Самійлович Хорват".

Повноваження Хорвата не можна розглядати як обов'язки і права звичайного командира. З самого початку існування Нової Сербії І.Хорват повинен був більшість справ вирішувати спільно з головним командиром Новосербського поселення, комендантом фортеці Св.Єлисавети. В указі від 11 січня 1752 р., зокрема, говорилось: "З людьми, що не перебувають на службі, поки дійсно поселенням влаштуються і гарнізонна канцелярія заснована буде, суд і розправу чинити генерал-майорам Глібову і Хорвату спільно, в необхідних випадках з київською канцелярією зносин мати" [9, 165].

З часом І.С.Хорват виборював собі все нові й нові права і привілеї. У 1753 р. генерал-лейтенант скаржився, що не може виконувати свої обов'язки через те, що не має права вести закордонне листування. Тому Сенат постановив - важливі і секретні справи залишити у відомстві головного командира Новосербського поселення, а менш значимі, які стосуються лише питань заселення, дозволити вести Хорватові.

Командир Новосербського корпусу не лише через Сенат домагався для себе нових прав, але і на місці намагався поставити справи таким чином, аби мати вплив на вирішення всіх питань. Коли у 1756р. була незаміщена посада головного командира Новосербського поселення, І.Хорват поспішив розширити межі своєї влади - під його керівництво тимчасово перейшла фінансова комісія. Цьому сприяли різні фактори: по-перше, нечіткі формулювання прав і обов'язків посадових осіб Нової Сербії, по-друге, сам Хорват був досить неординарною впливовою людиною, якщо зумів підпорядкувати собі стільки інстанцій і установ.

Як вказувалось вище, спочатку нових поселенців приймав і розподіляв між полками київський генерал-губернатор. Хорват завжди домагався якимсь чином відношення до вирішення даних питань, щоб отримати змогу залучити до себе більшу кількість новоприбулих. Сенатським рішенням від 3 березня 1759 р. він отримує право приймати емігрантів. Таке рішення викликало обурення у І.Шевича та

Р.Прерадовича, оскільки І.Хорват і без цього перехоплював людей, що направлялись в Слов'яносербію [4, 64].

1759 р. генерал-лейтенанту доручили формування ще двох полків - Македонського і Болгарського, що давало йому можливість розширити коло своїх повноважень. До того ж на цю справу виділялись значні кошти, якими Хорват розпоряджався фактично безконтрольно [3, 258].

9 березня 1759 р. вийшов указ про створення в Новомиргороді канцелярії Новосербського корпусу. Вона мала вплив на всі сфери життя регіону. Мета її створення - "дотримання і виконання всіх, як військових, цивільних, політичних і економічних справ, також внутрішніх і зовнішніх різного звання розпоряджень". Їй підпорядковувались полкові канцелярії. До її складу входили: сам Хорват, як голова; командуючий Новосербським гарнізоном як заступник голови; по одному офіцеру від кожного полку, які змінювались кожного року. Надалі кількість членів канцелярії доведено до 6 чоловік штаб і обер-офіцерів. При канцелярії знаходились обер-аудитори, секретар і декілька канцеляристів. За підписами на документах можна дізнатися прізвища деяких членів комісії в різні роки її існування. В її складі перебували у 1759-1760 рр. підполковник Антон Хорват, секретар Данило Іванов, майор Лазар Серезлій; в 1761-1762 рр. капітан Самійло Хорват, підполковник Антон Хорват, секретар Данило Вайда, радник Лука Акацатов, капітан Григорій Булацель, обер-аудитор Максим Нелюбов; у 1763 р. - О.П.Мельгунов як голова, полковий квартирмейстер Кирило Лобов, канцелярист Федір Панков [7, 284].

Канцелярія підпорядковувалась "особливому відомству" Сенату у вирішенні цивільних справ, а у військовому відношенні підлягала Військовій колегії. Здавалось, що вона створена, аби обмежити сваволу Хорвата. Насправді ж він себе поставив вище канцелярії. Крім того, що до її складу входили його малолітні діти, яким до школи носили папери на підпис; родичі; Хорват мав також вплив на вибір кандидатур у члени канцелярії. Як пише С.Пишчевич, генерал-лейтенант не рахувався з думкою і рішенням цієї установи. Якщо щось його не влаштовувало, він рвав папери і примушував секретаря писати так, як сам вважав за потрібне.

Пізніше (у 1761 р.) юридичні функції канцелярії перейшли до спеціально створеного трибуналу під керівництвом полковника Цветіновича. З цього часу на ім'я Цветіновича надходять і скарги від поляків на незаконні дії гусарів Новосербського корпусу.

Членами даного трибуналу були Антон Хорват, Йосип Хорват, Григорій Булацель, Лазар Серезлій. Тобто, бачимо знову ті ж прізвища, що і у складі канцелярії. Таким чином, Хорват мав вплив на всі справи в регіоні. 1759-1762 рр. стали періодом найбільшої його могутності, яку здавалось ніщо не може порушити [13, 298].

З самого початку існування Нової Сербії створено особливу фінансову (розрахункову) комісію, яка займалась коштами Новосербського корпусу. Про її діяльність мало що відомо. Судячи з документів, в 1760 р. до її складу входили прем'єр-майор П.Шміт і кригцалмейстер Я.Браїлов, який вів облік виплати грошей.

В Новій Сербії працювали і деякі інші установи. Документи свідчать про активну роботу Новосербської слідчої комісії у гайдамацьких справах. До її складу у 1759-1760 рр. входили капітан П.Максутов, поручник М.Нелюбов. Комісія координувала діяльність розрізаних військових формувань, які займались пошуком і винищенням гайдамацьких загонів. Сюди присилали арештованих гайдамак, тут вирішувались питання щодо їх покарання. Комісія підлягала владі київського генерал-губернатора.

В новосербському містечку Новоархангельську працювала Брацлавська прикордонна комісія, де розглядалися справи прикордонних зносин з Польщею. Але прямого відношення до Нової Сербії вона не мала, хоча жалування члени комісії отримували з новосербської суми.

Немає ніяких відомостей про цивільне управління поселеннями. Відомо лише, що в Єлисаветграді ще у 1755 р. почав діяти міський магістрат. Першим бургомістром міста був Григорій Звенигородський, про що свідчать його донесення комендантові фортеці Святої Єлисавети.

Коли у 1764 р. Нова Сербія увійшла до складу Новоросійської губернії, адміністративна система управління придбала зовсім інший вигляд. Всі відмінності у становищі місцевого населення і сербських поселенців скасовувались, численні військові формування, які тут перебували, майже всі переформували.

Нова Сербія в церковно-адміністративному відношенні підпорядковувалась київському митрополиту [1, 36]. Ще до заснування Нової Сербії на вказаній території за різними джерелами було 10-15 церков, які залежали від гетьманського правління. Сербські переселенці забажали мати своїх священників. З цим проханням вони звернулись до київського митрополита Тимофія Щербацького. Мотивом було те, що серби не розуміють російських та українських священників, які їх сповіді також не сприймають. У 1753 р. в Нову Сербію направлявся сербський ігумен Афанасій Милутинович, а у 1756 р. архімандрит Софроній Добрашевич. Того ж таки 1756 року рішенням Синоду від 1 липня фортецю Святої Єлисавети і 24 новосербські свободи переведено з відомства київської єпархії в переяславську.

У 1758 р. І.Хорват їздив до Петербургу, маючи на меті домогтись, щоб в Новій Сербії була заснована своя єпархія. Для цього він навіть викликав з Далмації єпископа Симона Концаревича. З тим же проханням звернулись до Сенату всі новосербські офіцери: 17 прапорщиків, 14 поручників, 5 капітанів, 3 прем'єр-майори і 1 підполковник [6, 146]. Сам факт такого офіцерського зібрання говорить про те, яку пильну увагу

приділяли вихідці даній справі. Очевидно, таке серйозне ставлення до церкви зумовлювалось тим, що на батьківщині серби переслідувались за православну віру. Ця обставина була однією з головних причин, щж штовхала їх на шлях переселення в “єдиновірну” Росію. Про це свідчать і листи, які сербські офіцери надсилали родичам в Австрію. Один з них писав, що в Росії вони живуть в своїй вірі, ніхто тут про уніатство, що їм нав'язували, і не чув. “Не залишайтеся в такій землі, де ви у вашій вірі потривожені буваєте” - заключав автор листа.

В Сенаті також підтримали І.Хорвата, однак священний Синод не задовольнив прохання командира Новосербського корпусу і його офіцерів .

Майже в кожному шанці знаходилась церква, жалування церковні служителі отримували з новосербської суми. За ті кошти, що виділялись на Новосербський корпус, побудована Святотроїцька церква у фортеці Св.Єлисавети, а в Новоархангельську - Миколаївська церква зведена самими новоприбулими.

І.С.Хорват же збирався своїм коштом побудувати монастир. Справа ця, однак, затяглася через непорозуміння між Хорватом і Софронієм Добрашевичем, який скаржився на постійне втручання командира Новосербського корпусу в церковні справи. В кінці кінців монастир добудовувався Добрашевичем практично за рахунок свого жалування [3, 357].

Поселенці в ротах поділялись на три категорії: І - “служилі люди”, тобто ті, які мали нести безпосередньо військову службу; ІІ - резерв, які справляли службу на місці, коли перші виходили в похід; ІІІ - так звані “фаміліати” (члени родин перших двох категорій), які обробляли землю свою і вже вказаних підрозділів, якщо ті несли службу. Так планувалось проектом Сенату. Насправді ж справа була поставлена зовсім інакше. Наприклад, в листопаді 1760 р. І.Хорват клопотав перед Військовою колегією про відставку офіцерів Болгарського та Македонського гусарського полків. В офіцерських чолобитних, які Хорват додавав до свого донесення вказувалось, що за станом здоров'я прохачі не можуть нести і польову, і гарнізонну службу одночасно. Очевидно, за браком людей у полках одні і ті ж особи виконували обов'язки і першої, і другої категорій поселенців. Оскільки Болгарський і Македонський полки влаштовувались на тих засадах, що і новосербські, то цілком ймовірно, що так справи йшли і в Новосербському корпусі.

Проблема недостатньої кількості людей змушувала сербське керівництво приймати українців і росіян в гусари або пандури (солдати піхоти). Такі вчинки заборонялись Сенатом ще на початку сербського заселення. Проте, у 1760 р. Сенат змушений знову видати наказ про заборону таких дій з боку сербських офіцерів. Вказаний документ з'явився в результаті численних повідомлень з цього приводу, зокрема, донесення українського гетьмана графа К.Розумовського.

В силу місце розташування Новосербського корпусу його формування мали нести прикордонну службу, вирішувати можливі конфлікти на пограниччі з Польщею і Кримом. Особливо напруженими стали стосунки з Польщею. Вони відзначались цілою низкою збройних сутичок. Сам І.Хорват наказував своїм офіцерам їхати з загонами в Польщу, щоб захопити там людей на поселення. Наприклад, в 1761 р. він послав сто гусар з офіцерами в ліс “Болтишу” і наказав напасти на польський загін на чолі з чигиринським полковником, в результаті чого вбито і поранено 50 поляків, взято в полон полковника, хорунжого і підхорунжого.

Військові Хорватового гусарського полку і Пандурського піхотного входили до складу загонів, які формувались в Новій Сербії для боротьби з гайдамаками, як конвоїри відправляли арештованих до Києва [8, 578].

У воєнних діях Росії в Семилітній війні (1756-1763 рр.) були зайняті формування гусарського полку генерал-лейтенанта І.Хорвата, ескадрон І.Шевича, Р.Прерадовича. Новосербські частини, які брали участь у військових діях очолював прем'єр-майор Цветінович. Але це лише окремі епізоди майже двадцятилітнього існування сербських полків.

Про спорядження полків І.Шевича і Р.Прерадовича дбала Військова колегія, оскільки їхні підрозділи підлягали саме їй. А в Новій Сербії І.Хорват мав самостійно забезпечувати свої полки амуніцією, збройними припасами.

Споряджені сербські формування були на зразок австрійських, їх форма відрізнялась від російської. Амуніцію, обмундирування І.Хорват випишував спеціально з Австрії, що викликало протест з боку Сенату, який вважав, що все це можна придбати в Росії, не витрачаючи стільки коштів. О.Пишчевич же наголошував, що в Росії на той час “про пандурів і гусарів не мали ніякого уявлення” і потрібні речі тут знайти було неможливо.

В шанцях рядові і офіцери мали своє житло, а в укріплених фортецях, таких як Новомиргородська, Новоархангельська було побудовано казарми.

Жалування отримували в Новій Сербії - з так званої “сербської суми”, яка виділялась Сенатом [4, 138]. Стосовно виплат військовим Новосербського корпусу зберігся лише один документ - відомість кригцалмейстера Я.Брайлова про прибуток і видатки сербської суми за травневу третину 1762 р. Офіцерське жалування складали виплати “необхідні по чину і штату”, на деншика (124 рублі на рік), на харчування, так

звані “соляні”, на обмундирування. Встановити сталу суму жалування офіцерам певного звання досить важко, оскільки іноді воно виплачувалось за 2, а то і 3 роки. Наприклад, І.Хорват за три роки по генеральському чину лише отримав 581 рубль 75 копійок, капітан-лейтенант Михайло Чорба за три місяці - 65 рублів. А рядовому Пандурського полку Г.Липці з серпня 1758 р. по січень 1762 р. виплатили 10 рублів 13 копійок. Вплата жалування дуже затримувалась. Як видно з відомості, деякі підрозділи не отримували його по 2-4 роки. В мемуарах С.Пишчевича сказано, що поселенці, які жили за рахунок жалування “страшенно мучились”. Можливо, саме таке становище змушувало сербів займатись розбоєм по відношенню до місцевого населення, або навіть йти на крайні вчинки - втечі в Росію, назад на батьківщину, а іноді і на Запорожжя. Але найчастішими з Новосербського корпусу втечі були до Слов'янoserbії [1, 56].

Не дивно, що незадоволення з цих причин виливалось часто в крайні форми. У 1760 р. через не виплату жалування, невидачу провіанту в Новомиргороді серед команди чорногорців піднявся бунт. Капралів Степана Вукотича і Спасоє Цветковича підтримали 200 чоловік, які зайняли оборону і заявляли, що не здадуть зброю, поки їм не виплатять жалування. Хорват при використанні гармат придушив виступ бунтівників, 58 чоловік арештували. Капралів Філіповича та Цветковича бито кнутом, вуха відрізано, ніздрі вирвано, на лобі і щоках поставлено тавро. Вони були вислані на каторгу. А мертве тіло головного зачинщика Вукотича на колесо покладено. Всі ці дії І.Хорвата схвалено Сенатом.

Були у новосербців постійні непорозуміння і з місцевими жителями. Сербії, вважаючи себе повноправними господарями в регіоні, лише за плату дозволяли косити сіно, випасати худобу, рубати ліс [10, 106]. Вже згаданий поручник Карачун з слободи Троїцької взяв 14 рублів за випас худоби, а на друге літо - вже 23 рублі. Посполиті за право користуватись випасами і землями безкоштовно косили для полків сіно, обробляли землі. Ліс також призначався для будівництва шанців, будинків для сербів, а місцеве населення платило за право його використання. Таке право їм давали “білети” і розписки, отримані від сербських офіцерів.

Всі ці факти представляють інтерес і з іншого боку. Вони вказують на те, яким чином господарювали нові поселенці. В великій мірі це зумовлено тим, що емігранти раніше не займались сільським господарством, а з покоління в покоління жили за рахунок служби. Самі серби неодноразово підкреслювали, що вони справні вояки, а з землеробством і тваринництвом мало знайомі.

Серед новоприбулих було також мало людей, обізнаних з ремеслами. Коли засновано Нову Сербію, Сенат вирішив територію її розташування звільнити від місцевих жителів, за виключенням старожиливі [3, 265]. Але пізніше в 1754 р. видано указ, який дозволяв залишати в Новій Сербії місцевих ремісників до “розмноження таких серед сербів”. Таке рішення приймалось в результаті численних прохань І.Хорвата.

Основним заняттям сербів було тваринництво, переважно розведення коней. Оскільки серби здавна несли військову службу, то самі забезпечували себе кіньми. Про їх обізнаність у цій справі говорить той факт, що у 1752 р. сербські офіцери секунд-майор Дмитро Перич і капітан Петро Текелі відряджались в Трансильванію, щоб купити коней для двору імператриці Єлизавети Петрівни.

Заняття тваринництвом, а також особисті потреби мали забезпечувати земельні наділи, які отримали колоністи: на капітана - 100 десятин, на поручника - 80, підпоручика - 70, прапорщика - 50, рядові отримували від 10 до 15 десятин [8, 582]. З цього приводу один з переселенців писав на батьківщину у Воеводину: “Вести торгівлю і худобу розводити дозволяється, а орати хто скільки зможе”.

Більшість рядових жили за рахунок спільних припасів роти. Разом повинні були заготовляти сіно, хліб, частина яких направлялась і в розпорядження полкових канцелярій для потреб полку. Жалування йшло на харчування і амуніцію, яку вони мали самі оплачувати. Тому коштів на худобу і знаряддя праці не вистачало.

Незважаючи на судову справу над Хорватом, після якої його родина майже все втратила, нащадки генерал-лейтенанта мали чималі володіння. Так, Самійло Іванович володів п'ятьма поселеннями в Олександрійському повіті [11, 234].

Мати гарні садиби і господарство офіцерам дозволяло жалування, яке вони отримували. Крім того, як вже було сказано, вони насильно примушували працювати місцеве населення на себе, а пізніше за чини отримували цілі села з кріпосними.

У 1755 р. І.Хорват вніс до Сенату пропозицію: дозволити в Новій Сербії винокуріння і оптовий продаж горілки усім жителям, а роздрібну торгівлю віддати на викуп або обкласти податком. Прибутки з цього передавати на потреби Нової Сербії. Тут же Хорват вказував, що і йому як полковникові гусарського полку слід відраховувати частину прибутків з шинків, які знаходяться в Новомиргороді. Сенат вказаний проект затвердив. Таким чином, в руках генерал-лейтенанта опинився один з самих вигідних промислів, який давав чималі прибутки.

Із зростанням міст виникає необхідність у будівельних матеріалах. Тому з'являються цегельні “заводи”. О.Пишчевич згадує, що за часів І.Хорвата в Чутівському лісі існував і скляний завод.

Досить розвиненим було млинарство. Млини будували вітряні, водяні і земляні, коли механізм приводився в рух за допомогою тяглової сили.

На початку XIX ст. в одному лише Єлисаветграді нараховувалось 5 цегельних, 7 шкіряних, 12 салотопних, 4 мильних, 3 свічкових і 1 пивоварний “заводи” [4, 174]. Проте, згадані підприємства промисловості мали більш кустарний характер. Отже, всі промисли і ремесла, що розвивались на території Нової Сербії були в основному пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство, як і на інших територіях України, залишалось основою економіки у вказаних регіонах. Однак, в умовах Південної України йому притаманна своя специфіка.

Більшість населення віддавала перевагу тваринництву, оскільки воно не вимагало такої кількості робочих рук, як землеробство. Розводили коней, рогату худобу, особливо волів, що були основною тягловою силою в господарстві. Молдавани і волохи, які разом з сербами переселились в Нову Сербію, займались вівчарством, що давало непогані прибутки. Пізніше воно стане однією з найбільш розвинутих галузей тваринництва на території Південної України. Особливо цінною породою будуть тонкорунні іспанські мериноси, яких розводили тут з середини XVIII ст.

Землеробство в сербських поселеннях, як і в цілому на Півдні України мало досить низький рівень розвитку. Навіть говорячи про рільництво Південної України в середині XIX ст., А.Скальковський називає його напівдиким в порівнянні з сільським господарством країн Європи. Сербські поселенці були мало обізнані з сільськогосподарською працею, тому перейняли від місцевого населення культуру обробітку землі. У даному регіоні землю орали переважно важким українським плугом “сабаном” з залізним ралом, у який впрягали волів. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, льон, коноплі. Але всі перераховані культури, крім жита і пшениці, займали мізерні площі [10, 107].

У 1752 р. царський уряд дозволив переселитись в Нову Сербію разом з підлеглими І.Хорвата і болгарам, які до того вийшли в Польщу. Це було започаткування численних болгарських колоній, які засновано пізніше в першій половині XIX ст. Саме болгарини принесли досить високу культуру садівництва і городництва. Їх городники використовували навіть штучне зрошення - велике колесо з підвішеними відрами, які черпали воду з річки і наливали в корита. Болгарини користувались великою повагою серед місцевих жителів за свою працелюбність і майстерність. Значення культурного впливу цього народу на землеробство Південної України підкреслював і Д.І.Багалій у своїй роботі, присвяченій заселенню краю.

Займалось населення і допоміжними галузями господарства - рибальством, бджільництвом. В одному з донесень І.С.Хорвата про розбій гайдамак згадується про існування великих пасік в Чорному лісі. Звичайно, що сільське господарство і промисли не могли розвиватися без торгівлі. Сербські колонії, а особливо Нова Сербія, мали виключне положення для ведення торгівлі. Ще в іменному указі від 11 січня 1752 р. про заснування Нової Сербії тут дозволялось вести внутрішню торгівлю і прикордонну - з Кримом, Молдавією і Польщею, а товари, які будуть вивозитись в Росію чи інші регіони України обкладались митом. Того ж року в Нову Сербію відпускались російська монета і вказувалось, що від мита звільнялись товари, що йшли з Гетьманщини і Слобожанщини, які були необхідні для харчування і господарства новосербців. Тобто уряд в торгівлі створював сприятливі умови для сербських поселенців та іноземних купців, які торгували в Новій Сербії, але не бажав, щоб тут зміцнили свої позиції купці з інших регіонів України. Така тенденція збереглася і надалі. В 1762 р. указом підтверджувались виключні права на торгівлю біля Єлисаветграда розкольників. За царським маніфестом 1784 р. саме російські та іноземні купці дістали право на необмежену торгівлю в містах Південної України. Пізніше, коли територію, де розмістилась Нова Сербія, Росія стала рахувати остаточно своєю, було вирішено встановити митні кордони за межами Нової Сербії.

Торгували жителі Нової Сербії деякими мануфактурними товарами, продуктами сільського господарства. Одним з найбільш прибуткових промислів була торгівля худобою. Її скуповували у селян і відганяли до Польщі. В Новій Сербії попитом користувались тканини, вироби з металу, посуд, льон. З-за кордону (зокрема з Польщі) заборонялось ввозити лише горілку, оскільки і новосербці, і козаки свого часу отримали право вільного винокуріння. До того ж в такий спосіб в Польщу вивозились російські гроші.

Важливою формою внутрішньої торгівлі були ярмарки, на які приїздили іноземні купці, а також купці, міщани, чумаки з Росії, Лівобережної України, Запорозької Січі [6, 169]. В Єлисаветграді у 80-х роках XVIII ст. організувалось чотири ярмарки на рік: Середпостна, Георгіївська, Семенівська і Спиридонівська. Ярмарки Новомиргороду та Єлисаветграду мали не лише місцеве значення, вони обслуговували значну територію Південної України. Таким чином, вказаний регіон включався в систему всеросійського ринку, що починав створюватись.

Крім ярмарок постійно збирались торги і базари. У 1757 р. в Єлисаветграді було вже 14 постійно діючих крамничок, які міщани відкривали у себе вдома, або орендували для цього приміщення. Серед них дві крамниці належали відставним військовим з сербських полків.

Примітний той факт, що більшість купців Єлисаветграду, Новомиргороду, Новоархангельська були росіянами, переважно старообрядцями [9, 269]. Досить часто в різних відомостях згадуються купці-греки.

Отже, Нова Сербія в середині XVIII ст. являла собою унікальне адміністративно-територіальне формування. З огляду на стратегічні інтереси Російської імперії, уряд був зацікавлений в організації чіткого управління на вказаній території. З цією метою адміністративно-територіальні одиниці підпорядковувались безпосередньо установам центральної влади: Нова Сербія Сенату. Однак, така система виявилась недієвою. Органи контролю знаходились надто далеко, а функції місцевих керівників, особливо в Новій Сербії, нечітко окреслені, що викликало постійні непорозуміння. Саме з цих причин стали можливі зловживання місцевої адміністрації.

Намагання уряду заселити край без участі місцевого населення і у зв'язку з цим надання іноземним поселенцям більших прав і привілеїв призвело до конфліктів між посполитими і козаками з одного боку і новими жителями регіону з іншого.

Поселяючи сербів на території Південної України, російський уряд, в першу чергу, переслідував мету зміцнення південних кордонів. Але згодом саме життя вже підказувало необхідність господарчого освоєння краю. Цій нагальній потребі і слугували закони про торгівлю і промисли на пільгових умовах в Новій Сербії [13, 176].

Розглядаючи розвиток торгівлі, промисловості і сільського господарства на вказані території, неможливо виокремити частку, яку внесли саме сербські колоністи. Поодинокі відомості про їх господарство не дають змоги зробити певні висновки про розмір і силу впливу сербських чинників на життя краю у даній сфері. Але, безсумнівно, саме іноземці привертали увагу уряду, який створював сприятливі умови для життя і господарювання. І якщо не колоністи, то досить часто місцеві купці, ремісники, селяни використовували їх на свою користь, а значить і на користь економіки регіону.

Нова Сербія в 50-60-х роках XVIII ст. займала вигідне положення. Маючи тісні відносини з Кримом, Молдавією, Польщею, тут склались сприятливі умови для розвитку торгівлі. Це викликало зростання міст - Єлисаветграду, Новомиргорода, Новоархангельська, Глинська та інших. Але згодом, коли Росія отримає вихід до Чорного та Азовського морів, територія ця втратить значення. До того ж в Новій Сербії основою економіки було сільське господарство. Жителі міст інших регіонів України вже починали втрачати свої зв'язки з землею, міщани ж Єлисаветграду, Новомиргорода на життя заробляли в основному, займаючись сільським господарством.

Соціально-економічні зміни в Південній Україні у другій половині XVIII ст. певною мірою викликані заснуванням Нової Сербії. За допомогою даних адміністративно-територіальних формувань вказаний регіон входив у систему загальноросійського адміністрування, що поступово стирало відмінності у становищі Південної України в складі Російської імперії.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: РА “Тандем - У”, 1998. – 80 с.
2. Шевченко С.І. Українська доля НЗової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках(1759-2002)). – Кіровоград: ПВЦ “Мавік”, 2004. – 168 с.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первая половина XIX века (1719 – 1858). – М. 1976. – 307 с.
4. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя. 2005. – 245 с.
5. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) – Дніпропетровськ. 2004. – 148 с.
6. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій половині XVIII ст. Ч. 1. – Мюнхен. 1960. – 221 с.
7. Шамай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – 207 – 302 с.
8. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 549 – 593 с.
9. Исторический очерк г.Елисаветграда / Составил и издал А.Н.Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр.Шполянских, 1897. – 311 с.
10. Павлюченко О.В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII століття // Український історичний журнал. – 1981. – №2. – С. 101 – 108.
11. Матівос Ю. М. Місто на сивому Інгулі. Історико-публіцистичний нарис – Кіровоград, ТОВ “Діаграма”, 2004. – 296 с.
12. Рудяков П. “В службу и вечное подданство...” Сербские поселения Новая Сербия и Словяносербия на украинских землях (1751–1764). – К. Артек, 2001. – 176 с.
13. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К. Наук. думка, 1975. – 276 с.